

**ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ
TÜRKİYE
(1923-1950)
Disiplinler Arası Bir Bakış**

Editörler

Kadriye Okudan Dernek - Funda Kemahlı Garipoğlu

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYE (1923-1950): DİSİPLİNLER ARASI BİR BAKIŞ

Editörler: Kadriye Okudan Dernek - Funda Kemahlı Garipoğlu

Yayın No.: 1367
ISBN: 978-625-398-070-2
E-ISBN: 978-625-398-071-9
Basım Sayısı: 1. Basım, Aralık 2022

© Copyright 2022, NOBEL BİLİMSEL ESERLER SERTİFİKA NO.: 20779

Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti. ne aittir.

Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Nobel Yayın Grubu, 1984 yılından itibaren ulusal ve 2011 yılından itibaren ise uluslararası düzeyde düzenli olarak faaliyet yürütmekte ve yayınladığı kitaplar, ulusal ve uluslararası düzeydeki yükseköğretim kurumları kataloglarında yer almaktadır. "NOBEL BİLİMSEL ESERLER" bir Nobel Akademik Yayıncılık markasıdır.

Bu Kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların; tablo, şekil ve resim gibi her türlü içeriğin sorumluluğu ile ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk tamamen çalışmaların yazar ve/veya yazarlarına aittir

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Genel Yayın Koordinatörü: Gülfem Dursun -gulfem@nobelyayin.com-

Sayfa Tasarım: Samet Tekin -samet@nobelyayin.com-
Redaksiyon: Bahar Yanbolulu -baharyanbolulu@nobelyayin.com-
Kapak Tasarım: Sezaî Özden -seza@nobelyayin.com-
Görsel Tasarım Uzmanı: Mehtap Yürümez -mehtap@nobelyayin.com-

Kütüphane Bilgi Kartı

Okudan Dernek, Kadriye., Kemahlı Garipoğlu, Funda.
Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye (1923-1950): Disiplinler Arası Bir Bakış /
Editörler: Kadriye Okudan Dernek - Funda Kemahlı Garipoğlu
1. Basım, XVIII + 322 s., 13,5x21,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.
ISBN: 978-625-398-070-2
E-ISBN: 978-625-398-071-9
1. Erken Cumhuriyet Dönemi 2. Türkiye 3. Politika

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

Adres: Bahçekapı Mh. 2465 Sk. Oto Sanayi Sitesi No:7 Bodrum Kat, Şaşmaz/ANKARA

Telefon: +90 312 278 50 77 - Faks: 0 312 278 21 65

Sipariş: siparis@nobelyayin.com- E-Satış: www.nobelkitap.com - esatis@nobelkitap.com
www.atlaskitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa, Kırmızı Kedi, Arkadaş, D&R, Dost, Kika, Kitapsan, Nezih, Odak, Pandora, Prefix, Remzi

Baskı ve Cilt: Meteksan Matbaacılık ve Teknik Sanayi Tic. Anonim Şirketi / Sertifika No.: 46519
Beytepe Köy Yolu No: 3 06800 Beştepe/Çankaya/ANKARA

EDİTÖRLER HAKKINDA

Kadriye Okudan Dernek

Lisans öğrenimini 1998 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde tamamladı. Yüksek Lisans ve doktora programını Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi anabilim dalında tamamladı. Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde 2001-2014 yılları arasında araştırma görevlisi, 2014 yılından bu yana da Dr. Öğr. Üyesi olarak görev yapmaktadır.

Funda Kemahlı Garipoğlu

Akdeniz Üniversitesi Kamu Yönetimi Lisans programı ve Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Yüksek Lisans programı mezuniyetlerinin ardından, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Doktora programından doktor unvanını almıştır. Halen Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Siyaset bilimi, Türk siyasal yaşamı, siyaset sosyolojisi ve toplumsal cinsiyet alanlarında çalışmalar yapmaktadır.

YAZARLAR HAKKINDA*

Ahmet Yazar

Lisans öğrenimini Gazi Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümünde, yüksek lisans ve doktora programını Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalında tamamladı. 2017 yılından bu yana Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi'nde Dr. Öğr. Üyesi olarak görev yapmaktadır. Kentsel siyaset, çevre ve ekoloji, yerel yönetimler ve kıyı yönetimi alanlarında çalışmalarını sürdürmektedir.

Atıl Cem Çiçek

Kars'ın Sarıkamış ilçesi doğumlu. İlk, orta ve lise eğitimini Kars merkezde aldı. Akdeniz Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü mezunu. Yüksek lisans ve doktora eğitimini İnönü Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda tamamladı. Kafkas Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesi. Türk siyasal hayatı, siyaset bilimi ve siyasal ideolojiler ile ilgili yayımlanmış yazıları ve kitapları bulunmakta.

Bengi Demirci

Lisans öğrenimini Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde tamamladı. Yüksek lisans eğitimlerinin ilkini aynı Üniversitenin Avrupa Çalışmaları Programında, ikincisini University College London (UCL) Kamu Politikası Programında tamamladı. Doktora dere-

---

* Yazarlara ait özgeçmişler isme göre alfabetik olarak sıralanmıştır

cesini ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünden aldı. Akdeniz Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde çalışmalarına devam etmektedir.

Burak Gökalp

Yazar Eskişehir Sosyal Bilimler Lisesi'nde lise eğitimini, 2010-2013 yılları arasında ise Pamukkale Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde lisans eğitimini tamamlamıştır. Lisans eğitimi sürecinde de Farabi ve Erasmus Öğrenci değişim programları ile eğitimini çeşitli üniversitelerde sürdürmüştür. Ardından Dumlupınar Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümünde siyaset sosyolojisi alanında Yüksek Lisans Eğitimi'ni tamamlamış, Yüksek Lisans eğitimi sürecinde de İngiltere'de Cardiff Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümünde misafir araştırmacı olarak görev almıştır. Yazar, YÖK'ün 100/2000 Doktora Programı dahilinde YÖK bursiyeri olarak Pamukkale Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde, doktora 2022 yılı itibarıyla bitirmiş ve bağımsız araştırmacı olarak hayatını sürdürmektedir

Duygu Bibar

Lisans öğrenimini Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde tamamladıktan sonra Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı'ndan 2022 yılında mezun oldu. Siyaset Bilimi, Türk Siyasal Hayatı ve uluslararası siyaset konularında çalışmalarına devam etmektedir.

Esin Kıvrak

Dr. Öğr. Üyesi Esin Kıvrak Köroğlu Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde, yüksek lisans ve doktora eğitimlerini Orta Doğu Teknik Üniversitesinde Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi alanında tamamlamıştır. 2013 yılından beri Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde çalışmaktadır.

Fadime Emiş

1995 yılında Karaman'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Karaman'da tamamladı. Karaman Anadolu Lisesi'nden mezun olan Emiş, 2018 yılında Antalya Bilim Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek Lisans eğitimini MEF Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası Güvenlik ve Strateji Çalışmaları bölümünde “Ruanda ve Radikalleşme” adlı tez çalışması ile tamamlayan Emiş, 2022 yılında Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda doktora eğitimine başlamıştır. Çalışma alanları; Afrika Araştırmaları, Güvenlik çalışmaları ve Türk siyasal hayatıdır.

Ferihan Polat

1979 doğumlu Polat, 2000'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nden lisans derecesini, 2003'te Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'ndan yüksek lisans derecesini, 2009'da Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'ndan doktora derecesini almıştır. Halen Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesi ola-

rak çalışmaktadır. Polat'ın "Din, Siyaset ve Seçmen", "Seçmenin Din, Toplum ve Siyasete Bakışı" ve "Immanuel Wallerstein Perspektifinde Arap Baharı: Tunus Örneği", "Çatışma ve Uzlaşma Bağlamında Siyasetin Psikolojisi" adlı araştırma kitapları bulunmaktadır. Siyaset Bilimi, Siyaset Sosyolojisi, Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Siyasal Düşünceler Tarihi, Siyaset Psikolojisi gibi alanlarda lisans ve lisansüstü derslerini veren Polat, Siyaset Psikolojisi ve Siyaset Sosyolojisi alanlarında çalışmalarını yürütmektedir. Evlidir; Zeynep Berra, Ahmet Arda ve Ayşe Beren'in annesidir.

Haydar Efe

Gazi Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olan EFE, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği Yüksek Lisans programını bitirdikten sonra yine İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği Anabilim dalında 2005 yılında mezun oldu. 2013 yılında Üniversiteler arası Kurul'dan doçentlik ünvanı alan Efe, 2018 yılından bu yana Erzincan Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde Profesör ünvanıyla görev yapmaktadır. Çalışma alanları: Avrupa Birliği, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, uluslararası siyaset, karşılaştırmalı siyaset ve Türk siyasal hayatı konularındadır.

Hüsniye Akıllı

Akdeniz Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü'nden 2001 yılında mezun olan Akıllı, 2004 yılında Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalında yüksek lisansını tamamlamıştır. 2011 yılında aynı üniversite ve ana bilim dalından "Katılımcı Sulama Yönetimi, Devlet Sulama İşletmeciliğinden Yerel ve Özel Sulama İşletmeciliğine: Antalya Sulama Birlikleri Örneği" başlıklı doktora tez çalışması ile me-

zun olmuştur. 2001-2011 yılları arasında Akdeniz Üniversitesinde araştırma görevlisi olarak, 2012-2017 yılları arasında Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalışan Akıllı, 2017 yılından itibaren de Nuh Naci Yazgan Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Hüsniye Akıllı'nın başlıca ilgi alanları arasında yerel yönetimler, kentleşme - çevre sorunları ve su yönetimi konuları bulunmaktadır.

Prof. Dr. Meral S. Öztoprak

1984 Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi mezunudur. 1987'de araştırma görevlisi olarak başladığı Cumhuriyet Üniversitesi SBE Sosyoloji Yüksek Lisans Programını tamamlamış ve 1994'de doktorasını almıştır.

1997 yılında doçent, 2004 yılında Profesör olan S. Öztoprak, 1998-2008 yılları arası Akdeniz Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesi ve Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı Başkanı olarak görev yapmıştır.

2004-2008 yılları arasında Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanlığı, 2009-2021 yılları arasında Yeditepe Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölüm Başkanlığı görevini yürütmüştür.

2001 yılında EUVP çerçevesinde Brüksel ve Strazburg'da bulunmuş, 2006 yılında Georgetown Üniversitesi Law Center'da Hukuk Kliniklerine (Street Law, Domestic Violence and Georgetown Law Students at Supreme Court) kısa dönem Konuk Araştırmacı olarak katılmıştır.

2008 yılında Georgetown Üniversitesi Turkish Studies Bölümü'nde (CERES-Center for Eurasian, Russian and East European) kısa dönem Visiting Professor olarak bulunmuştur.

2017-2018 yılları arasında da Londra SOAS Üniversitesi'nde sabbatical olarak çalışmıştır. Halen Yeditepe Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümünde öğretim üyeliği devan eden Öztoprak'ın lisans düzeyinde verdiği başlıca dersler; Sosyoloji, Sosyal Psikoloji, Siyaset Sosyolojisi, Siyasal Düşünceler Tarihi, Çağdaş Siyasal Düşünceler, Türk Demokrasi Tarihi, Siyasal İdeolojiler ve Türkiye'nin Sosyal Yapısıdır. Lisansüstünde ise; Toplum ve Kadın, Siyaset Biliminde Yeni Yaklaşımlar, Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, Türkiye'de Kalkınma ve Demokrasi Sorunları, Türkiye'de Sosyo-kültürel Yapı ve Siyaset dersleridir.

Özlem Özdeşim Subay

1988 doğumlu Subay, 2011'de İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi'nden lisans derecesini, 2016'da Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans derecesini, 2020'de Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'ndan doktora derecesini almıştır. Halen Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim elemanı olarak çalışan Subay, Sosyal Medya ve Demokrasi ilişkisi, Siyaset Psikolojisi ve Siyaset Sosyolojisi alanlarında çalışmaktadır. Evlidir, Deniz Bilge'nin annesidir.

Rana İçmen

Lisans öğrenimini 2005 yılında Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi bölümünde tamamladı. Yüksek Lisans ve doktora programını Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi anabilim dalında tamamladı. Akdeniz Üniversitesi İkti-

sadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi bölümünde 2006-2008 yılları arasında araştırma görevlisi, 2008-2016 arasında Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Ağlasun MYO'da öğretim görevlisi olarak çalıştı. 2016 yılından bu yana da aynı üniversitede Dr.Öğr.Üyesi olarak görev yapmaktadır.

Selin Zengin Taşdemir

Doktora eğitimini Hacettepe Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü'nde öğretim elemanı olarak görevine devam etmektedir. Çalışma alanları: Uygulamalı Mikroiktisat, Uluslararası İktisat, Endüstriyel İktisat, Çalışma Ekonomisi, Çevre Ekonomisi, İktisadi Düşünceler Tarihi'dir.

Turan Şener

1983 yılında Karaman'da doğdu. 2006 yılında Erciyes Üniversitesinde lisans eğitimini, 2018 yılında da Aday Belirleme Süreci ve Seçmen Davranışları konusu üzerine sunduğu teziyle doktora eğitimini tamamladı. 2010 yılında Nevşehir Üniversitesi'nde akademik hayatına başladı. 2012 yılından sonra ise Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalında hem mesleki hem de akadmeik çalışmalarını sürdürmektedir. Siyasal İletişim ve Seçmen Davranışları yazının başlıca çalışma alanlarıdır.

Yavuz Selim Alkan

Yavuz Selim Alkan, doktora derecesini İngiltere'de bulunan University of Leicester'dan "Facilitative Secularism: The Place of Religious Arguments in Public Political Debate" (Kolay-

laştırıcı Laiklik: Dini Argümanların Kamusal Politik Tartışmadaki Yeri) başlıklı teziyle almıştır. Yüksek Lisans çalışmasını Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Uluslararası İlişkiler Bölümünde “The Effectiveness of the European Union as a Normative Power: Human Rights Conditionality in the Case of Turkey” (Normatif Bir Güç Olarak Avrupa Birliği’nin Etkililiği: Türkiye Örneğinde İnsan Hakları Koşulluluğu) başlıklı teziyle tamamlamış, lisans derecesini ise Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünden almıştır. Alkan, halen Akdeniz Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde laiklik, demokrasi, insan hakları ve özgürlük temelinde siyaset bilimi üzerine akademik çalışmalarını sürdürmektedir.

HAKEM KURULU*

Doç. Dr. Esra Dik

Prof. Dr. Evinç Torlak

Prof. Dr. İnan Özer

Doç. Dr. Sabit Menteşe

Prof. Dr. Sevcan Güneş

Doç. Dr. Umut Bekcan

---

* Hakem Kurulu isimlere göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

ÖNSÖZ

Bu kitap, literatürde Erken Cumhuriyet olarak adlandırılan, 1923-1950 yılları arasındaki dönemi ele alan yazılardan oluşmaktadır. Erken Cumhuriyet dönemi, Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı bir zaman aralığı olarak önemli bir yere sahiptir. Cumhuriyet'in imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde yapısal dönüşümlerin ve kopuşların gerçekleştiği bu dönem, Türkiye siyasetini ve tarihini anlamlandırmak adına incelenmeye değerdir. 1923-1950 arası dönemde Türkiye'nin siyaset, ekonomi ve yönetim anlayışı üzerinde etkili olan faktörlerin neler olduğu ve bu dönemin hangi dinamikler üzerine inşa edildiğine yönelik akademik çalışmalar güncelliğini korumaya devam etmektedir. Bu çalışma ile Türkiye tarihinin bu önemli dönem aralığının siyaset, ekonomi ve yönetim alanlarında disiplinler arası bir yaklaşım ile ele alınması hedeflenmiş ve bu alandaki literatüre katkı yapılması amaçlanmıştır. Hedeflenen amaç doğrultusunda farklı alanlarda ve kurumlarda çalışan akademisyenler bir araya getirilerek ortak bir çalışmanın ürünü ortaya çıkmıştır.

Bu kitapta emeği geçen tüm yazarlarımıza teşekkür ederken, başta bu kitabı yazma fikrini veren Doç. Dr. Ferihan POLAT'a ve değerli katkılarını bizden esirgemeyen Prof. Dr. Meral SAĞIR ÖZTOPRAK'a sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.

Editörler

**Kadriye Okudan Dernek/
Funda Kemahlı Garipoğlu**

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	xv
GİRİŞ	1
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ KEMALİZMİ “KAPSAMLI BİR DOKTRİN” MİYDİ?	7
<i>Yavuz Selim Alkan</i>	
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE POPÜLİZM	35
<i>Esin Kıvrak Köroğlu</i>	
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE CUMHURİYET HALK PARTİSİ’NİN BATILILAŞMA POLİTİKALARI	57
<i>Haydar Efe - Duygu Bibar</i>	
TERCİHTEN ZORUNLULUĞA ÇOK PARTİLİ SİYASAL HAYATA GEÇİŞ SÜRECİ	89
<i>Atıl Cem Çiçek</i>	
TEK PARTİ DÖNEMİNDEN DEMOKRASİYE GEÇİŞ DÖRTLÜ TAKRİR VE 1946 SEÇİMLERİ.....	109
<i>Turan Şener - Fadime Emiş</i>	
TEK PARTİ DÖNEMİNDE TÜRK KİMLİĞİNİN İNŞASI VE KURUMSALLAŞMASI	131
<i>Burak Gökcalp</i>	
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ AZINLIK POLİTİKASI: 1934 TRAKYA OLAYLARI ÖRNEĞİ	155
<i>Ferihan Polat</i>	
TÜRKİYE’DE II. DÜNYA SAVAŞI’NDA OLAĞANÜSTÜ BİR UYGULAMA: VARLIK VERGİSİ	183
<i>Özlem Özdeşim Subay</i>	

**ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İKTİSADİ OLUŞUM:
DEVLETÇİ İKTİSAT POLİTİKALARI 211**

Selin Zengin Taşdemir

**TEK PARTİ DÖNEMİNDE KAMU HİZMETLERİNDE MİLLİLEŞTİRME:
İMTİYAZLI SU ŞİRKETLERİ ÖRNEĞİ 223**

Hüsniye Akıllı

**TÜRKİYE’NİN KAMU PERSONEL TARİHİNE
DÖNEMSEL BAKIŞ (1923-1950) 247**

Rana İçmen

**TÜRKİYE’DE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE BELEDİYE
YÖNETİMİNE KATILIM 279**

Bengi Demirci

**ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ KENTLERİ ÜZERİNDEN
ANKARA’YI ANLAMAK 297**

Ahmet Yazar

GİRİŞ

“Her sosyal bilim -ya da iyi düşünölmüş her sosyal inceleme- tarihsel bir kavrayış genişliğini ve tarihsel malzemenin tam kullanımını gerektirir”

C. Wright Mills

Erken Cumhuriyet dönemi Türkiye’sini (1923-1950) disiplinler arası bir bakış açısıyla ele alan bu çalışmada her şeyden önce; sosyal olayların anlaşılmasında bütöncöl bakışın öneminin, gereğinin hatta zorunluluğunun esas alındığının altı çizilmelidir.

İkinci önemli bir nokta; Erken Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinde bugüne nasıl ve nereden gelindi sorusunun izlerinin basitçe ve indirgemeci bir neden-sonuç ilişkisi (determinizm) üzerinden değil, diyalektik ve diyakronik bir süreç olarak ele alınabilmesi Mills’in belirttiğı gibi (The Sociological Imagination, 1950:145) “tarihsel malzemenin tam kullanımını” gerektirir. Burada da yer alan çalışmaların her biri farklı başlıklarla dönemi etraflica anlamaya ışık tutan tarihsel malzemededen çokça faydalanmak gibi ortak bir hedefe yönelik olarak bir araya getirilmiştir. Burada; *bir doktrin olarak Kemalizm, popölizm, Türk kimliğinin inşası, Batılılaşma politikaları, çok partili siyasal yaşama geçiş süreci, Dörtlü Takrir ve 1946 seçimleri, Varlık Vergisi, devletçi iktisat politikaları, kamu hizmetlerinde millileştirme, kamu personel tarihi, belediye yönetimine katılım, erken Cumhuriyet dönemi kentleri konularında geniş ve detaylı çalışmalar yer almaktadır.*

Kuşkusuz, bu başlıklara yenileri eklenebilir ve bunun bir yolu, kitabın bir dizi olarak sürdürölmesi olabilir.

Son olarak, tarih, sosyoloji, siyaset bilimi, kentleşme, iktisat tarihi gibi farklı disiplinlerin aynı döneme yönelik çalışmalarını bir araya getiren kitabın alanyazına katkısı günümüz Türkiye'sini çok boyutlu okuyabilmeye ilgilidir. Kitapta bugünü anlayabilmenin dünden bağımsız olamayacağı dünü anlamının bugünü anlamaya, bugünü anlamasının geleceğe yönelik simülasyonlara olanak verecek olması düşüncesi çalışmanın önemini ortaya koyuyor.

Kitapta yer alan bölümlerdeki makalelerin içeriklerine de sırasıyla ve kısaca gözetmek okuyucuya kolaylık sağlama açısından yerinde olacaktır.

Yavuz Selim ALKAN'ın yazdığı ***Erken Cumhuriyet Dönemi Kemalizmi "Kapsamlı Bir Doktrin" miydi?*** başlıklı bölüm, Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'ini ele almaktadır. Kemalizm'in bir doktrin/ideoloji midir? tartışması literatürde geniş yer tutarken, bu çalışmada Kemalizm, John Rawls'un kapsamlı doktrin kavramı çerçevesinden incelenmektedir. Çalışma, literatürde oldukça tartışmalı bir konu olan Kemalizm'e farklı bir açıdan bakarak hem akademik literatüre önemli bir katkı sunmuş hem de Kemalizm üzerine daha sonra yapılacak çalışmalara da ışık tutmuştur.

Esin KIVRAK KÖROĞLU'nun ***Erken Cumhuriyet Döneminde Popülizm*** başlıklı çalışması, güncelliğini koruyan popülizm konusunu erken cumhuriyet dönemine taşıyarak, Lac-lau'nun popülizm kavramı üzerinden dönemin bir değerlendirilmesini yapmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde halkçılık ve popülizm kavramlarının geçirdiği anlamsal dönüşüm Lac-lau'nun sunduğu analitik kavramlar üzerinden söylemsel yaklaşım çerçevesinde analiz edilmiştir.

Haydar EFE ve Duygu BİBAR'ın yazdığı ***Erken Cumhuriyet Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Batılılaşma Politikaları*** adlı çalışmalarında, Erken Cumhuriyet dönemi CHP iktidarının Batılılaşma politikaları ele alınmıştır. Çalışma, Osman-

lı'da başlayıp Cumhuriyet döneminde de devam eden Batılılaşma hareketinin, Batı ülkeleri ile olan ilişkiler üzerindeki etkisine odaklanırken, Batılılaşma, çok partili siyasal hayata geçişi sağlayan önemli bir etken olarak ele alınmıştır.

Atıl Cem ÇİÇEK'in yazdığı *Tercihden Zorunluluğa Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş Süreci* başlıklı çalışmada ise çok partili siyasal hayata geçişi mümkün kılan koşullar ele alınmıştır. Çok partili siyasal hayata geçişe etki eden iç ve dış faktörler beraber değerlendirilerek bütüncül bir bakış sunulmuştur.

Turan ŞENER ve Fadime EMİŞ'in yazdıkları, *Tek Parti Döneminden Demokrasiye Geçiş: Dörtlü Takrir ve 1946 Seçimleri* başlıklı çalışmada, çok partili siyasal hayata geçişte dönüm noktası olan Dörtlü Takrir ile Cumhuriyet tarihinde çok partili ilk genel seçim niteliği taşıyan 1946 seçimlerine odaklanılmıştır. Demokrat Parti'nin kuruluş sürecini ele alan çalışma, 1946 seçimlerinde bir muhalefet partisi olarak Demokrat Parti'nin CHP karşısındaki mücadelesini de değerlendirmiştir.

Burak GÖKALP'ın yazdığı *Tek Parti Döneminde Türk Kimliğinin İnşası ve Kurumsallaşması* başlıklı çalışmada, tek parti iktidarı döneminde, ulus yaratma sürecinde uygulanan Türkleştirme politikalarının sadece gayrimüslimlere ya da etnik olarak Türk olmayanlara değil kendini Türk olarak kabul edenlere de yönelik olduğu savından hareketle, yeni bir Türk kimliği yaratılması sürecinde önemli rol oynayan kurumlar üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır.

Ferihan POLAT'ın yazdığı *Erken Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikası: 1934 Trakya Olayları Örneği* başlıklı çalışma, Erken Cumhuriyet döneminde 2. Dünya Savaşı'nın arifesinde, Trakya'da yaşayan Yahudilere yönelik ortaya çıkan şiddet olaylarını ele almıştır. Yazar, Trakya olaylarının nedenlerine yönelik literatürde yer alan farklı bakış açılarını birlikte ele alarak tek parti iktidarının azınlık politikasını değerlendirmiştir.

Özlem Özdeşim SUBAY'ın *Türkiye'de II. Dünya Savaşı'nda Olağanüstü Bir Uygulama: Varlık Vergisi* başlıklı çalışması tüm dünyayı derinden etkileyen 2. Dünya Savaşı'nın Türkiye üzerindeki etkisine yönelik önemli bir örnek olan Varlık Vergisi uygulamasını ele almıştır. Varlık Vergisi'nin ortaya çıkış koşulları, uygulanması ve sonuçları ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve Varlık Vergisi'nin ekonomik, siyasal ve toplumsal sonuçlarına yönelik literatürdeki tartışmalar çerçevesinde bir değerlendirme yapılmıştır.

Selin ZENGİN TAŞDEMİR'in yazdığı *Erken Cumhuriyet Döneminde İktisadi Oluşum: Devletçi İktisat Politikaları* adlı çalışmada 1929 dünya ekonomik bunalımı sonrası Türkiye'nin ekonomi politikasında ortaya çıkan dönüşüm ele alınmıştır. Türkiye'nin liberal ekonomi politikasından devletçi ekonomi politikasına doğru geçişinin nedenleri ve sonuçları değerlendirilmiştir.

Hüsniye AKILLI'nın yazdığı *Tek Parti Döneminde Kamu Hizmetlerinde Millileştirme: İmtiyazlı Su Şirketleri Örneği* başlıklı çalışma 1930'larda uygulanan devletçi politikaların uygulamalarından olan millileştirme politikalarını su hizmetleri örneğinden ele almıştır. Çalışmada, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında bağımsız bir ekonomi yaratma eğiliminin de sonucu olarak beledileştirmeyi de kapsayan millileştirme politikaları su hizmetleri örneğinden değerlendirilmiştir.

Rana İÇMEN'in yazdığı *Türkiye'nin Kamu Personel Tarihinin Dönemsel Bakış (1923-1950)* başlıklı çalışma Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin kamu personel politikasına ilişkin yaşanan gelişmeleri dönemsel bir perspektifle analiz ederek, kamu personeline ilişkin sorunların çözümüne yönelik olarak tarihsel bakış açısının önemine dikkat çekmektedir.

Bengi DEMİRCİ'nin *Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde Belediye Yönetimine Katılım* başlıklı çalışması Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'deki Belediye yapılanmasını,

belediye yönetimine katılım çerçevesinde ele almıştır. Çalışmada, merkeziyetçi anlayışın egemen olduğu dönemde, belediye yönetiminde katılımın, demokratik olmaktan çok yereli temsil eden anlayış ile yapılandırıldığı ortaya konulmuştur.

Ahmet YAZAR'ın yazdığı ***Erken Cumhuriyet Dönemi Kentleri Üzerinden Ankara'yı Anlamak*** adlı çalışma Ankara'nın başkent oluşu sonrası yaşadığı dönüşümün diğer Anadolu kentlerindeki dönüşüme de örnek olduğundan hareketle Erken Cumhuriyet döneminde Anadolu kentlerinin yaşadıkları değişim, kent planlaması, kentsel kamusal alanlar ve yapılar ile kent ekonomisi parametreleri ile incelenmiştir.

Bütün olarak bakıldığında kitaptaki bu çalışmaların tarihsel-sosyolojik verileri kuramsal bağlamlarıyla birlikte yetkinlikle değerlendirerek yalnızca Erken Cumhuriyet Dönemine değil, aynı zamanda günümüze de ışık tuttuğunu söyleyebiliriz.

Prof. Dr. Meral S. ÖZTOPRAK

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ KEMALİZMİ “KAPSAMLI BİR DOKTRİN” MİYDİ?

Yavuz Selim Alkan*

1. GİRİŞ

Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm’inin “kapsamlı bir doktrin” olup olmadığına cevap arayan bu çalışmaya, tipik bir kitap bölümünün tipik bir girişinden farklı olarak doğrudan şu önemli noktayı belirterek başlamak yerinde olur: “Kapsamlı doktrin” kavramı; ideolojiden, doktrinden veya siyasal doktrinden ve onlara atfedilen niteliklerden farklı özelliklere sahip bir kavramdır. Bu kavram, dogmatik veya septik olandan dini veya seküler olana; demokratik olandan, anti-demokratik ve totaliter olana; pratik boyutları olup olmayandan değişmez veya dinamik olana kadar tüm farklı ideoloji, doktrin, dünya görüşü ve iyi hayat anlayışlarını içeren çok boyutlu ve geniş bir kavramdır. Bu açıdan bakıldığında fundamentalizm de kapsamlı bir doktrin olarak nitelendirilebileceken, örneğin demokratik bir faydacı görüş ya da mükemmeliyetçi liberal bir perspektif de kapsamlı doktrin olarak nitelendirilebilir. Bu nedenle, benzerliklerini de kabul etmekle birlikte, Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm’ini ideoloji, doktrin veya kapsamlı bir doktrin olarak nitelemek veya nitelememek her biri birbirinden

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, yavuzselimalkan@akdeniz.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5211-5809>.

ayrı metodolojik yöntemler içeren ayrı teorik ve normatif incelemeleri gerektirir. Bu çalışmada, bilgimiz dahilinde Türkçe akademik literatürde ilk kez, Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'inin kapsamlı bir doktrin olup olmadığı incelenecektir.

Avrupa'yı yüzlerce yıldır topyekun bir değişim ve dönüşüme uğratan ve anlamını teoride ve pratikte Aydınlanma, Rönesans, Reform ile İngiliz, Amerikan ve Fransız Anayasacılık/liberalleşme hareketlerinde bulan pozitivist ve seküler dünya, toplum, birey ve devlet anlayışı Osmanlı Devleti'ni de her açıdan kaçınılmaz olarak etkilemişti. Bu değişim; felsefi, politik ve sosyolojik sekülerleşme dinamiği/paradigması ile pozitivist esaslar üzerine inşa edilmiş demokratik ulus devlet fikri ve pratiği çerçevesinde şekillenen birey ve birey-devlet ilişkisi anlayışı odaklıydı. Bizzat bu değişimin kendisi Osmanlı'nın son yüzyılının, genellikle yukarıdan aşağıya doğru şekillenen ve esasında topyekun olmayan bir modernleşme/Batılılaşma/çağdaşlaşma çabalarına tanıklık etmesine yol açmıştı. Ancak hem Osmanlı'nın kendi iç dinamikleri hem de sanayileşme, coğrafi keşifler ve nihayetinde Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yepyeni uluslararası sistem; Osmanlı'nın tüm uyum ve ayakta kalma çabalarına rağmen yıkılmasına ve dönemin emperyal güçlerine karşı verilen Kurtuluş Savaşı sonrası inşa edilen yeni bir devletin ve onun rejiminin, yani Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açmıştır. Bu yeni rejim ve onun kurucuları pek çok açıdan Osmanlı mirası ile devamlılık ve kopuş noktasında benzerlikler ve farklılıklar gösterse de aslında yeni devletin ideolojisini şekillendiren görüşler, bizzat yukarıda bahsedilen ve tüm dünyayı yeniden şekillendiren değişimin teorik ve normatif altyapısından besleniyordu. Ancak daha sonraları *Kemalizm* olarak adlandırılacak ve devletin resmi ideolojisi haline gelecek olan bu görüşler pek çok açıdan Batı'daki ilham kaynaklarından farklı, kendine özgü nitelikler de taşıyordu. Hatta Kemalizm'in, belki de kaçınılmaz olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin farklı evrelerinde farklı nitelikler gös-

terdiği, değiştiği ve dönüştüğü söylenebilir. Erken Cumhuriyet döneminden başlayan bu değişim ve dönüşüm günümüzde de devam etmektedir.

Bu kısa kitap bölümünde; kitabın başlığı, kapsamı ve sınırlılıkları da dikkate alınarak, Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm’inin niteliklerine odaklanılacaktır. Bunu yaparken de şu soruya cevap verilmeye çalışılacaktır: Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm’i “kapsamlı bir doktrin” midir? Kemalizm’in çeşitli nedenlerle bir ideoloji olduğu (bk. Giritli, 1980, 1988; Tunaya, 1981; Kışlalı, 1994; Parla, 1995; Akşin, 1997, 2002; Bora ve Taşkın, 2011; Öztürk, 2013) veya olmadığı (Berkes, 1975; Heper, 1973; Mardin, 2000; Avcıoğlu, 2006) üzerine oldukça verimli ve güçlü bir akademik literatür halihazırda mevcuttur.¹ Ancak bu çalışma Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm’ini; hem ideoloji hem de doktrinle benzer özellikler gösteren, ama pek çok açıdan da onlardan farklı nitelikler arz eden ve anlamını özellikle John Rawls’un siyasal liberalizm anlayışında bulan “kapsamlı doktrin” kavramı üzerinden bir incelemeye tabi tutacaktır. Bu yenilik nedeniyle, Kemalizm’in ideoloji veya doktrin olduğunu savunan ve savunmayan halihazırda pek çok düşünür olmasına rağmen, Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm’inin kapsamlı bir doktrin olduğunu savunacak veya savunmayacakların sav, iddia ve argümanları ancak potansiyel ve hipotetik olacağından, bu çalışmada da özellikle lehte geliştirilecek potansiyel argümanlar dört başlık altında formüle edilmeye çalışılacaktır. *Başka bir deyişle, bu kitapta formüle eden dört sav yazarın değil, Kemalizm’i potansiyel olarak kapsamlı bir doktrin olarak niteleyeceklerin, yazar tarafından formüle edilen potansiyel savlarıdır.*

---

¹ Kemalizm’in bir ideoloji olup olmadığı sorusuna cevap ararken sadece bu konuda değil genel anlamda bilhassa Türk Siyasal Hayatı üzerine eğitim alan ve araştırma yapan herkesin taraması ve bilgi sahibi olması gerektiği Türkçe yazılmış akademik literatürün ana eserlerini sistematik bir şekilde derleyen ve tartışan ve bu çalışmanın literatür taramasına da kaynaklık eden çalışmalardan birisi için bk. Öztürk, 2013.

Çalışmanın metodolojik olarak teorik ve normatif bir analiz içerdiğini vurgulamak yerinde olur. Bu çalışma, tarihsel birincil verilere ve kamu politikalarına dayanan daha kapsamlı ampirik analizlere kaynaklık teşkil edebilir. Bu çerçevede, çalışmanın ilk bölümü kapsamlı doktrin kavramına ve onun niteliklerine ayrılmıştır. İkinci bölümde Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'inin özellikleri, akademik literatürde ona karşı sıklıkla dile getirilen dört temel iddia/sav/argüman saptanarak incelenecektir. Sonuç bölümünde ise Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'inin bir kapsamlı doktrin olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı değerlendirilecektir.²

2.KAPSAMLI DOKTRİN: NEDİR, NE DEĞİLDİR?

Kapsamlı doktrin kavramı özünde; bilhassa liberal teori içerisinde ortaya çıkan, şekillenen ve hatta farklı liberal teorilerin oluşmasına yol açan canlı bir teorik ve normatif tartışmanın hem kaynağıdır hem de ürünüdür. Kapsamlı doktrin asıl anlamını ise John Rawls'un siyasal liberalizm yaklaşımında bulur. Rawls'un siyasal liberalizminin ana teorik ve normatif varsayımlarının çok özet bir çerçevesini kapsamlı doktrin kavramına odaklanarak şu şekilde açıklayabiliriz.³

Pek çok farklı liberal teorinin çıkış noktası olan klasik liberalizmin özünde birey özgürlüğünü en azami ölçüde gerçekleştirme ideali yatar. Bunun için de birey değerli kabul edilir, onun özgürlüğü tercih özgürlüğü üzerinden negatif olarak for-

---

² Yazarın bu çalışmada da derlediği ve faydalandığı kendi doktora tezinin ilgili alt başlıklarında (bk. Alkan, 2015) hem John Rawls'un siyasal liberalizmi (kamusal neden odağında) hem de Kemalizm üzerine (Türkiye'nin laiklik anlayışı odağında) kısımlar bulunmaktadır. Yazarın ayrıca Rawls'un kamusal neden anlayışı üzerine kendi doktora tezinden türemiş (bk. Alkan, 2021) bir eseri de mevcuttur. Bu çalışmada ise, yazar Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'inin kapsamlı bir doktrin olup olmadığı sorusuna ilk kez cevap vermeye çalışmaktadır.

³ Yazarın bu kısmı yazarken de kısmen derlediği ve faydalandığı, Rawls'un siyasal liberalizminin bilhassa kamusal neden anlayışına odaklanarak sunduğu ve tartıştığı eserleri için bkz. Alkan, 2015; 2021.

müle edilir ve devlet/iktidar; özel-kamusal alan ayrımı, anayasa, hukuk devleti, kuvvetler ayrılığı, demokrasi, devlet tarafsızlığı gibi araçlar ile sınırlandırılır (bk. Axtmann, 1996; Rawls, 1996; Dryzek, 2002; Mack ve Gaus, 2004). Bahsedilen bu birey özgürlüğü ve sınırlı devlet ilişkisi içerisinde öne çıkan ana hususlardan biri devlet tarafsızlığı idealidir. Bireyin özgürlüğü ve devletin rolü arasındaki ters korelasyon, devletin toplumda yer alan hiçbir iyi hayat anlayışı ve dünya görüşünü benimsememesini ve bunları bilhassa özel alanında olmak üzere bireye empoze etmemesini gerektirir (bk. Raz, 1986; Kymlicka, 1989; Waldron, 1987; Cohen-Almagor, 1994).

İşte kapsamlı doktrin tanımının çıkış noktası tam da bu devlet tarafsızlığı yaklaşımıdır. Devletin tarafsız kalması gereken kapsamlı doktrinler; bireyin özel ve kamusal topyekun tüm hayatındaki her türlü düşüncesini, davranışını, tercihini ve eylemini yönetmek ve şekillendirmek amacı ve iddiasında olan iyi hayat anlayışı, dünya görüşü, yaklaşım, görüş, anlayış, ideoloji, din, metafizik, etik, ahlaki kodlar ve bunun gibi her türlü görüş ve düşünce sistemidir.

Liberal teori içerisinde Rawls'un, devlet tarafsızlığı ideali ni birey özgürlüğünü maksimize etmek ve daha kapsayıcı ve farklılıklara saygılı bir kamusal politik tartışma ve demokrasi anlayışını, dolayısıyla da daha meşru bir liberal demokrasiyi oluşturmak için gerekli gören tarafta yer aldığını söyleyebiliriz. Ancak Rawls; kapsamlı doktrinlerin yerini tamamen özel alan olarak gören, onlardan türeyen argümanların değil sadece laik argümanların kamusal politik tartışmaya girmesine izin veren ve bunun sonucunda oluşan *rasyonel bir konsensus*a vurgu yapan klasik liberal yaklaşımdan ayrışır (bk. Audi, 2000; Sajó, 2008). Rawls, aksine, kamusal politik tartışmaya girerken uygulanan ve *laik neden* adı verilen sınırlama doktrininin yerine *kamusal nedeni* ve kamusal nedene başvurarak kamusal politik tartışmaya giren *makul* kapsamlı doktrinler arasında oluşan *örtüşen konsensusu* savunur (Rawls, 1996, 1997). Bu iki kav-

ram, Rawls'un liberalizmini *siyasal* yapan iki önemli unsur olmakla birlikte, onun liberalizmini siyasal yapan asıl şey onu yine liberal teori içerisinde yer alan, ancak siyasal değil *kapsamlı/mükemmeliyetçi* olan liberalizmden ayıran şeydir. Kapsamlı/mükemmeliyetçi liberalizme göre birey özgürlüğü, devlet tarafsızlığı ile değil, aksine ancak devletin birey özerkliği gibi belli bir liberal ideali benimseyip bireye sunması ile gerçekleşebilir (bk. Neal, 1985; Raz, 1986; Mason, 1990). Devlet ise kendi benimsediği liberal değer ile çatışan iyi hayat anlayışı ve dünya görüşlerini hem kontrol edebilir hem de gerektiğinde ortadan kaldırmaya çalışabilir (Alkan, 2021: 92).

Rawls ise hem rasyonel konsensusun hem de özellikle köklerini Aydınlanma felsefesinin sacayakları üzerine inşa edilen Kantçı evrensel ahlak anlayışı ve Millci gelenekten alan kapsamlı liberalizmin; kapsayıcı, çoğulcu ve farklılıklara saygılı bir demokratik karar alma süreci ve barış ile istikrar içerisinde bir arada yaşama formülü sunamayacağını savunarak eleştirir. Bu çerçevede daha kapsayıcı bir sınırlama doktrinini savunurken, özel-kamusal alan ayrımı (bk. Rawls, 2005: 11, 443-444) ve devlet tarafsızlığı ideallerini önelemeye devam eder. Başka bir deyişle, bireyler “farklı ve uzlaşmaz kapsamlı doktrinlere sahip” (Rawls, 1996: 12) oldukları için bunlardan herhangi biri üzerinde uzlaşma ile istikrar ve iş birliğini tesis etmek mümkün değildir. Bu nedenle zorlayıcı siyasal gücün meşru kullanımına ve farklı eşit ve özgür bireyler arasındaki uzlaşmaya ancak kapsamlı olmayan, *makul* kapsamlı doktrinlerin özgürce tasdik edebildiği *siyasal bir adalet anlayışı* zemin teşkil edebilir (bk. Rawls, 1996: xi, xiviii, 11, 12-13, 65, 133-134, 141, 150). Bu yolla da *iyi düzenlenmiş toplum* ideali gerçekleşmiş olur (Rawls, 1996: 35).

Buradan çıkan sonuç şudur: Rawls, adaletin sınırlı bir anlayışını benimser ve bunun doğal sonucu olarak devlet tarafsızlığını savunur. Buna göre; iyi düzenlenmiş bir toplum, “tüm vatandaşlar tarafından tasdik edilen, değerleri ve erdemleri

onların sadece siyasal değil özel alanlarına da rehberlik eden 'hakkaniyet olarak adalet'" anlayışı ile gerçekleşemez (Alkan, 2021: 94). Bu anlayış bizi tam da kapsamlı doktrin tanımına götüren şeydir: Rawls'a göre kapsamlı doktrinler; üzerinde siyasal bir uzlaşının mümkün olmadığı, "erdemleri ve değerleri yaşamın tüm yönlerini kapsa"yan, "insan yaşamındaki değer anlayışlarını, kişisel karakter, dostluk, aile ve topluluk ilişkilerinin fikirlerini ihtiva" ve "davranışlarımıza kılavuzluk" eden (Rawls, 1996: 13) "uyuşmaz, kıyaslanamaz ve çatışmalı" (Rawls, 1996: 135) olan iyi hayat anlayışı ve dünya görüşleridir. Özetle kapsamlı doktrinler, "sahip olduğu değer ve idealleri(...) yaşamı bir bütün olarak şekillendirme ve yönetme iddiasında" olan görüşlerdir (Alkan, 2021: 95). Rawls'a göre, erdem ve değerlerini bütün topluma empoze etme amacıyla olan tüm görüşler, seküler olsun ya da olmasın kapsamlı doktrindir. Başka bir deyişle, dinler kadar Kantçı ve Millci liberalizm, faydacılık ya da epistemik natüralizm de kapsamlı bir doktrindir (bk. Rawls, 1993: 134-135; 1996: 78, 175; 2005: 169-170).

Görüldüğü üzere kapsamlı doktrinle ilgili olarak şu iki temel nitelik ön plana çıkmaktadır: bireyin özel alanını da yönetme iddiasında olma ve devlet tarafından belirli bir iyi hayat anlayışı ve dünya görüşü olarak benimsenip bireye özel alanında da empoze edilmeye çalışıldığında devlet tarafsızlığı idealini bozma. Ancak Rawls'un yaklaşımı, kapsamlı doktrin kavramından yola çıkarak, laik neden filtresinde olduğu gibi, başta dinler olmak üzere tüm kapsamlı doktrinlerden türeyen argümanları peşinen kamusal politik tartışmadan dışlamaz. Rawls'a göre *makul* kapsamlı doktrinlerden türeyen ve kamusal nedene başvurarak formüle edilmiş argümanlar kamusal politik tartışmaya girebilir (bk. Rawls, 1997: 783-784; 2005: 214, 218). Buradan da anlaşılacağı üzere kapsamlı doktrinlerin makul olan ve olmayanları vardır. Rawls'a göre *makuliyet* aynı toplumda yaşayan diğer özgür ve eşit yurttaşlar tarafından kabul edilebilir olan *işbirliğinin adil şartlarını* garanti eder (Rawls,

2005: 61). Başka bir deyişle, bir kapsamlı doktrin, demokratik rejimin esaslarını kabul ettiğinde ve tüm farklı kapsamlı doktrinler tarafından tasdik edilen siyasal adalet anlayışında tanımlanmış olan temel hak ve özgürlükleri baskılamadığında makul bir kapsamlı doktrin olur (Rawls, 1996: xvi). Görüldüğü üzere; dini, metafizik, etik, ahlaki, moral veya ideolojik ne türden olursa olsun her kapsamlı doktrin makul olabileceği gibi ırkçılık, fundamentalizm gibi kapsamlı doktrinler ise peşinen makul değildir. Bunun nedeni makul olmayan kapsamlı doktrinlerin, diğer tüm nitelikleri bir kenara bırakılırsa bile, en temelde işbirliğini ve siyasal adalet anlayışı içerisinde yer alan “hoşgörü ve müşterek saygı ve hakkaniyet ve nezaket [/medenilik] duygusu” (Rawls, 1993: 122) gibi siyasal değerleri reddetmeleridir.

Bahsedilen bu iki kritere ve makul ve makul olmayan kapsamlı doktrin tanımına göre Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm’inin kapsamlı bir doktrin olarak nitelenip nitelenemeyeceğine cevap vermek için Kemalizm’e yönelik bu türden potansiyel savları sıradaki şekilde inceleyebiliriz.

3. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ KEMALİZMİ: DÖRT POTANSİYEL SAV

Net bir tanımı ve niteliği üzerinde bir uzlaşma olmayan Kemalizm; 1920’lerde kullanılmaya başlayan, ancak daha sistematik ve tutarlı bir formunu ancak Erken Cumhuriyet dönemi sonu ve çok partili hayata geçişin başlangıcında alan bir yaklaşımdır. Özünde, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal Atatürk’ün fikir ve ilkelerini ifade eder. Kemalizm “devletin resmi ideolojisini oluşturur” ve “cumhuriyetçilik, devletçilik (ekonomi politikasında), halkçılık, laiklik, milliyetçilik ve inkılapçılık” olmak üzere altı ilkede sembolize edilir (bk. Kazancıgil ve Özbudun, 1981; Parla, 1992; Akşin, 1997; Ciddi, 2009). Bu ilkelerin her biri birbiriyle ilişkili

olsa da yine her biri ayrı bir çalışmanın konusu olacak kadar kapsamlıdır. Yukarıda kısaca sunmaya çalıştığımız Rawls’un kapsamlı doktrin anlayışının bilhassa dinlere ve din-devlet ilişkisinin daha kapsayıcı ve demokratik bir formülüne odaklandığını dikkate alırsak biz de incelememizin merkezine Kemalizm’in din-birey-devlet ilişkisine bakışını alabiliriz. Bu da bizi kaçınılmaz olarak Kemalizm’in laiklik anlayışına götürecektir.

Bilindiği üzere akademik literatürde sıklıkla laiklik ve sekülerizm kavramları arasında bir ayrıma gidilmekte ve Türkiye’nin tarihsel olarak, Türkçede laiklik olarak adlandırılan ve İngilizcedeki *secularism* kelimesinin karşılığı olmayan, oldukça spesifik bir laiklik deneyimlediği iddia edilir. Bu kelime, Fransızca *laïcité* kelimesinden türetilmiş olmasına rağmen, oldukça farklı bir anlam taşımaktadır ve Türk sekülerleşme deneyimi, laikliğin farklı bir versiyonunu ifade etmektedir (bk. Aydın, 2007: 11). Örneğin Andrew Davison (2003: 333-7), sekülerizm ile *laïcité* arasındaki farkı inceler ve ilkinin “dini olmayan” veya “dünyanın” ve “kilisenin” ayrılması anlamına gelirken; ikincisinin, özellikle Türkiye örneğinde, “dinin belirgin, laik tanımlanmış” “resmi rol”ünün bir şekilde muhafaza edilmesi anlamına geldiğini savunur. Bu nedenle Davison, Türkiye’nin “seküler” değil, “laik” bir devlet olduğunu öne sürer.

Görüldüğü üzere bu ayrımın temelinde, Türkiye’nin laiklik deneyiminin başta ABD olmak üzere Batı’daki pek çok din-devlet ilişkisi anlayışından ve hatta ilham aldığı Fransız laiklik anlayışından farklı bir nitelik arz ettiği görüşü yatar: din ve devleti ayırmaktan ziyade devletin din üzerindeki kontrolünü sağlama ve idame ettirme anlamında laiklik. Bu görüşü savunanlar, Türkiye’de benimsenen laiklik anlayışını “kontrol temelli” veya “kontrollü” laiklik olarak tanımlarlar (bk. Mardin, 1993: 347; Göle, 1995: 22; Sakallıoğlu, 1996: 232; Heper, 1997: 38; Tarhanlı, 1997: 19; Davison, 2003: 337; Fuller, 2004: 52; Tank, 2005: 6; Grigoriadis, 2009: 1196-7; Hurd, 2007: 68;

Keyman, 2007: 216; Kadioğlu, 2010: 489). Zira bu anlayışa göre Türk devleti ne din (İslam) ile devleti ayırmayı amaçlamıştır ne de devletin tarafsızlığı veya dine karşı tarafsızlık fikrini desteklemiştir. Bunun yerine, Türk seçkinleri, yani Kemalistler, “dini [İslami] ifade ve kurumları” kontrol etmeye çalışmışlardır (Hurd, 2007: 66 (dipnotlar çıkarılmıştır); bk. Başkaya, 2001: 44-45). Başka bir ifadeyle, Türkiye’de “İslam devletten ayrılmamış”, daha ziyade “farklı bir şekilde onunla birleştirilmiş” ve “diğer devlet işleri arasında ayrı bir iş haline gelmiştir” (Davison, 2003: 341; bk. Davison, 1998: 232; Hurd, 2007: 66).

İşte tam da bu kontrol faktörü, Kemalizm’in sadece Erken Cumhuriyet döneminde bile kapsamlı bir doktrinin özelliklerini taşıdığını savunacak kişilerin potansiyel argümanlarına dayanak oluşturacak unsurlar barındırmaktadır. Çünkü bu potansiyel görüşler tarafından; resmi devlet ideolojisi olarak Kemalizm’in, din ve devlet işlerini ayırıp her ikisine de özerk alanlar yaratmak yerine İslam’ı kontrol altında tutup, bu yolla kendi spesifik İslam anlayışını bireye hem özel hem de kamusal alanında empoze etmeye çalıştığı, bu yolla da dinin özel bir ifadesini yönetmeyi amaçladığı iddia edilebilir. Bu durumda da bu kişilerce, Kemalizm’in hem devlet tarafsızlığı idealinden uzaklaştığı hem de belirli bir iyi hayat anlayışı ve dünya görüşünü bireye özel alanında empoze ettiği savunularak onun kapsamlı bir doktrin olduğu öne sürülebilir. Peki bu potansiyel savlar ve argümanlar dikkate alındığında, Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm’inin kapsamlı doktrin özelliği gösterdiği söylenebilir mi?

Bu soruya odaklanabilmek için Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm’ini kapsamlı doktrin olarak nitelendirebilecek potansiyel görüşlerin dayanak noktasını oluşturacak şu dört sav formüle edilebilir: Kemalizm (i) başlangıçta İslam’ı geri kalmışlık ile eş tutmuştur ve onu modernleşme ve Batılılaşmanın önündeki en büyük engel olarak görmüştür savı, (ii) İslam’ı

özel alana itmiştir savı, (iii) laikliği kapsamlı bir doktrin, bir yaşam biçimi olarak benimsemiş ve onu kendi spesifik İslam anlayışı (*resmi İslam*) ile birlikte bireye özel alanında empoze etmiştir savı (iv) İslam’ı Türk vatandaşlarının kimlik belirteçlerinden biri olmaktan çıkarmaya çalışmıştır savı. Bu savları sırasıyla şu şekilde inceleyebiliriz.

Sav I: Modernleşme, Batılılaşma, Gericilik ve İslam İlişkisi: Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması, teokratik bir (meşruti monarşi denemeleriyle beraber) monarşiden, laik ve modern bir demokratik cumhuriyet biçimine geçiş sürecinin nihai noktasıdır. Bu dönüşüm süreci, modernleşme ile uygarlığın Batılılaşmayla eş olduğu fikrini gönülden benimseyen Erken Cumhuriyet dönemi devlet seçkinleri tarafından şekillendirilmiştir. Modernleşme ve Batılılaşma çabaları, Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’ndaki yenilgisini takiben dağılmasının ardından 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte etkinlik kazanmıştır. Aslında modernleşme girişimleri, özellikle Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bu girişimler, Erken Cumhuriyet döneminde, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk ve 20. yüzyılın ilk yarısında Kemalist olarak adlandırılan Türk askeri ve bürokrasi seçkinlerinin ideolojik tercihlerini ve modernleşme çabalarını da etkilemiştir (bk. Yavuz ve Özkan, 1984; Ahmad, 1993: 3). Hatta Kemalistlerin yukarıda bahsettiğimiz dinin kontrol edilmesi politikasını da Osmanlı dini yönetim modelinden miras aldığı savunulmaktadır (bk. Heper, 2000: 63).

Buna göre Kemalist seçkinler, Erken Cumhuriyet döneminde, Batı’da pozitivist temeller üzerinde yükselen demokratik ulus devlet anlayışı ve milliyetçilik dalgasının da etkisiyle, “uygarlaşma arzusuna” dayanan modernite projesi çerçevesinde yeni bir ulus devlet inşa etmeyi amaçladılar (Parla 1995; Aydın ve Keyman, 2004; Parlak, 2005; pozitivistizmin Kemalizme etkileri için bk. Giritli, 1988; Timur, 2001). Başka bir deyişle,

Türk modernleşme projesinin en dikkat çekici özelliklerinden birisi, cumhuriyetçi seçkinlerin, yeni devleti Batı emperyalizmine karşı bir bağımsızlık savaşının ardından inşa ederken, yine Batılılaşmış bir Türkiye Cumhuriyeti yaratmak arzusunda olmasıdır. Örneğin Jeffrey Haynes (2010: 314), bu duruma Atatürk'e referansla şu şekilde dikkat çeker: "Atatürk, ulusal ilerlemenin 'Avrupa' kültürel değerlerini ve siyasi kurumlarını taklit ederek, özümseyerek ve yeniden üreterek geleceğine inanıyordu". Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde ve 1950'lere kadar Türk devletini ve toplumunu dönüştürmeye yönelik reformları işte bu amaç şekillendirmiştir.

Buradan yola çıkarak, Kemalizm'i kapsamlı bir doktrin olarak niteleyebileceklerin ilk potansiyel savı şu olabilir: Modernleşme ve Batılılaşma süreci, Kemalist seçkinler tarafından bir dönüşüm ve özellikle bir ilerleme göstergesi olarak görülmüş, bu nedenle de İslam inancının Türkiye'nin modernleşme sürecinde geride bırakılması gereken geleneksel ve ilkel bir olgu olduğu değerlendirilmiştir. Başka bir deyişle, Kemalist seçkinler tarafından geleneksel ya da "geri" anlamına gelmek, İslam ve onun toplumdaki kültürel rolü ile ilişkilendirilmiştir. Bu ise esas olarak Kemalistlerin Batı kültürünün ve onun teknolojik ve ekonomik düzeyinin İslam kültüründen daha üstün olduğu algısından kaynaklanmıştır (Pope ve Pope, 1997: 62). Bu iddia aynı zamanda Kemalistlerin, modernleşmenin; Türkiye'nin "Osmanlı, Müslüman geçmişiyle tam bir kopuş"unu gerektirdiği yönündeki fikrini de yönlendirmiştir (Tank, 2005: 4; Keyman, 2010: 145).

Özetle yukarıda bahsettiğimiz savın Müslüman geçmiş ile bağları koparma düşüncesine odaklanırsak, aslında Kemalistlere yöneltilen iddianın özünde onların; İslam'ın, özel ve kamusal alan arasında bir ayırım yapmadığına; aksine bireyin, toplumun ve devletin tüm alanlarını kontrol etme ve yönetme amacı taşıdığına yönelik inançları yatar. Başka bir deyişle Kemalistler, özellikle Hristiyanlığın aksine, İslam'ın sekülerleşebilir bir din

olmadığına, Protestanlık gibi bireyin sadece özel alanına itilemeyeceğine inanıyorlardı. Osmanlı’dan beri gelen dinin kontrol altında tutulması fikrinin Kemalistler tarafından da benimsenmesinin özünde de bu görüş yatmaktadır. (bk. Alkan, 2015: 73, dipnotlar çıkarılmıştır). Peki İslam’ın bireyin özel ve kamusal her iki alanını da *kapsayan* bu rolüne yönelik Kemalist eleştiri, Kemalizm’in yukarıda bahsedilen kontrol faktörünü benimseyerek bizzat kendisinin “kapsamlı bir doktrin”e dönüştüğü argümanını doğrurabilir mi? Özellikle sıradaki ikinci sav buna cevap niteliğinde olabilir.

Ancak bundan önce şunu belirtmek gerekir ki bu ilk savdan çıkarılacak ilk tipik sonuçlarından birisi Kemalistlere yönelik şu iddiadır: Kemalistler, medeni ve Batılaşmış modern bir Türkiye yaratma idealinin ancak “yukarıdan aşağıya kabul ettirme” ve geleneksel sosyal ilişkilerin içerisine “Batılı seküler aklın ve bilimsel rasyonalitenin neşredilmesi” (Keyman, 2007: 220; bk. Hermann, 2003: 267) yoluyla gerçekleşeceğine inanıyorlardı. Bu da ancak siyasal söylemden İslam’ın çıkarılmasını da içeren bir toplum mühendisliği projesi (bk. Tunaya, 1981: 13; Heper, 1985: 50-51; Kongar, 1998: 650; Turan, 1998: 90-91; Okutan, 2004: 4) vasıtasıyla mümkün olabilecekti. Başka bir deyişle, Kemalizm’in kendisi toplumu ve onunla ilgili her şeyi yeni değerler ışığında topyekun yeniden inşa etmeyi amaç edinmiştir ve onun tahayyül ettiği Türk devleti de bu topyekun veya bütünsel değişimi (bk. Kışlalı, 1994: 97; Parla, 1995: 172; Akşin, 1997: 13, 121; Turhan, 1969) sağlayan ve iyi yaşamı tanımlayan aracın kendisidir. Örneğin Rainer Hermann (2003: 267)’a göre Türk modernleşmesinin devlet merkezli bir doğası vardır ve Kemalistler “otoriter devleti” “siyasi bir araç”, laikliği ise “didaktik bir araç” olarak kullanmıştır. Hermann’ın Erken Cumhuriyet dönemindeki devletin otoriter olduğu yönündeki iddiasının, bu çalışmanın kapsamını aşan detaylı bir analizi gerektirdiği gerçeğini bir kenara koyarsak, görüldüğü üzere Erken Cumhuriyet döneminde en azından “devletin gücüne” ve

onun toplumu Kemalizm'in idealleri doğrultusunda dönüştürmedeki ana rolüne ilk savı öne sürenlerce yoğun bir vurgu yapılmıştır (bk. Kubicek, 2002; Rumsford, 2002; Parla ve Davison, 2004; Öniş, 2004; Keyman, 2007). Bu Jakobenist yaklaşım; Erken Cumhuriyet dönemindeki dönüşüm sürecine devlet temelli, elitist ve devrimci karakterini veren şeydir.

Sav II: İslam ve Özel-Kamusal Alan İlişkisi: Yukarıda bahsedilen modernleşme ve Batılılaşma hedefi ve İslam'ın o dönem Türkiye'sindeki uygulama pratiklerinin bu hedefler için engel teşkil ettiği düşüncesi göz önünde bulundurulduğunda laikliğin Kemalizm'de önemli bir yer işgal ettiği inkar edilemez. Kemalistler tarafından laiklik, Türk siyasetini ve toplumunu modernleştirmenin ve Batılılaştırmanın ana araçlarından biri olarak görülmüştür. Erken Cumhuriyet dönemindeki Kemalistler, yukarıda bahsedilen ve Audi ve Sajó gibi rasyonel konsensus anlayışını savunanların belirttiği üzere ilerleme ve demokrasinin ön şartının laiklik olduğuna inanmışlardır. Ancak potansiyel ikinci sava göre Kemalist seçkinler, laikliği siyaset ile İslam arasında basit bir ayrılık ya da asgari bir rol farklılığı olarak görmemişlerdir. Bunun ötesinde laikliği, bir kültürel kimlik biçimi ve devlet tarafından benimsenmesi ve topluma "kapsamlı bir iyi" olarak empoze edilmesi gereken felsefi/siyasi/normatif bir dünya görüşü olarak tezahür ettirmişlerdir (bu laiklik türünün örnekleri için bk. Alkan, 2015). Bunun sonucunda da İslam'ı, tıpkı Protestanlıktaki gibi, "kişiselleştirmeye" ve "bireyselleştirme"ye çalışmışlardır. Bu amaç çerçevesinde de İslam'ı özel alana havale etmek istemişlerdir. Ancak üçüncü savı savunanların da iddia edeceği üzere Kemalistler, İslam'ı bireyin özel alanında da kontrolden muaf tutmadılar ve kendi spesifik İslam anlayışlarını bireylere ve topluma empoze etmeyi amaçladılar.

Bu savdan çıkarılan sonuç, Kemalistlere göre geleneksel toplumdan modern, medeni ve Batılılaşmış bir topluma geçişin gerçekleşmesi, İslam'ı sadece siyasi söylemden çıkarmakla

değil (Keyman, 2007: 221), aynı zamanda İslam'ın bireylerin özel alanına hapsedilmesiyle sağlanabilirdi. Görüldüğü üzere bu sav, Kemalistlerin dine tamamen düşman bir görüşü benimsemedikleri, sadece onun kamusal görünürlüğüne, toplumsal etki ve sosyal rolünün azaltılmasını hedefledikleri şeklinde yorumlanabilir. Bu çerçevede Talip Küçükcan (2003: 485-489), bu çok boyutlu sekülerleşme süreci kapsamında Atatürk tarafından "toplumun İslami kurumsal ve kültürel temeline karşı büyük bir kampanya başlat"ıldığını savunur. Bu çaba şu üç ana aşamayı içerir: İlk aşama, sembolik sekülerleşme (İslam'ın sembolik ve işlevsel kullanımının azaltılması, yani alfabenin değiştirilmesi, Batı tarzı kıyafetlerin kabul edilmesi vb.); ikinci aşama kurumsal sekülerleşme (İslam'ın devlet ve siyaset üzerindeki etkisinin azaltılması, yani hilafetin kaldırılması, tarikatların yasaklanması vb.) ve üçüncü aşama işlevsel laikleşmedir (Batı tarzı hukuk ve eğitim sistemlerinin benimsenmesi, yani Şeriat hukukunun ortadan kaldırılması, Batı tarzı ceza ve medeni hukukun benimsenmesi, tüm eğitim kurumlarının katı devlet kontrolü altına alınması vb.). Bu yolla, Kemalistler tarafından devlet ve İslam arasında katı bir ayrışmanın kurulması amaçlanmıştır ve bu kapsamda da Erken Cumhuriyet döneminde birçok reform yapılmıştır: 1922'de saltanatın kaldırılması, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı, 1924'te halifeliğin kaldırılması ve medreselerin kapatılması, 1925'te tarikatların yasaklanması, 1926'da İsviçre Medeni Kanunu'nun uyarlanması, şeriatın kaldırılması gibi (ayrıca bk. Berkes, 1998; Sakallıoğlu, 1996; Keyman, 2010).

Bu noktada asıl tartışma konusu, din ve devlet arasındaki bu asgari işlevsel, kurumsal ve rol farklılaşmasını savunan görüşü kapsamlı yapan şeyin ne olduğudur. Bunun kaynağını özellikle aşağıda inceleyeceğimiz üçüncü savda görebiliriz.

Sav III: Laiklik, Spesifik bir İslam Anlayışı ve Özel Alan İlişkisi: Üçüncü sava göre Kemalistler, yukarıda bahsedilen üç aşamalı sekülerleşme ve modernleşme süreci sonucunda İsl-

lam'ın Türk toplumu üzerindeki etkisinin ortadan kalkmasını amaçlayarak dini özel alana itmiş, ancak onu kendi kontrolünden çıkarmamıştır. Başka bir deyişle Kemalizm, devlet tarafsızlığı ideali çerçevesinde devlete ve dine otonom alanlar yaratmak yerine, laikliği “kapsamlı bir doktrin” olarak görmüş ve kendi benimsediği İslam anlayışını bireye özel alanında empoze etmiştir. Örneğin Fuat Keyman (2010: 145)'a göre Türk devletinin dini faaliyetleri “kontrol etme” amacı, sadece kamusal alanı değil, aynı zamanda özel alanı da içerir. Başka bir deyişle Kemalistler, bir Türk vatandaşının dünya algısının topyekun bir dönüşümünü amaçlamışlar; onun hayatını çevreleyen değerleri veya kişisel ve sosyal kimliğini, inşa süreci de dahil olmak üzere İslam'ın etkisinden çıkarmaya ve pozitivist ve seküler perspektiften tümüyle değiştirmeye çalışmışlardır (bk. Timur, 2001; Kazancıgil, 2007).

Bu sava göre Kemalistler dini özel alana havale etmenin yanı sıra, “laik bir siyasal sistemin kısıtlamaları içinde işleyen” (Tank, 2005: 4) “Kemalist bir İslam anlayışı”nı, yani “resmi İslam”ı yaratmış, desteklemiş ve bireyin inanacağı ve pratikte uygulayacağı İslam'ı da bu parametre ve kısıtlar esasında tanımlamıştır. Örneğin Kemalist seçkinler, Erken Cumhuriyet döneminde toplumda yaygın olan İslami inanç ve uygulamaları “karmaşık, yapay ve hurafelerden oluşan” ve ayrıca “Osmanlı ulemasının gerici, Ortodoks, devlet yanlısı dini” olarak görmüşlerdir. Ancak Kemalistler kendi aydınlanmış İslam anlayışlarının “bilince karşı çıkmadığını veya ilerlemeyi engellemediğini” iddia etmiş; “gerçekliğe, akla ve mantığa” uygun olduğunu ve daha “makul” ve “mantıklı” bir nitelik arz ettiğini savunmuşlardır. Bu çerçevede Kemalist seçkinler, İslam'ı “modern”, “milli” ve “yaşanabilir” bir din haline getirmek için reformlar başlattıklarını savunmuşlardır (bk. Sakallıoğlu, 1996: 234; Ulutaş, 2010: 390).

Görüldüğü üzere Erken Cumhuriyet dönemi Kemalistleri İslam'a karşı açıkça düşman değillerdi; din ve vicdan özgürlü-

ğüne inanıyor (bk. Afetinan, 1971[1930]: 98) hatta onun bir tür toplumsal çimento olma işlevinden faydalanıyorlardı (bk. Köker, 2004: 135). Kemalistler yalnızca, modernleşme ve Batılılaşmanın o dönemde toplumda hakim olan ve onlara göre “gerçek” İslam’dan sapmış dini düşünce ve pratikler yoluyla sağlanamayacağına inanıyorlardı. Ayrıca dinin bir politika aracı olarak kullanılmasına da karşıydılar (bk. Kılıç, 1955: 57). Onlara göre bilim, rasyonalite ve modernlik ancak laiklik ve ilerleme idealinin parametreleri içinde tanımlanabilirdi ve modernite, toplum topyekun sekülerleşmeden sağlanamazdı.

Bu üçüncü savın, bu çalışmanın ilk bölümünde saptanan ve kapsamlı doktrin olmanın en önemli parametresi olan belli bir iyi hayat anlayışı ve dünya görüşünü, devlet tarafsızlığı paahasına bireye özel alanında da empoze etme özelliği dikkate alındığında, erken dönem Kemalizm’ini kapsamlı bir doktrin olarak tanımlamayla sonuçlanabilecek en güçlü potansiyel sav olduğu söylenebilir.

Sav IV: İslam ve Kimlik İlişkisi: Dördüncü ve son sava göre ise Kemalistler, Erken Cumhuriyet dönemindeki ulus inşası sürecinde “kapsamlı bir yaşam biçimi” olarak laikliği ve İslam’ın kendi versiyonlarını topluma empoze etmenin yanı sıra, homojen bir ulusal kimliği, yani “Türklüğü” tercih ederek, İslam’ı yurttaşların kimlik belirleyicilerinden biri olmaktan çıkarmaya çalışmışlardır. Bu amaç yukarıda bahsi geçen sekülerleşme projesi ve olumsuz İslam algısı doğrultusunda gerçekleşmiştir. Dördüncü sava göre bu tercih aynı zamanda, Kemalistlerin farklı dini ve ahlaki kimlikleri yeni cumhuriyetin varlığına yönelik potansiyel iç tehditler olarak görmelerinden kaynaklanıyordu. Bu devletçi, “güvenlik” ve “tehdit” odaklı yaklaşım, devletin bekasına, sadece diğer devletlerin değil, Türkiye’deki bazı etnik veya dini grupların da meydan okuyabileceği inancı üzerinde temellenmiştir.

Kimlikle alakalı bu sava göre, Kemalist seçkinler, “eski kültürel anlamları” ve “kültürel işaretleri” ortadan kaldırarak,

“Türklük” fikrinden hareketle homojen bir ulus devlet yaratmaya çalışmışlardır. Türk toplumunun önemli bireysel kimlik belirteçlerinden ve ortak kimlik kaynaklarından biri olarak İslam kimliği ise hedefteki ana unsur olmuştur. Bu görüşe göre Kemalistler, “İslam ile tüm bağların kesilmesini teşvik ederek bireysel kimlik fikrini manipüle etmişlerdir” (Sakallıoğlu, 1996: 235). Bu bağlamda, laikliğin 1937’de anayasaya dahil edilmesi de bahsedilen amaç doğrultusunda yapılmıştır: Kemalistler, bunu, diğer tüm dini ve etnik kimliklerden kopuk ve hepsinden öte olan, “Türkiye için modern bir sosyal uyum tarzı” (Keyman, 2010: 146) olarak anayasal çerçevede kurulmuş bir laik kimlik yaratmanın ilk adımı olarak görmüşlerdir.

Özetle, yeni Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının yeni kimlik işareti hem “Türklük” hem de “laiklik” referans alınarak tanımlanmış ve bu şekilde “laiklik; ulusun homojen, tek etnikli (Türk), tek dilli (Türkçe) ve tek mezhepli (Sünni) [bir varlık olarak görüldüğü] tanımıyla iç içe geçmiştir” (Sakallıoğlu, 1996: 234; bk. Köker, 2004: 151). Pınar Tank (2005: 6)’a göre Anadolu insanı, daha önce olduğu gibi, öncelikle dini terimlerle değil, “seküler bir ulusal kimlik” ile kendilerini tanımlamaya teşvik edilmiştir. Kimlikle ilgili sava göre bu “seküler ulusal kimlik” (Tank, 2005: 6), veya Keyman (2010: 147)’ın tabiriyle “seküler ethos”, açıkça, “çoğulculuğa yer bırakmadan tek tip bir toplumda tek tip bir vatandaş yaratma” (Hermann, 2003: 272) girişimidir.

4.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Siyasal liberalizm, klasik liberalizmin rasyonel konsensus anlayışının ve kapsamlı liberalizmin eleştirisi üzerine formüle edilmiştir. Siyasal liberalizmin yaratıcısı olarak John Rawls, liberalizmin kapsayıcı değil siyasal bir formunu oluşturarak; kapsayıcı, çoğulcu ve farklılıklara saygılı bir demokratik karar alma süreci ve barış ile istikrar içerisinde bir arada yaşama

formülünün, yani iyi düzenlenmiş bir toplumun; ancak devlet tarafsızlığı, kamusal neden, örtüşen konsensus ve siyasal adalet anlayışı kavramları çerçevesinde inşa edildiğinde gerçekleşebileceğini savunur. Bunu yaparken de sadece makul kapsamlı doktrinlerden türeyen argümanların kamusal politik tartışmaya girmesine izin verir.

Burada ortaya çıkan soru, kapsamlı doktrin niteliklerinin neler olduğu ve kapsamlı bir doktrini neyin makul yapıp yapmadığıdır. Bir kamusal doktrin, (i) hayatın sadece siyaset ve kamusal alanını değil, bireyin özel alanını da yönetme ve ona rehberlik etme iddiasında olan ve (ii) devlet tarafından benimsenip özel alanında da bireye empoze edilmeye çalışıldığında devlet tarafsızlığı idealini bozan tüm felsefi, politik, ahlaki vb. iyi hayat anlayışı ve dünya görüşlerini ifade eder. Kapsamlı bir doktrin, demokratik rejimin esaslarını kabul ettiğinde ve tüm farklı kapsamlı doktrinler tarafından tasdik edilen siyasal adalet anlayışında tanımlanmış olan temel hak ve özgürlükleri baskılamadığında makul, bunları reddettiğinde ise makul olmayan kapsamlı bir doktrin olur.

Pekala bu çalışmada saptadığımız yukarıdaki iki temel kriter gere Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizmi kapsamlı bir doktrin miydi? Sadece Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'inin teorik ve normatif varsayımları ile daha önce kısaca özetlenmeye çalışılan bazı pratik uygulamalarına bakıldığında en önemli problemlerden biri Kemalizm'in belirli bir düşünür veya düşünürler tarafından sistematize edilmemiş, pratikten türeyen siyasal bir hareketin niteliklerini gösteren bir yaklaşım olduğudur. Her yaklaşımda olduğu gibi Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'i içerisinde de hem farklı teorik yaklaşımları benimseyenler arasında hem de uygulanacak siyasal ve kamusal politikalar üzerinde uzlaşmazlıklar vardır. Tüm bunlar bir kenara bırakılarak yekpare bir bütün olarak görülse bile Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'i, kapsamlı doktrinle ilgili yukarıda bahsedilen kriterlere göre değerlendirildiğinde, kimilerin-

ce potansiyel olarak kapsamlı bir doktrin olarak tanımlanabilecekken kimilerince de öyle tanımlanmayabilir.

Bunun nedeni şudur: Yine bu çalışmada, Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'ini kapsamlı bir doktrin olarak tanımlayabileceklerin potansiyel savları şu şekilde kategorize edilmişti: modernleşme, batılılaşma, gericilik ve İslam ilişkisi; İslam ve özel-kamusal alan ilişkisi; laiklik, spesifik bir İslam anlayışı ve özel alan ilişkisi ve İslam ve kimlik ilişkisi. Bu potansiyel savların tümünü kabul ettiğimizi varsayarsak, özellikle Kemalizm'in laikliği kapsamlı bir doktrin olarak gördüğü ve kendi benimsediği spesifik bir İslam anlayışını bireye özel alanında empoze ettiği savı Kemalizm'i kapsamlı doktrin olarak tanımlamakla sonuçlanabilir. Bu durumda bile asıl önemli nokta aynı potansiyel savlardan yola çıkarak Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'inin neden kimilerince potansiyel olarak kapsamlı bir doktrin olarak nitelendirilemeyeceği veya olsa olsa makul bir kapsamlı doktrin olarak nitelendirilebileceğidir.

Kemalizm'in kapsamlı bir doktrin olarak tanımlanmaması veya olsa olsa ancak makul bir kapsamlı doktrin olarak nitelenmesi gerektiği yönünde şu üç potansiyel karşı sav ön plana çıkabilir: Bunlardan ilki kapsamlı doktrin tanımına kaynaklık eden siyasal liberalizmin bizzat kendisinin tarafsız/asılı duran bir teori olmadığıdır, ya da en azından tamamen bu nitelikte olamayacağıdır; bu da "saf" tarafsızlığın mümkün olup olmadığı yönündeki daha kapsamlı ve derin bir teorik, normatif ve pratik tartışmanın parçasıdır. İkincisi, modern ve demokratik her ideoloji, iyi hayat anlayışı veya dünya görüşünün en azından minimal anlamda siyasal, felsefi ve sosyolojik boyutta Aydınlanma felsefesi, modernleşme ve sekülerleşmenin temel teorik ve normatif varsayımlarını benimsediğidir. Üçüncüsü ise makul ve makul olmayan kapsamlı doktrinlerin nitelikleri arasında demokrasi, özgürlük, eşitlik vb. konusunda derin bir uçurumun olduğu yönündeki savdır.

Açıklamak gerekirse, öncelikle devlet tarafsızlığı idealinin birey özgürlüklerini maksimize etme, birey hak ve özgürlüklerini devletin olası ihlallerine karşı koruma ve — bir arada yaşamının formüllerini hiçbir kapsamlı doktrinin belirli iyi hayat anlayışı ve dünya görüşüne referansla tanımlanmamasını gerektirmesi nedeniyle — daha istikrarlı ve barışçıl bir toplum ve siyaset oluşturma noktasındaki değeri açıktır (bk. Alkan, 2021: 101). Ancak devlet tarafsızlığının dayandığı bu değer, ideal ve amaçlar bile belli bir iyiyi, birlikte yaşama formülünü esas alır ve onlara dayanır. Rawls’un siyasal liberalizmi de tarafsızlık iddiasına rağmen, isminden yola çıkarsak bile, “liberal” bir teoridir; yani belli bir dünya görüşüne ve belli “iyilere” dayanır. Ancak Rawls (2005: 81)’a göre hak ve özgürlükler gibi bu iyiler bütün makul iyi hayat anlayışı ve dünya görüşlerince kabul edilen “ortak iyilerdir”, bu nedenle de belli ortak iyilere dayanması, siyasal liberalizmin tarafsızlık iddiasını ortadan kaldırmaz. Ancak Rawls’un özellikle liberal bireyler yetiştirme konusunda siyasal liberalizm ve kapsamlı liberalizm arasında gidip gelen ve kimi zaman eğitimde tarafsızlığı savunan kimi zamansa reddeden yaklaşımı (bk. Waldren, 2013; Yuracko, 1995), yani minimal de olsa liberal bir ahlaki benimsemesi (bk. Rawls 2001, ss. 58-59) onun tarafsızlıkla ilgili bu karşı argümanının eleştirilmesiyle sonuçlanmaktadır. Özetle, saf tarafsızlığın olamayacağı savı, bizzat siyasal liberalizmin kapsamlı doktrinler üzerine söylem ve formülasyonunu tartışmalı hale getirmektedir. Başka bir deyişle, zaten siyasal liberalizm de dahil her iyi hayat anlayışı ve dünya görüşü zaten (makul bir) kapsamlı doktrindir, bu nedenle de Kemalizm’i (makul bir) kapsamlı doktrin olarak tanımlamak ancak malumun ilamı olacaktır.

Yine aynı nedenlerle her modern ve demokratik siyasal ideoloji; eşitlik, özgürlük, farklılıklara saygı, çoğulculuk vb. noktasında skalada farklı yerlerde konumlanırlar da, Aydınlanma felsefesi, modernleşme ve sekülerleşmenin temel teorik

ve normatif varsayımlarını esas alır. Siyasal liberalizm de, en temel düzeyde, eleştirdiği Aydınlanma felsefesi, modernleşme ve sekülerleşmenin temel teorik ve normatif varsayımlarını kabul eder. Jose Casanova (1994: 19-39)'nın ünlü ayırımına odaklanırsak, siyasal liberalizm de en azından politik, felsefi ve sosyal sekülerleşmenin —başta kamusal sonra da özel alandan olmak üzere dini bireyin hayatından silmek isteyen ideolojik olarak kısıtlayıcı yorumlarının aksine — minimal düzeydeki temel varsayımlarını kabul eder. Bu açıdan bakılırsa, saydığımız nedenler gerekçesiyle siyasal liberalizmin bizzat kendisi bile yine makul bir kapsamlı doktrin olarak gösterilebilir.

Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'i açısından bakıldığında da benzer bir durum geçerlidir. Dönemin tarihsel koşulları, hakim ideolojik tercihleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin teokratik ve monarşik bir rejime sahip bir devletin yıkılması sonucu oluşan yeni bir rejim olduğu, Anadolu'daki dini pratik ve inançların o dönemki nitelikleri vb. dikkate alındığında yeni rejime sahip bir devletin kurucu ideolojisi olarak Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'inin kapsamlı doktrin özelliği göstermediği kimilerince şu nedenlerle savunulabilir: Kemalizm; İslam'ı değil onun söz konusu dönemdeki yorumunu ve pratikteki uygulamalarını gericilikle eş tutmuş ve onun demokrasi, özgürlük, eşitlik vb. ile sorunlu unsurlarıyla mücadele etmeye çalışmıştır. Başka bir deyişle, bir devletin, hele ki bağımsızlık savaşı sonrası monarşik ve teokratik eski rejimle bağlarını kopararak inşa edilen yeni bir demokratik cumhuriyetin resmi devlet ideolojisinin; bir dinin aslından uzaklaştığı iddia edilen olası anti-demokratik, gerici, illiberal vb. inanış ve pratiklerini kontrol altında tutması zorunlu olarak onu "kapsamlı bir doktrin" yapmaz ve devlet tarafsızlığı ya da özgürlükçü olma idealinden uzaklaştırmaz. Yine bu potansiyel karşı savı destekleyenlere göre tıpkı siyasal liberalizm gibi Kemalizm de politik sekülerleşmenin minimal boyuttaki unsurlarını benimsemiş, sosyolojik ve felsefi sekülerleşmenin minimal bir unsuru olarak özel-

kamusal alan ayrımını savunmuştur. Buna göre de pozitivist esaslar üzerine inşa edilen modern devlet paradigmasının bir gereği olarak bireyin kimliğini objektif unsurlarla anayasal vatandaşlık üzerinden tanımlamıştır. Başka bir deyişle, tıpkı siyasal liberalizm ya da modern ve demokratik her siyasal ideolojide olduğu gibi Kemalizm de Aydınlanma felsefesi, modernleşme ve sekülerleşmenin temel teorik ve normatif varsayımlarını kabul eder, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını politik boyutta kabul eden her laik rejimde veya devlet ilişkisi modelinde görülebilecek olan sembolik, kurumsal ve işlevsel sekülerleşmeyi esas alır. Bu unsurlara sahip Kemalizm'i zorunlu olarak kapsamlı bir doktrin olarak nitelenmek bu kişilerce yetersiz ve temelsiz bir argüman olarak eleştirilebilir.

Görüldüğü üzere aynı savlar, Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'ini kapsamlı bir doktrin olarak tanımlamak için kimlerince kullanılabilirken yine aynı nedenler, karşı savlar çerçevesinde formüle edilerek onu kapsamlı bir doktrin olarak tanımlanamamak amacıyla da kullanılabilir. Özellikle hiçbir iyi hayat anlayışı ve dünya görüşünün saf olarak tarafsız olamayacağı iddiası dikkate alındığında ise makul olan ve olmayan kapsamlı doktrin ayrımı hesaba katılmalıdır. Bu durumda ise Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'i kapsamlı bir doktrin olarak tanımlanacaksa bile, makul ve makul olmayan kapsamlı doktrinlerin nitelikleri arasındaki demokrasi, özgürlük, eşitlik vb. konusundaki derin uçurum nedeniyle, makul bir kapsamlı doktrin olarak nitelendirilecektir. Başka bir deyişle, yine kapsamlı doktrin olarak nitelenen ırkçı, totaliter, faşist, fundamentalist vb. görüşlerle kıyaslandığında Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'i; Aydınlanma felsefesi, modernleşme ve sekülerleşmenin temel teorik ve normatif varsayımlarını ve demokratik rejimin esaslarını kabul ettiği ve temel hak ve özgürlükleri esas aldığı gerekçesiyle makul bir kapsamlı doktrin olarak nitelendirilecektir.

Ancak bu noktada bile bu kez Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'inin özgürlükçü, eşitlikçi, demokratik, insan haklarına ve farklılıklara saygılı bir siyasal sistem ve bir arada yaşama formülü oluşturup oluşturmadığı; kamusal politik tartışmanın kapsamını ve demokratik ve politik kültürü olumsuz etkileyecek şekilde devletçi, toplum mühendisliği ve güvenlik odaklı ve dışlayıcı olup olmadığı vb. tüm diğer sorular kapsamlı doktrin tartışmasıyla ilişkili ancak onu aşan derinlikte ve kapsamda bir tartışmayı gerektirecektir. Ancak bu tartışma da bu kısa kitap bölümünün kapsamını aşar niteliktedir. Bu nedenle bu çalışma sadece Erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm'inin değil Türk siyasal tarihinin daha sonraki dönemlerinde farklı şekiller alan farklı türlerdeki "Kemalizmler" ile ilgili kapsamlı doktrin, demokrasi, eşitlik, özgürlük vb. ilişkisi çerçevesindeki diğer çalışmalara kaynak teşkil edebilir.

KAYNAKÇA

- Afetinan, Ayşe (1971[1930]). M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Ahmad, Feroz (1993). The Making of Modern Turkey, Londra ve New York: Routledge.
- Akşin, Sina (1997). Türkiye'nin Önünde Üç Model, İstanbul: Telos Yayıncılık.
- Akşin, Sina (2002). "Atatürkçülük İdeolojisinin Billurlaşma Süreci", iç. Cumhuriyet Döneminde Siyasal Düşünce ve Modernleşme (Edt. Ahmet A. Dikmen), Ankara: İmaj Yayıncılık, 495-507.
- Alkan, Yavuz S. (2015). Facilitative Secularism: The Place of Religious Arguments in Public Political Debate, University of Leicester Hukuk Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Leicester.
- Alkan, Yavuz S. (2021). "John Rawls'un Siyasal Liberalizmi ve Demokrasi: Daha Kapsayıcı bir Kamusal Politik Tartışma Formülü (Mü?)", iç. Demokrasi Felsefesi: Çağdaş Yaklaşımlar (Edt, Eray Yağanak), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Audi, Robert (2000). Religious Commitment and Secular Reason, Cambridge: Cambridge University Press.
- Avcıoğlu, Doğan (2006). Atatürkçülük, Milliyetçilik, Sosyalizm, İstanbul: İleri Yayınları.

- Axtmann, Roland (1996). *Liberal Democracy into the Twenty-First Century: Globalization, Integration and the Nation-State*, New York: Manchester University Press.
- Aydın, Ertan (2007). "The Tension between Secularism and Democracy in Turkey: Early Origins, Current Legacy", *European View*, 6 (1), 11- 20.
- Aydın, Sanem ve Keyman, Fuat (2004). "European Integration and the Transformation of Turkish Democracy", CEPS EU-Turkey Working Papers, No. 2, Brussels, August 2004, 13, <http://www.ceps.be>, Erişim Tarihi: 22.10.2022.
- Başkaya, Fikret (2001). *Yenilgi Tuzağı*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Berkes, Niyazi (1975). *Türk Düşününde Batı Sorunu*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Berkes, Niyazi (1998). *The Development of Secularism in Turkey*, Londra: Hurst & Company.
- Bora, Tanıl ve Taşkın, Yüksel (2011). "Sağ Kemalizm", iç. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm* (Edt. Ahmet İnsel), İstanbul: İletişim Yayınları, 529-554.
- Casanova, José (1994). *Public Religions in the Modern World*, Chicago: University of Chicago Press.
- Ciddi, Sinan (2009). *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and Nationalism*, Londra ve New York: Routledge.
- Cohen-Almagor, Raphael (1994). *Between Neutrality and Perfectionism*, *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*, 7 (2), 217-236.
- Davison, Andrew (1998). *Secularism and Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideration*, New Haven ve Londra: Yale University Press.
- Davison, Andrew (2003). "Turkey, a 'Secular' State? The Challenge of Description", *South Atlantic Quarterly*, 102 (2-3), 333-350.
- Dryzek, John S. (2002). *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*, Oxford: Oxford University Press.
- Fuller, Graham E. (2004). "Turkey's Strategic Model: Myths and Realities", *Washington Quarterly*, 27 (3), 51-64.
- Giritli, İsmet (1980). *Kemalist Devrim ve İdeolojisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Giritli, İsmet (1988). *Atatürkçülük İdeolojisi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Göle, Nilüfer (1995). "Authoritarian Secularism and Islamist Politics: The Case of Turkey", iç. *Civil Society in the Middle East, Volume 2* (Edt. Augustus R. Norton), Leiden: Brill, 17-43.
- Grigoriadis, Ioannis N. (2009). "Islam and Democratization in Turkey: Secularism and Trust in a Divided Society", *Democratization*, 16, 1194-1213.
- Haynes, Jeffrey (2010). "Politics, Identity and Religious Nationalism in Turkey: From Ataturk to the AKP", *Australian Journal of International Affairs*, 64 (3), 312-327.

- Heper, Metin (1973). *Modernleşme ve Bürokrasi: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.
- Heper, Metin (1985). *The State Tradition in Turkey*, Beverley: Eothen Press.
- Heper, Metin (1997). "Islam and Democracy in Turkey: Toward a Reconciliation", *The Middle East Journal*, 51 (1), 32-45.
- Heper, Metin (2000). "The Ottoman Legacy and Turkish Politics", *Journal of International Affairs*, 54 (1), 63-82.
- Hermann, Rainer (2003). "Political Islam in Secular Turkey", *Islam and Christian-Muslim Relations*, 14 (3), 265-276.
- Hurd, Elizabeth S. (2007). *The Politics of Secularism in International Relations*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Kadıoğlu, Ayşe (2010). "The Pathologies of Turkish Republican Laicism", *Philosophy and Social Criticism*, 36 (3-4), 489-504.
- Kazancıgil, Ali ve Özbudun, Ergun (1981). *Atatürk: Founder of a Modern State*, Londra: Hurst & Company.
- Keyman, E. Fuat (2007). "Modernity, Secularism, and Islam: The Case of Turkey". *Theory, Culture & Society*, 24 (2), 215-234.
- Keyman, E. Fuat (2010). "Assertive Secularism in Crisis: Modernity, Democracy, and Islam in Turkey", iç. *Comparative Secularisms in a Global Age* (Edt, Linell E. Cady ve Elizabeth Shakman Hurd), New York: Palgrave Macmillan, 143-158.
- Kılıç, Ali (1955). *Atatürk'ün Hususiyetleri*, İstanbul: Sel Yayınları.
- Kışlalı, Ahmet T. (1994). *Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Kongar, Emre (1998). *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, İstanbul: Remzi Yayınları.
- Köker, Levent (2004). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kubicek, Paul (2002). "The Earthquake, Civil Society, and Political Change in Turkey: Assessment and Comparison with Eastern Europe", *Political Studies*, 50 (4), 761-778.
- Küçükcan, Talip (2003). "State, Islam, and Religious Liberty in Modern Turkey: Reconfiguration of Religion in the Public Sphere", *Brigham Young University Law Review*, 2003 (2), 506.
- Kymlicka, Will (1989). *Liberal Individualism and Liberal Neutrality*, *Ethics*, 99 (4), 883-905.
- Mack, Erick ve Gaus, Gerald F. (2004). "Classical Liberalism and Libertarianism: The Liberty Tradition", iç. *Handbook of Political Theory* (Edt. Gerald F. Gaus ve Chandran Kukathas), Londra: Sage Publications, 115-130.
- Mardin, Şerif (1993). "Religion and Secularism in Turkey", iç. *The Modern Middle East: A Reader* (Edt. Albert Hourani, Philip S. Khoury ve Mary C Wilson), Londra ve New York: IB Tauris & Co. Publishers, 347-374.

- Mardin, Şerif (2000). Türkiye'de Toplum ve Siyaset, (Edt. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mason, Andrew D. (1990). *Autonomy, Liberalism and State Neutrality*. The Philosophical Quarterly, 40 (160), 433-452.
- Neal, Patrick (1985). *Liberalism & Neutrality*. Polity, 17 (4), 664-684.
- Okutan, Çağatay (2004). *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Öniş, Ziya (2004). "Luxembourg, Helsinki and Beyond: Toward an Interpretation of Recent Turkey-EU Relations", *Government & Opposition*, 35 (4), 463-483.
- Öztürk, Osman (2013). *Kemalizm, İdeoloji ve Hegemonya: Kuramsal Bir İnceleme*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Parla, Taha (1992). *Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parla, Taha (1995). *Türkiye'de Siyasi Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parla, Taha ve Davison, Andrew (2004). *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order*, New York: Syracuse University Press.
- Parlak, İsmet (2005). *Kemalist İdeolojide Eğitim*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Pope, Nicole ve Pope, Hugh (1997). *Turkey Unveiled: Atatürk and After*, New York: The Overlook Press.
- Rawls John (1993). *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press.
- Rawls, John (1996). *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press.
- Rawls, John (1997). *The Idea of Public Reason Revisited*. The University of Chicago Law Review, 64 (3), 765-807.
- Rawls, John (2001) (Edt, Erin I. Kelly). *Justice as Fairness: A Restatement*, Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Rawls, John (2005). *Political Liberalism*, (Genişletilmiş Baskı), New York: Columbia University Press.
- Raz, Joseph (1986). *The Morality of Freedom*, Oxford: Clarendon Press.
- Rumsford, Chris (2002). "Placing Democratization within the Global Frame: Sociological Approaches to Universalism, and Democratic Contestation in Turkey", *Sociological Review*, 50 (2), 258-277.
- Sajó, Andras (2008). *Preliminaries to a Concept of Constitutional Secularism*. International Journal of Constitutional Law, 6 (3), 605-629.
- Sakallıoğlu, Ümit C. (1996). "Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, 28 (2), 231-251.

- Tank, Pınar (2005). "Political Islam in Turkey: A State of Controlled Secularity", *Turkish Studies*, 6 (1), 3-19.
- Tarhanlı, İhtar B. (1997). *Müslüman Toplum, "Laik" Devlet*, İstanbul: Afa Yayınları.
- Timur, Taner (2001). *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Tunaya, Tarık Z. (1981). *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Turan, Şerafettin (1998). *Atatürk ve Ulusal Dil*, İstanbul: Cumhuriyet.
- Turhan, Mümtaz (1969). *Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ulutaş, Ufuk (2010). "Religion and Secularism in Turkey: The Dilemma of the Directorate of Religious Affairs", *Middle Eastern Studies*, 46 (3), 389-399.
- Waldren, Matt S. (2013). "Why Liberal Neutralists Should Accept Educational Neutrality", *Ethical Theory and Moral Practice*, 16, 71-83.
- Waldron, Jeremy (1987). *Theoretical Foundations of Liberalism*, *The Philosophical Quarterly*, 37 (147), 127-150.
- Yavuz, Yıldırım ve Özkan, Süha (1984). "The Final Years of The Ottoman Empire", iç. *Modern Turkish Architecture* (Edt, Renata Holod ve Ahmet Evlin), Philadelphia: The University of Pennsylvania Press, 34-50.
- Yuracko, Kimberly A. (1995). "Toward Feminist Perfectionism: A Radical Critique of Rawlsian Liberalism", *UCLA Woman's Law Journal*, 6 (1), 1-48.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE POPÜLİZM

Esin Kıvrak Köroğlu*

1. GİRİŞ

1923-1950 arası Erken Cumhuriyet dönemi popülizm bakımından analiz etmek Türk siyasal hayatını bütüncül olarak analiz etmek bakımından büyük önem taşır. Bugün Türkiye siyasal tarihinde 1923-1950 arası döneme bakıldığında dönem siyasetinde en çok halkçılık, devletçilik, milliyetçilik, milli egemenlik gibi kavramların ön plana çıktığı görülmektedir. Bundan dolayı bu dönemin derinlemesine analiz edilebilmesi için bu kavramların hepsiyle kesişen popülizm perspektifinin ve sunduğu analitik araçları kullanmanın dönemi aydınlatmaya önemli bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

Monarşik rejimlerin çözüldüğü, milli egemenlik prensibine dayalı yeni rejimlerin kurulduğu, iki Dünya Savaşı arasında önemli bir ekonomik bunalımın deneyimlendiği bu siyasal iklimde, hem dünyada hem de Türkiye’de büyük iniş çıkışların olduğunu gözlemek mümkündür. Türkiye’ye daha yakından bakılacak olursa bu dönemin başı, Cumhuriyet’in ilanının yani yeni ve milli egemenliğe dayalı bir devletin kurulmasının yaratıldığı toplumsal ve siyasal dönüşümü beraberinde getirmeye, özellikle milli egemenlik kavramının öne çıkmasıyla birlikte

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ekivrak@ybu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9416-5126

“halk” kavramının da anlamının inşa edilmeye başladığı bir sürece işaret etmektedir. Bu süreci takip eden 1929 ekonomik bunalımı ve tüm dünyada yarattığı ekonomik ve siyasal sonuçlar, politik rejimler bakımından otoriteryanizme -bazı ülkelerde faşizme -giden uygulamaların görüldüğü ve popülizm, halk, kitle siyaseti gibi kavramların anlamının yeniden sorgulandığı, sınırların belirlendiği, çalkantılı bir döneme denk düşer. Bu dönemin sonunda ise tüm dünya, 2. Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkımı onarma telaşı, demokratik rejimlere dönüş arayışları içindeyken Türkiye'de de artık çok partili hayata geçiş denemelerinin başladığı, haliyle halk, kitle siyaseti ideoloji gibi kavramların demokrasi kavramıyla ilişki içerisinde yeniden tanımlandığı özgün bir döneme odaklanılacaktır. Özetlendiği üzere bu uzun ve özgün süreci ancak belirli bir çerçeve içerisinde okumak mümkündür. Bu çalışmada bu uzun ve gelgitli süreç popülizm teorilerinin sunduğu analitik araçlarla yeniden gözden geçirilecektir.

Son dönemlerin - belki de en popüler- popülizm teorilerinden birinin teorik çatısını oluşturan Laclau, popülizmi; “halkı inşa eden bir mantık” olarak tarif eder. Laclau'nun popülizmi ele almasının temel nedeni ise “kolektif kimliklerin oluşumunun doğası ve mantığını anlamaya çabası”dır (Laclau, 2005). Bir kolektif kimlik olarak halkı inşa eden mantık ve söylemsel çerçevenin anlaşılması popülist hareketlerin anlaşılmasını sağlar. Bu çalışmada da, incelenen dönemde Türkiye'de halk ve halkçılık kavramının öneminden hareketle popülizm söylem yaklaşımı (söylemsel-edimsel yaklaşım) çerçevesinde ele alınacaktır. Bu çalışmada öncelikle popülizmi ele alırken kullanılacak yaklaşım ve bu yaklaşımın analitik araçları kısaca tanıtılacaktır. Ardından özellikle söyleme odaklanan bir yaklaşımdan hareket ettiğimiz için, sırasıyla 1923-1950 arası Türkiye'deki popülist söylemin çeşitli bileşenlerini analiz etmeye ve bu bağlamda nasıl bir tabloyla karşı karşıya olunduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Son olarak, Türkiye'de 1923-1950 arası

halkçılık ve popülizm kavramının geçirdiği anlamsal dönüşüm ve dönem boyunca büründüğü anlam/anlamlar tartışmaya açılacaktır. Böylelikle bu süreçte kolektif iradenin ardındaki mantığa bakmak ve analiz etmek hedeflenmektedir.

2. POPÜLİZM NEDİR? SÖYLEMSEL YAKLAŞIM BİZE NE SUNAR?

Popülizm özellikle siyaset bilimi yazınında geçtiğimiz yüzyılın üzerinde en çok tartışılan kavramlarından biriydi. Bu yüzyılda da popülizm, en çok tartışılabilen ve merak edilen kavramlardan biri olmaya devam etmektedir. Ancak bu merak edilen kavramın tanımlanmasına girişince çoğunlukla bir engelle karşılaşıyor: popülizme genel geçer- belki evrensel- kullanılabilir bir tanım getirmek. Popülizm üzerine yazılan neredeyse tüm eserlerde ilk olarak bu muğlaklık/tanımlama güçlüğü ele alınmaktadır. Çalışmalara bu şekilde başlamak bir gelenek haline gelmiş gibidir. Aslında burada Amerikalı öykü yazarı Carver'in pek çok başka edebi esere de ilham olmuş kitabının başlığından yola çıkarsak "Popülizm hakkında konuştuğumuzda ne konuşuruz?"¹ diye sorarak popülizmi tanımlama çabasında daha anlamlı yanıtlar bulabiliriz. Bu soruya cevap olarak; popülizm kavramını tanımlarken sıklıkla kullanılan kavramlardan söz edebiliriz. Bu öne çıkan iki kavram "halk" ve "elitler"dir. Pek çok popülizm tanımı bu iki kavramın etrafında oluşturulmuştur. Popülizm genellikle şu ekseninde tanımlanmaya çalışılır: Halk ve elitler arasındaki çatışmayı/ikilemi temel alan bir hareket, bir strateji, bir ideoloji veya bir söylem.

Popülizmi anlamak için geliştirilen teoriler, yaklaşımlar da bu kavramlar temel alınarak/bu kavramlara yoğunlaşarak oluşturulmuştur. Moffitt (2021) popülizmin en temel üç yakla-

---

¹ Amerikalı Yazar Raymond Carver'in 1981 tarihli öykü kitabı, "Aşk Hakkında Konuştuğumuzda Ne Konuşuruz" a bir gönderme.

sımını; düşünsel yaklaşım, stratejik yaklaşım ve söylemsel yaklaşım olarak sıralar. Bundan dolayı birbirleriyle örtüşen yerler olmakla birlikte farklı popülizm tanımlamalarından birini seçmek o dönemdeki popülizmi anlamak ve daha kullanışlı bir kavramsal çerçeve çizmek bakımından önem arz etmektedir.

Düşünsel yaklaşım popülizmi zayıf merkezli halk, elitler ve kitle kavramlarına referans veren bir ideoloji olarak tanımlarken (Mudde,2004), stratejik yaklaşım daha çok iktidar sahiplerinin iktidarı nasıl sürdürdüklerine ilişkin, siyasi bir pratik biçiminde ele alır (Moffitt, 2021: 31). Söylemsel yaklaşım ise popülizmin söylemsel alanda inşa edilen anlamı, kolektif kimliklerin ardındaki mantığı aramaya yönelik bir çaba olduğunu ifade eder (Laclau, 2005).

3.SÖYLEM YAKLAŞIMININ SUNDUĞU ANALİTİK ARAÇLAR

Laclau'nun teorisinin temelinde üç önemli kavram yer almaktadır. Bu konulardan ilki söylem, ikincisi boş gösterenler ve hegemonya, üçüncüsü ise retoriktir (Laclau, 2005: 68). Söylem denince akla ilk olarak sözcükler, cümleler, metinler, konuşmalar, siyaset açısından konuşacak olursak parti programları, halka seslenişler gibi kavramlar gelmekle birlikte, Laclau ve Mouffe'a göre söylemsel alan bunları da içermekle birlikte bunların daha ötesindedir. Çünkü söylemsel alan aynı zamanda anlamın üretildiği sosyal ilişkileri de içermektedir. Toplum veya bu çalışmada da inceleneceği ismiyle "halk" söylemsel alanda inşa edilmektedir. Bu çalışmada Tek Parti iktidarı döneminde halk kavramının geçirdiği anlamsal serüveni gözden geçirmek önemlidir.

Hegemonya ve boş gösterenler de bu teorideki analitik araçların en önemlilerindedir. Boş gösteren kavramının ne olduğunu inceleyecek olursak; dilbilimsel ifadelere başvurma-

mız gerekir. Boş gösteren kısaca gösterileni olmayan bir gösterendir.² Bir kelimenin anlamı söylemsel alanda inşa edilir. Bu anlam yoksa kelime yalnızca bir söz dizisidir. Boş gösteren kavramının popülizmi incelerken şöyle bir önemi vardır; halk bu anlamda bir boş gösterendir ve bundan dolayı da anlamı söylemsel alanda inşa edilir. Bu da değişim ve dönüşüme de açık olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda kendisini inşa etmek için bir “öteki”ne ihtiyaç duyar. Böylelikle popülizmin temel olarak referans verdiği halk ve diğerleri (seçkinler veya halktan kabul edilmeyen başka bir grup) kelimeleri içerik kazanmış olur. Böylelikle Laclau; popülizmi tanımlamaya çalışırken yukarıda bahsettiğimiz tanımların hepsinde yer alan halk ve diğerleri karşıtlığının kuruluşundaki mantığa ışık tutmuş olur. Bu adlandırma ve anlamlandırma bir defa gerçekleştiğinde halk kimliği bir hegemonik kimliğe de dönüşebilir. Hegemonya kavramının önemi ise burada kendisini gösterir. Yani halk kavramı içeriğine kavuştuğunda, karşıtı olduğu ideoloji karşısında güç kazanarak yeni ve baskın bir kimliğe dönüşebilir. Hegemonya kavramı popülizm teorisinde de Laclau ve Mouffe’un Gramsci’nin hegemonya kavramını odağa alıp geliştirdikleri yaklaşımda ele alındığı gibi ele alınmaktadır. Halkın rızasına dayalı baskın bir düşünce biçimi veya kimlik.³

Son olarak retorik kavramı, boş gösteren bir nesneyi tarif etmeye başladığında kullanılır. Burada daima mecazlı bir anlam söz konusudur. Anlam yerleştikçe retoriğe dönüşür. Böylelikle retorik kelimenin doğrudan ifade ettiği şeyden çok daha fazlasına tekabül eder (Laclau, 2005: 78). Böylelikle etkili bir halk ve halkçılık söylemi elde etmek mümkün olur.

---

² Boş Gösterenler hakkında ayrıntılı bilgi için; Laclau, E. (1996) “Why do empty signifiers matter to Politics?” in *Emancipations* London: Verso, 36-47.

³ Hegemonya Kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için; Laclau, E. & Mouffe, C. (2008). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru*, (A. Karadam Trans.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Laclau aynı zamanda popülizmin ortaya çıkması için koşulları da bize aktarır. Laclau bu koşulları henüz erken bir dönemde 1977’de, popülizm kavramını çözümlemeye ilk giriştiğinde belirlemiştir. Bu koşulları tanımak somut bir popülizm analizi yapılmasına imkân tanır. İlk önemli nokta; analiz birimi olarak talebi belirlemesidir. Bu bağlamda popülizmin ortaya çıkması için ilk gerekli şart demokratik bir talepler birliği kurulmasıdır. Halk kavramının içeriğini sağlayan şey farklı türden taleplerin bir zincir gibi birbirine eklenerek bir kolektif kimliğe dönüşmesidir. Diğer şart ise bir farklar zinciri oluşturmak ve ötekini inşa etmektir. Yani halktan olmayanı, karşımızdakini belirlemek, halka sınır çizmek. Bu ise Laclau’nun antagonizma (çatışma) dediği koşulu sağlar. Çatışma bir kavramın tanımlanması için zaruridir. Halk ve diğerleri oluştuğunda ayırdığımız kavramlar anlamına kavuşmuş olur. Artık söylemsel yaklaşım açısından bir popülist hareketin mantığı ve doğasını anlamak bakımından gerekli analitik araçlar oluşmuştur.

Bunun da ötesinde bu çalışmada bu yaklaşımın seçilmesinin bir nedeni daha vardır. Laclau popülizm çalışmalarını derlediği kitabı olan 2005 tarihli “Popülist Akıl Üzerine” adlı eserde “Kemalizmin Altı Oku” başlığı altında bizzat bu deneyime odaklanmıştır. Yani tek parti dönemi halkçılığı Peronizm gibi Laclau’nun çerçevesini açıklarken sunduğu örneklerden biridir. Bu örneklendirme bu çalışmanın da bu çerçevede yazılması için itici bir güç olmuştur.

Analitik araçları kısaca tanıdıktan sonra, bu çalışmada döneme ilişkin şu sorulara ve bu soruların yanıtlarına odaklanılacaktır. Tek Parti Döneminde Halk kavramının anlamı neydi? Neden millet kavramı yerine halk tercih edilmeye başlanmıştı? Türk halkını işaret eden eş değerlikler zinciri nasıl bir mantıkla kurulmuştu? Eşdeğerlikler zinciri karşısında bir cephe var mıydı veya halka antagonizmaya dayalı bir sınır konmuş muydu? Söylem, hegemonya, retorik bağlamında incelendiğinde Halkçılık deneyimi nasıl bir tablo çizmişti?

4.SÖYLEMSEL YAKLAŞIM AÇISINDAN TÜRKİYE’DE TEK PARTİ DÖNEMİNDE HALKÇILIK DENEYİMİ

4.1. Türkiye’de Halkçılık Nasıl Doğdu?

Söylem yaklaşımının popülizm anlayışının temelinde yatan halkı ve kolektif iradeyi inşa etme süreci Türkiye tarihi açısından bakıldığında 1923-1950 arası Halkçılık anlayışı ile oldukça uyumlu görünmektedir. Bu dönem, yeni cumhuriyetin hem eskiden koptuğu, hem de Osmanlı’da geçerli olan din temelli millet kavramı yerine, daha seküler ve milliyetçi referanslara dayanan bir halk inşa ettiği ve ona anlam kazandırdığı dönem olarak görülebilir. Erken Cumhuriyet dönemindeki popülizm/halkçılık kavramını anlamak için öncelikle Meşrutiyet döneminde bu kavramın nasıl ortaya çıktığına ve şekillendiğine bakmak zoruridir. Çünkü kavramın bu dönemdeki serüveni Erken Cumhuriyet dönemi halk ve halkçılık düşüncesinin de temelini oluşturmaktadır.

İlkin Fransız Devrimi sonrası, sonrasında 20. yüzyıl başında daha yaygın biçimde tüm dünyada egemenliğini halka dayandıran ulus devletler fikri yükselişe geçmişti. Bu tarihsel konjonktürde; Osmanlı’nın son döneminde halk kavramı, milliyetçilikle iç içe olarak Selanik’te doğmuştu. “Genç Kalemler” ve “Yeni Felsefe Mecmuası” nda kaleme alınan yazılarda ilk defa halk fikri oluşturulmaya ve işlenmeye başlanmıştı (Toprak, 2013). Osmanlı Devleti’nin giderek daralan coğrafyasında da diğer ülkelerde de yükselişte olan milliyetçi bir oluşum/bir fikir hareketi de kaçınılmaz olmuştu. Karaömerlioğlu, Abdülhamid rejimine karşı yükselen hoşnutsuzluğun meşruiyetini halktan alan bir yönetim kurmaya yönelik bir beklenti oluşturduğunu ifade eder. Bu beklentinin ise en çok milliyetçi aydınlar eliyle ifade edildiğini söylemek mümkündür. Milliyetçi düşünce

ile iç içe geçmiş bir halk fikrinin oluşmasında Osmanlı milliyetçi aydınlarının etkisi büyüktü. Yine Karaömerlioğlu, modernleşen toplumların kendi entelektüel sınıfını yarattığını ve bundan dolayı halk egemenliği düşüncesinin merkezileşmesiyle birlikte popülizmin/ Halkçılığın da gündeme geldiğini ifade etmektedir (Karaömerlioğlu, 2006). Zafer Toprak ise halkçılığın daha çok aydınlar eliyle oluşturulmuş bir ideoloji oluşuna katılmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalistleşme sürecine geç eklemesiyle açıklar. Buradan hareketle pek çok fikri akımın yayılmasında aydınların üstlendiği rol belirgindir. Örneğin Türkiye'de Halkçılık düşüncesi, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Halkın Partisi (1891) deneyimi gibi halkın kendisinden gelen bir taleple oluşmamıştır. Aksine halk kavramı Osmanlı'da aydınlar tarafından halkın kendisine tanıtılmış ve içeriği, anlamı oluşturulmuştur. Halk'ı tanımlama ve yüceltme arzusunun bir adım sonra, "Halka Doğru" dergisi ile daha bilirlendiğini söylemek mümkündür. Türk Yurdu Cemiyeti tarafından yayımlanan bu derginin 1913-1914 yıllarındaki sayılarını inceleyen Mehmet Özden avam/havas ya da halk ve güzide olarak ikiye bölündüğünü aydınların halka giderek bu bölünmenin üstesinden gelecekleri fikrinin işlendiğini söylemiştir. "Türk olan, unutulmuş ve tahkir edilmiş ve geri kalmış bu halk" ifadesinden de anlaşılacağı üzere Halk, Türk olmakla ve elit kesimce geri bırakılmış olmakla tanımlanmaktadır. Bu konfigürasyon unutulmuş halkı siyasal alana geri çağırmakta ve açıkça popülist mantığa işaret etmektedir. Ancak bu yolla halk egemenliğine dayalı yeni bir rejim oluşturmak mümkün olacaktır. Toprak ise bu derginin aydın yazarlarından Osmanlı Narodnikleri diye bahsetmektedir (Toprak, 1984). Türkiye'ye özgü Halkçılığın Rus Narodnizminden esinlendiğini, Rus Narodnizminin de entellektüellerden halka doğru giden bir bakış açısıyla oluşturulduğundan hareketle, halkçılık bu çerçevede ele alınmıştı. Rus Narodnizminin etkileri Balkan aydınları ve Rus Narodnizmini bilen Aydınlar eliyle Osmanlı'da tanıtılmıştı. Ör-

neğin Halka Doğru dergisinin ismi bizzat Rus Narodnizmine bir atıftı. Halka Doğru'nun birinci sayısında yer alan ve dergiyi çıkararak 'sekiz on yazıcının' gördüğü bir rüya şeklinde kurgulanmış olan sunuş yazısı kurucuların hedefleri ve perspektifleri konusunda özlü bir fikir verir. Bu rüyada sahne köydür. Çektiği yoksulluk yüzünden belli olan yaşlı kadınla aç, çıplak sıtmalı zavallı çocukları köylülük, sekiz on yazıcı ise aydınlardır. Yaşlı kadın yani köylülük, yaşlı kadının ifadesiyle halktır. Yazıcılar, aydınlar halkı tanımaz. Yaşlı kadın yüzlerce seneden beri kendisini aramamış, hatırını sormamış oldukları için tanımamalarına da şaşırır. Bundan sonra dile getirdikleri, aydınlar ile halk arasındaki uçurum üzerine özlü bir söylev ve halkın eleştirilmesidir (Odabaşı, 2015: 43). Halk kavramı başından itibaren "elitlerden/aydınlardan olmayanlar" üzerinden kurulmuştur.

Halk kavramı yanında Halkçılığın serüvenine bakılırsa Türkiye siyasal tarihinde "halkçılık" sözcüğünü ise ilk kez Ziya Gökalp kullanmıştı. Yeni Mecmua'nın 14 Şubat 1918 günlü 32. sayısı İttihatçı ideoloğun "Halkçılık" başlığını taşıyan bir yazısına yer vermişti (Toprak, 1995). Gökalp'e göre "halk, eğitilmiş güzide kesiminden olmayan diğerleri" idi. Halkı eğitilmiş elitler ve onun dışında kalan kesim olarak bir dikotomi içinde algılıyordu. Bu dikotomi halkçılık söylemi bakımından merkezidir. Halk sözcüğünün seçilmesinin önemli nedenlerinden biri Osmanlı'daki millet sisteminin daha dini referanslarla oluşturulmuş olması öte yandan halk sözcüğünün daha ulus-devlet milliyetçi çağrışımla donanmış olmasıdır. Burada bir boş göstere nin aydınlarca inşa edildiğini söylemek mümkündür. Popülizm ve halkçılık konusunda Ziya Gökalp bahsi açılmışken, pozitivizmden de bahsetmek, Türkiye'de halkçılığın başından itibaren pozitivist mantığa uygun bir solidarizme yaslandığını söylemek daha doğru olur. Türk halkçılığının önemli özelliklerinden birisi sınıflara ayrılmış bir toplumu reddetmekti. Bu yüzden kavram Rus Narodnizminden esinlenmiş olmakla birlikte Gökalp kavrama daha Batıcı ve pozitivist bir veçhe kazandırdı.

mıştır (Parla, 2006; Toprak, 1977). Solidarizm sınıf çatışması yerine toplumun birbiriyle dayanışmacı bir tarz benimsediği bir toplum fikrini ifade eder. Niyazi Berkes'e göre Gökalp solidarizm vasıtasıyla Halkçılığı, Rus Narodnizminin sonradan evrildiği Marksizm'den koruyordu (Berkes, 2002). Bu bağlamda halk kavramı ve Halkçılığın Osmanlı'da aydın eliyle içeriği oluşturulmuş ancak salt bir Narodnizmden beslenmeyen pozitivist, kendine özgü bir biçim aldığını not etmek gerekir.

4.2. Milli Mücadele Döneminde Halkçılık

Fikir hareketlerinin, Osmanlı'nın son dönem içine girdiği çıkmazlara bir çözüm arayışı olarak öne çıktığı düşünülürse, Osmanlı yönetim biçimine karşı ulusçuluk ve ona bağlı Halkçılık fikirlerinin bu çözümlerde en öne çıkan iki kavram olduğunu söylemek mümkündür. Bu şekilde Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarıyla yüzleşilmiş ve ulusal kurtuluş mücadelesine gelinmişti.

Ulusal Mücadele yani Kurtuluş Savaşı döneminde halkçılık düşüncesinin "hakimiyet-i milliye" ve "irade-i milliye" kavramları çerçevesinde temsil edildiği söylenebilir. 1920'de Ulusal Meclisin de açıldığı dönemde ifade edilen, "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" düşüncesi bunun yansıması idi. Toprak ve Karaömerlioğlu'na göre bu dönemin ruhu büyük ölçüde Rousseaucu halk egemenliği fikrinin tesiri altındaydı. Bu süreçte lider olarak öne çıkan Mustafa Kemal, Anadolu'ya ancak Türk halkının egemen olabileceği düşüncesindeydi ve bu düşünce 1921 Anayasasında ifade bulmuştu. "*Hâkimiyet bila kaydu şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir*"⁴ Anayasanın ilk maddesi halk iradesine ve halkın kendini idare etmesi esasını ifade ediyordu.

---

⁴ Anayasa metni için: <https://www.anayasa.gov.tr> > mevzuat

“Bu hükümet demokrat bir hükümet midir, sosyalist bir hükümet midir, yani şimdiye kadar okuduğumuz kitaplarda ismi zikredilen hükümetlerden hangisidir? Buyurdular! Efendim bizim hükümetimiz demokratik bir hükümet değildir, sosyalist bir hükümet değildir. Ve hakikaten kitaplarda mevcut olan hükümetlerin mahiyeti ilmiyesi itibariyle hiçbirine benzemeyen bir hükümettir. Fakat hakimiyet-i milliyeyi, irade-i milliyeyi tecelli ettiren bir hükümettir. Bu mahiyette bir hükümettir. İlmi içtimai noktasından bizim hükümetimizi ifade etmek lazım gelirse ‘halk hükümeti deriz” (1 Aralık 1921 TBBM Konuşması, Gazi Mustafa Kemal, akt: Toprak, 2013).

Halkçılığın yeni cumhuriyetin en çok vurguladığı ve cumhuriyetin ilanına giderken yaslandığı en önemli saç ayaklarından biri olduğu tartışmasızdır. Ancak Zafer Toprak 1920’lerin başında gelen Bolşevizm tehdidinin Halkçılık düşüncesinin inşa edilmesinin bir diğer temel nedeni olduğunu ifade eder. Bolşevizm, sınıf çatışmasına karşı hissedilen tedirginlik ve bu çatışmayı reddeden “Ziya Gökalp Halkçılığının” da benimsenmesi ve ön plana çıkması anlamına geliyordu; Sınıfların değil mesleklerin olduğu dayanışmacı bir toplum modeli. Bu modelin esin kaynağı olan solidarizm aynı zamanda II. Meşrutiyet döneminden beri Osmanlı aydınının gündeminde olmuş ve Milli Mücadelenin başarılı geçmesine de destek olmuştu. Yine burada bahsettiğimiz solidarist vurgu 1930’lar sonrası Devletçilik ilkesinin güçlenmesine de ön ayak olacaktı.

Halk ve halkçılık kavramları bu noktadan itibaren hem anayasal belgelerde, hem de 1923 yılında kurulacak olan Cumhuriyet Halk Fırkası’nın temel belgelerinde yer almaya başlamıştı. Daha sonra parti programı gibi işlev görecektir olan Dokuz Umde’nin 3. Maddesinde şu ifade yer alıyordu.

“Halk Fırkasına mensup olanların gerçekten halkçı olması şarttır. Halkçılara göre halk mefhumu herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umu-

miyetle kanun nazarında mutlak bir müsavata kabul eden bütün ferdler halktandır. Bu suretle halkçılar asri devlet esaslarına muhalif hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin ve hiçbir ferдин imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları teşri ve icra etmekteki mutlak hürriyet ve istiklalini tahdid ve takyid edici hiçbir ananenin, hiçbir teamülün ve hiçbir kuvvetin meşruiyetini tanımayan ferdlerdir” (Toprak, 2013:416).

Burada açık bir halk tanımı yapılmış hem halka ait olan özellikler hem de öteki tanımlanmıştır. Barıştan sonra kurulacak ve uzun süre tek parti olarak kalacak Cumhuriyet Halk Fırkası'nın, isminde yer alan halk kavramının da işaret ettiği üzere halk kavramı inşasına giriştiğini söylemek gerekir. Gerek anayasada yer alan egemenlik düşüncesi gerek dokuz umdede yer alan halk ve halkçılık tarifleri eşdeğerlik zincirinin oluştuğuna bir delil olarak alınabilir. Halkın sınırı eşitlik ekseninde çizilmiş, eşitliğin ötesinde bir ayrıcalık iddiasında bulunanlar halk kavramının dışında bırakılmışlardır.

4.3. Halkçılık ve Cumhuriyet: Sınıfsız İmtiyazsız Kaynaşmış Bir Kitle

1923'te Cumhuriyetin ilanı ile birlikte halkçılık ilkesi cumhuriyetçilikle özdeşleşerek güçlendi. Yine burada parti üzerinden savunulan bir söylem/ideoloji olduğunun altını çizmek gerekir. İki halk iradesi kavramı dolayısıyla birbirine sıkı sıkıya bağlı idi. Artık geçmişte de vurgulanan hakimiyet-i milliyet düşüncesi tüm bileşenleriyle birlikte ortaya çıkmış ve söylemsel açıdan yerleşmişti. Karaömerlioğlu'na göre bu anlayış milliyetçilikle de örtüşmekteydi. İleride CHF'nin altı okunu oluşturacak ilkelerin üçü, birbirini destekler biçimde cumhuriyetin ilanı ile birlikte halk söyleminin temel direğini oluşturuyorlardı. Bu küçük de olsa bir talepler birliği olarak okunabilir. Bu süreçte halkçılık kavramının en önemli dayanağı olan milli egemenlik düşüncesi Rousseau'cu halk egemenliği kavramının-

dan çok etkilenmişti. “bu tür bir siyasal demokrasi anlayışı halkı ve milleti olabildiğince soyut bir biçimde, somut tarihsel belirlenimlerinden arındırılmış, tek ve bölünmez tanımlayarak aslında tekile karşı genelin, bireye karşı devletin ya da kitlelere karşı halkın temsilcisi iddiasındaki seçkinlerin iktidardaki konumunu güçlendirmekteydi (Karaömerlioğlu, 2006: 45). Bu da yeni cumhuriyeti 1930’larda donanacağı halka rağmen halkçılık düşüncesine bir adım daha yakınlaştırıyordu (Baykan, 2017). Öte yandan cumhuriyetin ilk dönemindeki Halkçılık anlayışının Fransız solidarizminden çok etkilendiği de açıktır: Çatışma yerine birbirini tamamlayan unsurların oluşturduğu bir bütünlük (Karaömerlioğlu, 2006). Tüm bu etkiler “sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış bir kitle” tanımında vücut bulmuştu. Ancak Cumhuriyet öncesinden aktarılan bu solidarist yön Lac-lau’ya göre Halkçılık anlayışının antagonizma ayağını eksik bırakıyordu;

“Halkçılık antagonizma ya da içsel bölünme kavramlarını dışlamaktadır. Paul Dumont’un belirttiği gibi, halkçılık demokrasi düşüncesine bağlılığı ve halkı ilerleme yoluna yöneltmeyi amaçlayan militan bir entelektüel faaliyeti içeriyordu. Fakat aynı zamanda çok daha özgül bir anlama da sahipti: sınıflardan değil karşılıklı dayanışan, karşılıklı bağlanmış mesleki gruplardan oluşan bir Türk ulusu öngörüsü” (2005: 230).”

1923’te cumhuriyetin ilanından 1929 ekonomik bunalımına kadar geçen bu süreçte siyasi iktidarın halkçılık aracılığı ile halk adına söz hakkını edindiği bir döneme tanıklık etmiştir. Ancak yeni Cumhuriyetin, halk egemenliği ve halkçılık kavramlarını derinlemesine tanımlayacak kadar vakti olmadı. 1929 ekonomik bunalımının getirdiği etkilerle cumhuriyetçilik ve halkçılık bütünleşmesi yerini hızlıca daha yeni ve radikal eklemelere götürdü.

4.4. Altı Okun Halkçılığı: 1930'lar

1930'larla birlikte tüm dünyada esen demokrasi dalgası yerini otoriter rejimlere bırakmıştı. 1929 ekonomik bunalımının etkisiyle yeni ekonomi politikaları otoriter bir biçimde benimsetilmeye başlanmıştı. Bu dönemin liberal ekonomi politikalarına karşı devletçi ekonomi politikaların (Keynesçi anlayışın yerleşmesi) uygulandığı bir dönem olmuştur. Hatta bu dönemin tüm dünyada döneme özgü bir popülizm dalgası yarattığını da not etmek gerekir. Özellikle Latin Amerika ülkelerinde bu tarihten itibaren ekonomi politikalarına yapışık bir popülizm yükselişe geçti. Yine Türkiye'de de özellikle devletçilik ilkesinin de diğer ilkeler gibi halkçılıkla bir araya geldiğini ve ekonomi politikalarının ön plana çıktığını vurgulamak gerekir. Bu gelişmeler eşliğinde Kemalist halkçılık zirve noktasına 1930'larda ulaştı (Karaömerlioğlu, 2006). Bu dönemde yeni kurulan cumhuriyette tek parti olan Cumhuriyet Halk Partisi, 1927'de cumhuriyetçilik, halkçılık, laiklik ve milliyetçilik olarak tanımlanan dört ilkeyi benimsemiş, Mayıs 1931'deki üçüncü parti kurultayında ise devletçilik ve inkılapçılık ilkeleri eklenecek "altı ok" kavramını benimsemiştir. Üçüncü CHP Kurultayı'nda ve 1935 yılındaki dördüncü CHP Kurultayı'nda halkçılık ilkesi önemini korumaya devam etmiştir. Bu süreçte Cumhuriyet Halk Partisinin Genel Sekreteri olan Recep Peker'in de partinin altı oku hakkındaki düşünceleri yeni Cumhuriyetin 1930'larda girdiği yeni şekli betimliyordu. Peker bu bağlamda yeni ülkeyi hiçbir rejime benzemeyen ve değerleri altı okla tarif edilen özgün bir varlık olarak ele alıyordu (Özçetin, 2010).

Almanya İtalya gibi ülkelerde faşist rejimler yükselişteydi ve kitle hareketleri -ki kitle hareketleri popülizme ve hatta faşizme çok elverişli bir düzlem sağlar- çok öne çıkmıştı. Ulus devlet olmak- genellikle tek ve homojen bir ulus kavramı keskinleşmişti. 1933'de on yaşında olan Cumhuriyet'te de devletçi bir ekonomi programı yürürlüğe konmuştu. Oysa daha önce

1925 İzmir İktisat Kongresi'nde liberal ekonomi ilkeleri ön plana çıkmıştı. Liberal ekonominin aksaklıkları ve krizine karşı Keynesçi devletçi ekonomi ilkeleri Türkiye'de hızlı şekilde yan-kısını bulmuştu. 5 Şubat 1937 tarihinde yapılan değişiklikle 1924 Anayasası'nın 2'nci maddesine "Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır." ibaresi eklenmiştir. Bu süreçte Halkçılığın artık tüm diğer ilkelerle sıkı bir ilişki içinde olduğunu ve ancak bu çember içinde bir halkçılık tanımının yapılabileceğini söylemek mümkündür. Milliyetçilik, Devletçilik, Laiklik ve İnkılapçılık ilkelerinin en keskin biçimde bir araya geldiği bir tür halkçılıktı bu. Halkın içeriğinin yukarıdan ve sıkı prensipler içinde belirlendiği bu süreçte hem geçmişten sert biçimde kopmuş hem de homojen kitle tanımlanıyordu. Söylemsel yaklaşım açısından bakıldığında, Cumhuriyet dönemi halkçılığı kısmında değinildiği üzere Atatürk'ün halkçılığı "içsel çatlakların bulunmadığı dikişsiz bir topluluk" varsaymaktadır. Hatta Laclau bunun popülist konfüğürasyonu zedelediğinden bahsetmektedir. Ancak yine Laclau'ya göre; Kemalizm radikal bir kopuş söylemi olarak adlandırılabilir ve bunun sebebi Kemalist halkçılığın diğer ilkelerle eklemlenmiş olmasıdır. Halkın oluşumu devrimcilik ilkesinin de işaret ettiği şekilde aniden ve köklü bir biçimde gerçekleşmelidir. Hatta aydınların önyak olduğu şekliyle Türk Halkçılığı tam bu şekilde dilde kullanıma sokulmuştu. Yine cumhuriyetçilik ilkesi, halifelik ve saltanatın kaldırılması ile daha da netleşen ve halk egemenliği dışında herhangi bir topluluğun ayrıcalığını kabul etmeyen keskin çerçevesi ile halkçılığın sınırlarını da keskinleştirmiştir. Milliyetçilik ilkesine gelince, homojen, farklılıkları kabul etmeyen bir Türk kimliği cumhuriyet öncesinden gelen bir damardan beslenmektedir. Ancak dünyadaki konjonktürel değişimlerin etkisiyle -30'ların milliyetçiliği- daha yerleşik hale gelmiştir. Laiklik ilkesinde Halkçılık ile kesişen, özellikle halkı şekillendirmeye çalışan bir anlayışın izi sürülebilir. Tüm bu

veriler ışığında dönemin en önemli yeniliği olarak kabul edilebilecek devletçiliğin de nasıl bir anlayış çerçevesinde uygulandığını anlamak kolaylaşır. Toplum, halkı, çeşitli yönleriyle şekillendirmeyi amaçlayan bu halkçılık yaklaşımı ekonomi alanında da benzer politikaları benimseyebilmişti (Laclau, 2006: 231). Laclau'nun söylem yaklaşımının eşdeğerlikler zincirinin bu şekilde oluştuğu ve 30'lu yıllarda iyice pekiştiğini, Kemalist Halkçılığın 30'larla birlikte daha baskın biçimde hegemonik söylem olma iddiasında bulunduğunu söylemek mümkündür.

4.5. İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası

30'ların keskin ulusçuluğu, devletçiliği ve inkılapçılığı 1939'da 2. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla zirve noktasına ulaşmıştır. 2. Dünya Savaşı boyunca savaşa girmeme politikası ile diğer rejimlerle mesafelenmeye özen gösterilirken, ülke içinde otoriter bir rejimin de güçlenmesine ön ayak olmuştur. 2. Dünya Savaşı'nın bitiminden itibaren tüm dünyada güçlenen demokrasi dalgası, Türkiye'de de 1946 yılında parti içi muhalefetin yeni bir partinin kuruluşuna öncülük etmiştir. Ancak Demokrat Parti popülizmi Halkçılığa nazaran çok farklı bir yol izleyecekti. Örneğin Çağlar Keyder 1950 sonrasını popülist dönem olarak işaret etmiştir (Keyder, 1989). Bu dönem, Cumhuriyet döneminin kendine özgü halkçılık kavramının da çözülmeye geçtiği bir döneme tekabül eder. "Türkiye'de popülizm 1940'ların ikinci yarısına kadar etkinliğini sürdürmüş, çok partili rejime geçişle birlikte demokrasi söylemi popülist söylemin yerini almıştır. Popülizm uluslaşma süreciyle uyum içinde gelişmiştir. Ulusçuluk ve popülizm aynı madalyonun iki yüzüdür" (Toprak,1995). Bu tarihten sonra halkçılık kavramı yerine popülizm kavramı kullanılmaya başlanacak ve popülizm kavramı halkçılığın aksine demokrasi kavramı ile yan yana kullanılmaya başlanacaktı.

4.6. Söylemden Retoriğe: Anadoluçuluk ve Köycülük

Dönem Halkçılığını ve ideolojik ve söylemsel kaynaklarını anlamak ancak Köycülük ve Anadoluçuluk söylemlerinin hakkıyla ele alınması ile mümkün olabilir. Diğer bir deyişle bu süreçte halkın inşasında halkçılık ve milliyetçilik yalnız bırakılmamıştı. Bu dönemde halkın inşasında önemli bileşenler olarak köy ve köylüler ve halkın yaşadığı yer yani vatan olarak Anadolu söylemi yani Anadoluçuluk yüceltilmiştir. Bu bir retorik olarak halkçılığın tekrar edilmesine önemli katkı sunmuştur. Hatta bu söylemler Tek Parti Dönemi çözüldükten ve çok partili yaşama geçişten sonra da farklı şekillerde de olsa etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Yine bu dönemde kurulan Halkevleri ve Köy Enstitüleri, yeni Cumhuriyetin Halkçılık politikasının tanıtılması ve yeniden inşasının sağlanması işlevini görmüştür. Halkevleri yukarıda açıklanan inşa sürecinin zirvesinde, 1932 yılında, Cumhuriyet Halk Partisi'nin –isimden de anlaşılacağı üzere- halka ulaşma ve onu dönüştürme çabası çerçevesinde kurulmuştu. Kültür, spor vb. konularda hizmet verecek “eğitim” alanları olarak halkevleri, halkın inşasına ve bu içeriğin devlet tarafından belirlenmesine imkân sağlayacak entelektüel faaliyetler yürütüyordu. Yine 1937 yılında hazırlıklarına başlanan ve 1940 yılında hayata geçirilen Köy Enstitüleri projesi, en genel ifadeyle “köy çocuklarını tarımsal iktisadi gelişme için teknik konularda eğitmek” amacıyla kurulmuştu (Karaömerlioğlu, 2006: 90). Köy Enstitüleri, Halkın nasıl inşa edileceğine yönelik etraflı bir tartışma çıkarmış olup, uzun süre etkilerini hissettirecek bir çatışmanın da fitilini ateşlemişti. 1950 sonrası popülist antagonizmanın da temel kıvılcım noktalarında birini oluşturacaktır. Bugün hala halkın inşası tartışmalarında Köy Enstitüleri ve Halkevleri deneyimleri tartışılmaktadır.

Anadoluçuluk ise en yalın ifadeyle yeni Türk devletinin temel bileşenlerinden biri olan-belki de en önemlisi- milliyetçi

düşüncenin kendisini coğrafi bir temelde yeniden kurgulamasıdır. Bu, özellikle Balkan Savaşları sonrası büyük toprak kaybeden ve Misak-ı Milli sınırlarına çekilen bir ülkenin Anadolu coğrafyasını yüceltme ve vatani olarak halka benimsetme çabasıdır. Anadolucu retorik sıklıkla halkın yaşadığı coğrafyanın eşsizliğine ve değerine atıf yaparak halkçı söylemi güçlendirir. Yine Anadolucu aydınların etkisi özellikle 1930'lar sonrası CHP'sinde net şekilde görülür (Çınar, 2013). Milliyetçi söylemin vatan, millet, milliyet gibi kavramlar etrafında örgütlenmesi ve halkın vatani, coğrafyası olarak Anadolu söylemi Anadolulu halkın inşasında önemli yer bulmuştur. Öte yandan Köycülük bu coğrafyada yaşayan insanların (halkı oluşturan ögeler) niteliğine ve özelliklerine atıf yapar. Bu harekette Rus Narodnik hareketinin güçlü izlerini görmek mümkündür. Karaömerlioğlu Köycülüğün Osmanlı döneminden izler taşıdığını ancak esas olarak Cumhuriyet döneminde köklendiğini söyler (Karaömerlioğlu, 2006). Köylüler yeni rejimin halkının bir parçası olacak ancak modernleştirilmesi gereken kıymetli ögeler idi. Cumhuriyetin ilanıyla önem kazanan Köycü politika özellikle 1930'larda daha da ön plana çıkmaya başladı. 1929 ekonomik bunalımı burada da bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bunalımdan çıkışın ancak köylü ve Anadolulu halkın dönüştürülmesiyle geleceğine olan inanç aynı zamanda halkçılık ve dönem Kemalizm'inin ana eksenidir. Köycülük projesinin hayata geçirilmesinde Köy Enstitüleri deneyiminin özel bir önemi vardır. Türkiye'de bu dönemde Köycülük söyleminin önemli bileşenleri; şehirleşme ve sanayileşmeye karşı önyargısı, köyü ve köylüyü yüceltmesi, Batılılaşma ile ilişkisi, eğitimin köylerin dönüşmesi için kilit güç olarak ele alması, olarak ön plana çıkar. Bu noktada ilk akla gelen Köy Enstitülerinin açılmasıdır (Karaömerlioğlu, 2006). Erken Cumhuriyet dönemi Köycülüğünde köylüyü yüceltmenin yanında onu modernize etme isteği ve düşüncesi öne çıkar. Anadolucu ve Köycü söylemin halkı tanımlama çabaları, 1923-1950 arasında inşa edilen koruma ve dönüştürme arasında salınan halkçılığının bir tezahürü gibidir.

5. SONUÇ YERİNE: TEK PARTİ DÖNEMİNDE HALKÇILIK VE POPÜLİZM, SÖYLEMSEL BİR DEĞERLENDİRME

Kitabın bu bölümünde 1923-1950 arası dönemi popülizmi, söylemsel yaklaşım çerçevesinde, eşdeğerlikler zinciri, antagonizma, hegemonya, retorik gibi kavramlar yardımıyla analiz edilmeye çalışılmıştır.

İncelenen dönemin başında hem popülizmin hem de halk egemenliği kavramının kaynağını halka dayanması nedeniyle pek çok noktada popülizm ve halk egemenliği meseleleri iç içe geçmektedir. Bundan dolayı incelenen dönemin başında bir demokratik talep olan halk egemenliği özlemi çerçevesinde bir halk kavramı inşası gerçekleşmiştir. Meşrutiyet sonrası sıklıkla Osmanlı aydınları tarafından sıkça kullanılan halk ve halkçılık kavramları bu süreçte özellikle milliyetçiliğe sıkı sıkıya bağlı gerçekleşecek siyasal kırılma sonucu iktidarı ve egemenliği eline alacak yeni aktör olarak belirlemiştir. Bu çerçevede yeni cumhuriyetin siyasal söyleminde halkçılık, cumhuriyetçilik ve milliyetçiliğin birbirini destekler biçimde yer aldığı ortadadır. Yaşanan gelişmelerden sonra bilhassa Milli Mücadele döneminde halk kavramının ve ona eşlik eden dayanışma kavramının bağımsız ve halk egemenliğine dayalı yeni bir ülkenin kuruluşuna olan desteği, halkçılık kavramının yeni siyasal sistemdeki yerini ve önemini perçinlemiştir. 1930'larla birlikte dünyadaki siyasal ve ekonomik konjonktürün etkisi ile özellikle diğer Atatürk ilkeleriyle-en önemlisi devletçilik- birleştirerek güçlü bir halkçılık retoriği oluşturulduğu görülmektedir. 1930'lar dönemindeki Halkçılığını, altı ok olarak da özetlenebilecek Atatürk ilkeleri ile ilişkisi içinde kavramak zaruridir. Devletçilik devlet politikalarıyla yönlendirilen bir ekonomik modeli işlerliğe sokarken Devrimcilik ya da İnkılapçılık, halkın değerlerinin korunmasından ziyade daha modernist değerlerin onlara sunulması bağlamında Halkçılıkla iç içe olmuştur. Milliyetçilik

baştan itibaren daha homojen ve sınıf kavramını dışlayan bir söylemsel anlamda antagonizmadan uzak tutmuştu. Son olarak laiklik ilkesi halkın yaşam biçiminin de belirli kalıplar çerçevesinde tanımlanmasının ve devlet belirlemeciliğinin parçası olarak Halkçılığa eşlik etmişti. Burada genişletilen eşdeğerlikler zincirinin karşısında bir çatışma eksenini bulunmadığından, Laclau da Kemalist projeyi çok radikal bir söylem olarak değerlendirmekle birlikte yeterince popülist bulmaz. Anadoluculuk ve Köycülük incelenen dönem boyunca halkçı söylem retoriğinin ayrılmaz parçası olmuşlardır. Halkçılığın hegemonik kimlik haline gelme iddiasının en belirgin biçimde bu dönemde görüldüğü söylenebilir. 1950 sonrası ise söylemsel teorinin yetersiz bulunduğu antagonizma, demokrasi ve liberal ekonomi söylemi üzerinden daha da belirginleşecektir. Dönem sonunda ise Dünya Savaşı'nın sonuçlarının da etkisiyle Tek Parti Dönemi'nin çözüldüğü, artık Halkçılık karşısında farklı bir halk kavramının inşasına başlandığı görülebilir. Çok partili sistemden itibaren artık söylemin parçası olacak yeni bir kavram vardı: Demokrasi. Halk ile birlikte inşa edilecek yeni baş gösteren demokrasi, yeni popülizmin de ayrılmaz parçası olacaktır. Böylelikle halkçılık ile yeni inşa edilecek popülizm arasında bir yarıklık oluşmaya başlamıştır.

Söylemsel teorinin bu döneme genel bakışı ile tamamlamak gerekirse, incelenen dönemde homojen bir ulus ve halk yaratma fikri, halkın kendisine ait demokratik taleplerden bir eşdeğerlikler yaratmasından ziyade, Laclau'ya göre devlet eliyle onlara yeni değerler yaratmak bu değerlerin halka benimsetilmesi olarak algılanmıştı (Laclau, 2005). Öte yandan süreç boyunca homojenlik tutkusu yüzünden antagonist bir karşı söylem geliştirilmediği anlamına gelmiyor ancak halkçı söylem bu antagonizmanın kendisinden kaçınmıştı. Bu bakımdan da dönem halkçılığı veya popülizmi 1950 sonrası görünümünden keskin şekilde ayrılmıştır. Yine de dönemi, söylemsel yaklaşımın popülizm için geliştirdiği kavram seti çerçevesinde analiz

etmek, hem süreci belirli kategorilere ayırmak hem de halkçılık -popülizm ikilemindeki anlam farkını anlamak bakımından bir çerçeve sunmuştur.

KAYNAKÇA

- Baykan, Toygar Sinan (2017). Halkçılık ve Popülizm: Türkiye Vakası ve Bir Kavramın Kullanımları. *Mülkiye Dergisi*, 41 (1), 157-194.
- Çınar, Metin. (2013) *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP’de Sağ Kanat*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Çağlar (1989). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaömerlioğlu, A. (2006). *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Laclau, Ernesto ve Mouffe, Chantal (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, London: Verso.
- Laclau, Ernesto (2005). *On Populist Reason*. London: Verso
- Laclau, Ernesto (2006). *Popülist Akıl Üzerine*. çev. Nur Betül Çelik. Ankara: Epos Yayınları.
- Laclau, E. (1996) “Why do empty signifiers matter to Politics?” in *Emancipations* London: Verso, 36-47.
- Moffitt, Benjamin (2021). *Popülizmin Küresel Yükselişi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mudde, C. (2004). “The Populist Zeitgeist”, *Government and Opposition*, 39 (4), 541-563.
- Mudde, Cas ve Kaltwasser Rovira (2019). *Popülizm: Kısa Bir Giriş*, çev. Erdem Türközü. Ankara: Nika Yayınevi.
- Müller, J.W. (2017). *Popülizm Nedir?*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parla, Taha (2006). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toprak, Zafer (2013). *Türkiye’de Popülizm 1908-1923*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Toprak, Zafer (1984) *Osmanlı Narodnikleri: “Halka Doğru Gidenler” Toplum ve Bilim*, 24, Kış, 69-81.
- Toprak, Zafer (1977). “Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu”, *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, İstanbul.13-38.
- Toprak, Zafer. (1977) *İkinci Meşrutiyette Solidarist Düşünce: Halkçılık. Toplum ve Bilim*, 1, Bahar, 92-123.
- Odabaşı, İ, Arda (2015). *II. Meşrutiyet Basınında Halkçılık, Köycülük Sosyalizm*. İstanbul: Dergah Yayınları.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN BATILILAŞMA POLİTİKALARI*

Haydar Efe* - Duygu Bibar**

1. GİRİŞ

Türk siyasal hayatında önemli yeri olan ve Cumhuriyeti kuran parti olarak çağdaşlaşmayı amaçlayan politikalar geliştiren Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Millî mücadeleyi başlatan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı niteliğinde, *'Halk Fırkası'* ismiyle 9 Eylül 1923 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde kurulmuştur. CHP, 10 Kasım 1924'te *'Cumhuriyet Halk Fırkası'* ismini almış ve 1935 yılında gerçekleşen, dördüncü büyük kurultayında kabul edilen tüzükle de *'Cumhuriyet Halk Partisi'* adını almıştır (CHP Tarihi, 2022).

CHP, 1923'ten 1950'ye kadar tek parti yönetimiyle ülkeyi tek başına yönetmiş, ülkenin çağdaş uygarlık seviyesine ulaşması için büyük devrimler yapmış ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkenin çok partili siyasal hayata geçişini de sağlamış-

---

* Bu çalışma Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalında Duygu Bibar tarafından sunulan "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Parti Programları ve Seçim Bildirgelerinde Avrupa ve Avrupa Birliği'ne Yönelik Yaklaşımı" başlıklı tezden geliştirilmiştir.

** Prof. Dr. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, efedaydar@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3307-1185

** "Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi" Bilim Uzmanı, bibar.duygu@windowslive.com, ORCID ID: 0000-0002-0242-9893

tır. Bu kapsamda, Duverger, (1974: 359-361) Türkiye’de çok partili siyasal yaşama geçilmesinde CHP’nin demokratik ideolojisinin büyük bir etkisi olduğunu belirterek çok partili yaşama geçişi, CHP’nin demokrasiye olan inancının bir yansıması olarak görmüştür.

CHP’nin batılılaşma çabalarında en büyük pay hiç kuşkusuz en büyük hayalini ‘çağdaş ve yaşam kalitesi yüksek bir ulus’ yaratmak olarak tanımlayan Cumhuriyet’in ve Cumhuriyet Halk Partisi’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün ve kendisinden sonra devrimleri ve Batılılaşma çabalarını devam ettiren İsmet İnönü’nündür.

Tek parti döneminde CHP’nin Batıya yönelik tutumu ve Batılılaşma çabalarını ortaya koymayı amaçlayan çalışmamızda, makale ve kitapların yanı sıra CHP parti programları, tüzüğü, seçim bildirgeleri, demeçler, gazete arşivleri, parti meclis tutanakları ve TBMM arşivleri incelenerek, tüm bunları destekleyici nitelikte önemli görülen söylemlere yer verilmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi’nin kuruluş ve sonrasında gelişim sürecinin ele alındığı çalışmada CHP’nin ideolojik kökenlerinde önemli bir yeri olan Atatürk ve İnönü’nün Batı’ya yönelik görüşleri de ortaya konulmaktadır.

2. CUMHURİYET ÖNCESİNDE BATILILAŞMA VE ÇAĞDAŞLAŞMA ÇABALARI

“Bir ülkenin, bir toplumun, maddi ve manevi varlıklarının, fikir, sanat çalışmalarlarıyla ilgili niteliklerin tümü”(Türk Dil Kurumu Sözlükleri, 2022) olarak ifade edilen uygarlık sözcüğünün Batı dillerindeki karşılığı ‘civilization’ olup Latince’de şehirli anlamına denk gelen ‘civil’ kelimesinden türemiştir. Uygarlık, milletlerin gelişmişliğini işaret ederek; Avrupalı düşünebilmek, Avrupalı olabilmek ve ‘çağdaş ve uygar bir toplum olabilmek’ anlamında da kullanılır (Guenon, 1980: 22-25). Öte yandan,

eski Latince'de hemen, şimdi anlamını içerisinde barındıran 'modo' kelimesinden türeyerek 'modernus' olarak anılan, günümüzde 'çağdaş', 'Batılı', 'Avrupalı' gibi kavramlarla karşılık bulmuş modernlik ise yaşadığımız zamana uygun olma anlamı taşımaktadır (Türkdoğan, 1988: 73). En genel ifadeyle bu kavram, genel anlamda demokratik yönetime geçişi ve sanayide, teknolojiye, bilimde ilerleme sürecini belirtmektedir (Allan, 2020: 14-23). Son olarak, çağdaşlık, bulunulan çağı en yüksek kültür boyutuyla yaşamak, çağın değerlerini davranış haline getirmek, birey olmanın farkına varmak olarak tanımlanır (Arı, 2017: 214).

Batılılaşma hareketleri cumhuriyetin kuruluşundan çok önce Osmanlı Devleti zamanında başlamıştır. İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma hareketlerini üç döneme ayırır. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında (15-18.yy) Osmanlı'nın Avrupa'dan silah ve alet olarak Doğulu rakiplerine karşı üstünlük kurma mücadelesini ilk dönem olarak değerlendirir. İkinci dönem, 18. yy'da askeri alanlarda Avrupalı uzmanların eğitim için çağrıldığı, mühendishanelerin ve matbaanın getirildiği dönemdir. Osmanlı Batılılaşmasının üçüncü dönemi ise Batı sistemine uygun siyasi yapıların ve uygulamaların gerçekleştirilerek yeni bir idari yapılanmanın başladığı Tanzimat dönemidir (İnalçık, 2018: 318-320).

Bu çerçevede, Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti'nin Karlofça ve Pasarofça Anlaşmalarıyla askeri üstünlüğü sona ermiş ve ilk kez Batı'nın üstünlüğü kabul edilirken, Osmanlı Devleti aldığı bu ağır yenilginin ardından Batı'yı incelemeye girişmiştir. Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketleri rakiplerinin teknik olarak üstünlüğünden kaynaklandığından istenilen Batı ile aynı kapasitede teknik üstünlüğü yakalayıp, askeri alanda tekrar gücü elinde bulundurmaya çalışmıştır (Belge, 1983: 260).

Osmanlı Devletinin Batılılaşma çabaları Tanzimat döneminde artmıştır. Bu dönemde, Osmanlı, yasama girişimleriyle

başlayarak hukuk devleti olma isteğini (Avrupalılaşıma adımı) kurumlara ve düşüncelere aktarıp; siyasal, toplumsal ve ekonomik reformlarıyla karşımıza çıkmaktadır (Ortaylı, 1999: 26). Tanzimat döneminin oluşumunda reformcu padişahların yanı sıra askeri okullarda Batıcı bir kuşağın yetişmesini sağlayan subayların da etkisi çok fazladır ki Atatürk ve birçok subay da bu temelde kurulan askeri okullarda yetişmiştir (İnalçık, 2018: 318-320). Ancak, genel olarak değerlendirildiğinde eski ile yeninin gelenekselle modernin bir arada olduğu Osmanlı'da Batılılaşma çabalarının bir sonuca ulaşamadığı ve Osmanlı'nın yıkılışını önleyemediği görülmektedir.

3. CUMHURİYET HALK FIRKASI'NIN KURULUŞU VE KURTULUŞ SAVAŞI'NDA BATIYLA İLİŞKİLER

19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkarak ulusal kurtuluş hareketini başlatan Mustafa Kemal Atatürk, yeni bir meclis kurulması amacıyla 1920 yılında seçim çalışmalarına başlamış ve yeni seçilen üyelerle Atatürk'ün de hükümet başkanlığını üstlendiği meclis, 23 Nisan 1920'de açılabilmiştir. Fakat, milli mücadele sürecinin sorumluluğunu benimseyen bu meclis fikir ayrılıkları sebebiyle 'Tesanüd Grubu', 'İstiklal Grubu', 'İslahat Grubu', 'Halk Zümresi', 'Muhafaza-i Mukaddesad Grubu' ve 'Müdafa-i Hukuk Grubu' gibi çeşitli oluşumlarla gruplaşmaya başlamıştır (Tökin, 1965: 63).

Tarihimize devlet kuran parti olarak geçen ve günümüz Cumhuriyet Halk Partisi'nin temeli olan Halk Fırkası, Sivas Kongresinde Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri'nin Atatürk tarafından Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirilmesiyle kuruluşunun ilk adımını atmış ve bu kongre fırkanın ilk kongresi olarak kabul edilmiştir (Gülcan, 1999: 5). Oluşan bu birliğin ardından meclis içerisinde II. Grup tarafından sürekli engellenen Mustafa Kemal Atatürk, bu birliğin partiye dönüşmesi gerektiğini düşünerek, 6 Aralık 1922 tarihinde

Hakimiyet-i Milliye dergisine bir demeçte kurmak istediği parti hakkında; “... halkçılık esası üzerine dayanan ve Halk Fırkası adıyla siyasi bir parti kurma niyetindeyim” (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, 2006: 268) diyerek “Halk Fırkası” ismini ilk kez kullanmıştır. Atatürk, bu demeçte başka ülkelerde kurulmuş olan parti programlarını da incelediğini belirttiikten sonra bunların Türk ulusunun gereksinimini karşılamada yeterli olmadığını ve bu sebeple bütün aydınlardan ve vatanseverlerden yardım beklediğini ve görüşlerin dikkate alınacağını altını çizmiştir (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, 2006: 268).

Partileşme sürecinin başladığını gösteren bu demecin ardından Mustafa Kemal Atatürk halka ulaşma çabasıyla yurt gezilerine çıkarak kurulacak parti hakkında açıklamalarda bulunmuştur. İzmit'te yaptığı bir toplantıda ise kurulacak olan Halk Fırkası'nın “...halkımıza siyasi eğitim vermek için bir okul olacaktır” (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, 2006: 293) diyerek kurulacak yeni partinin misyonunu belirlemiştir. 3-4 Mayıs 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nin ilk hükümeti kurularak ulusal bağımsızlık mücadelesi yasal bir zemine oturtulmuştur (Aysal, 2007: 381-382). Ardından ulusal egemenlik ve meclisin önemine vurgular yapılarak ulusal egemenliğin kaynağının ulus olduğu, ulusun da kendi kaderini tayin etmede yetkili olduğu benimsenerek Cumhuriyet'in dayanağı olan ‘Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir!’ ilkesinin de resmileştiği 1921 anayasası kabul edilmiştir (Gülcan, 1999: 17-22).

Mustafa Kemal Atatürk devrimci zihniyete sahip milletvekilleriyle düşünce alışverişinde bulunarak 10 Mayıs 1921 tarihinde TBMM içerisinde Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Grubunu kurmuş ve grup başkan vekilliğine de kendisi seçilmiştir (Atatürk Ansiklopedisi.gov.tr, 2021). Kurulan bu grup, Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti'nin meclis grubunu oluşturmuş, 1923'te siyasi parti niteliği kazanmış ve Halk Fırkası olarak çağdaş, modern Türkiye'yi inşa etme çabalarına girişmiştir.

1 Nisan 1923 tarihinde mecliste seçim kararının alınması üzerine 8 Nisan 1923 tarihinde 'Dokuz Umde' ismiyle bilinen beyanname Mustafa Kemal Atatürk tarafından yayımlanmış ve seçimler Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti için zaferle sonuçlanmıştır. Yayınlanan bu beyanname ilk etapta ayrıntılı bir programdan çok gerçekleştirilecek hedeflerin yer aldığı bir bildiri niteliğindedir. 1923 yılı seçimi sonrasında ise gündemde tek konu vardı: Kurulacak Halk Fırkası'nın tüzüğünü hazırlamak (Bila, 1979: 60). Belirlenen bu gündem üzerine bir ay sürecek olan tüzüğün hazırlanma aşamasına geçilerek "Dokuz Umde" esas alınarak, Halk Fırkası'nın kuruluş felsefesini açıklayan CHF'nin ilk tüzük ve programı olan Halk Fırkası Nizamnamesi 9 Eylül 1923 günü kabul edilerek 11 Eylül 1923 tarihinde ise Halk Fırkası'nın kuruluş dilekçesi İçişleri Bakanlığına verilerek resmîyet kazanmıştır (Bozkurt, 1969: 21-25). 104 maddeden oluşan ve 1927 yılında yeni bir tüzük yayınlanana kadar bazı düzeltmelerle yürürlükte kalan tüzüğün, çağdaşlaşmanın, özgürlükçülüğün ve demokratikleşmenin yansıttığı 7 maddeden oluşan 'genel esaslar' bölümünde: (Md. 2) Bütün bireylerin halkı oluşturduğu belirtilerek hiçbir ailenin, sınıfın, cemaatin ayrıcalığının olmayacağını belirtildiği 'halkçılık' ilkesi tanımlanmış ve "...Cumhuriyet Halk Fırkası'nın amacı ulusal egemenliğin halk tarafından ve halk için uygulanmasına rehberlik etmek ve Türkiye'yi uygar bir devlet haline yükseltmek ve kuvvetlerin üstünde kanun otoritesini sağlamak"(Md. 1) şeklinde firkanın kuruluş amacı açıklanmış olup çağdaşlaşmanın amacı olduğu açıkça belirtilmiş, (Mahmutoğlu, 2017: 348) ve hukukun üstünlüğü vurgusu yapılmıştır.

İlk resmi program olarak kabul edilen bu tüzükte 'Halkçılık', 'Cumhuriyetçilik' ve 'Milliyetçilik' esas ilkeler olarak benimsenmiş ve bunun yanı sıra 'Ulusal Egemenlik', 'Devrim' ve 'Hukukun Üstünlüğü' kavramlarına da yer verilmiştir (Mahmutoğlu, 2017: 348). Kurtuluş Savaşı'nın bir aktörü niteliğindeki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı nite-

liğindeki fırka, parti gelişim süreci içerisinde başlangıçta Halk Fırkası olarak anılmış ve 1924 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası, 1935 yılında ise Cumhuriyet Halk Partisi olarak değiştirilmiştir (chp.org.tr, 2021).

Batılı devletlere karşı ulusal kurtuluş hareketi verilirken, Atatürk ve arkadaşları Batılı ve modern bir Türkiye Cumhuriyeti kurmayı düşünüyorlardı. Ancak, Batılı devletler kendilerine kafa tutan modern bir Türkiye istemiyorlar, bunun yerine Osmanlı Devleti'ndeki gibi kapitülasyonların devam ettiği bir yarı sömürge devleti arzuluyorlardı. Örneğin, Fransız devlet adamı George Clemenceau, Türklerin özgür bir devlet kurma yeteneğine sahip olmadığını iddia ederek ülkenin İç Anadolu'da birkaç şehirden oluşan bir yarı sömürge olarak kalmasını istediğini belirtmiştir. Yani, Batılı, Avrupalı devletler; çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına temelden karşıydılar ve özetle onlara göre Türkler Avrupa'dan Asya'ya gönderilmelidiler. Tunaya'nın da ifade ettiği gibi *"Türkler batılı olmak için batıyla mücadele ediyordu"* (Tunaya, 1960: 103).

Kurtuluş Savaşı devam ederken Atatürk, Batılı Devletlere yönelik düşüncelerini ortaya koyduğu 6 Mart 1922 tarihli Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı tarihi konuşmada; *"... Efendiler! Avrupa'nın bütün ilerlemesine, yükselmesine ve medenileşmesine karşılık Türkiye tam tersine gerilemiş ve düşüş vadiğine yuvarlana durmuştur. Artık vaziyeti düzeltmek için mutlaka Avrupa'dan nasihat almak, bütün işleri Avrupa'nın emellerine göre yapmak, bütün dersleri Avrupa'dan almak gibi birtakım zihniyetler belirdi. Halbuki, hangi istiklal vardır ki ecnebilerin nasihatleriyle, ecnebilerin planlarıyla yükselebiliriz? Tarih böyle bir hadiseyi kabul etmemiştir"* (TBMM Gizli Celse Zabıtları", 6 Mart 1922) ifadeleriyle, savaş esnasında karşı karşıya bulunduğu Batılı devletleri eleştirmiştir. Ayrıca, Kurtuluş Savaşı sırasında çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına karşı çıkan ve kendilerini Batılı olarak tanımlayan Birinci Dünya Savaşı'nın

muzaffer devletleri Batı adına hareket ettiklerini sürekli olarak vurguluyorlardı (Tunaya, 1960: 102).

Kurtuluş Savaşının zaferle sonuçlanmasının ardından, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla Osmanlı İmparatorluğu sona ermiş ve ulusal egemenliğe giden yolda engeller kaldırılmıştır. Sonunda, 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşmasıyla ise Batılı devletler Ankara yönetimini kabul ederek Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığını resmen kabul ettiler (Gülcan, 1999: 28).

4. ATATÜRK'ÜN ÖNDERLİĞİNDE CHP'NİN BATILILAŞMA ÇABALARI VE BATI'YA YÖNELİK TUTUMU

Mustafa Kemal Atatürk, 16 Eylül 1923'te yaptığı Trabzon konuşmasında: *"...Halk Fırkası hiçbir safsataya iltifat etmeyerek Türk cumhuriyetini kuran inkılapçı bir ruhun bütün memleketlerde tecelli ve taazzuvudur. Halk Fırkası Türkiye'yi uygar dünyaya sokan ve orada yükseltmeyi taahhüt eden azimkar bir fırkadır"* (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, 338) ifadeleriyle Halk Fırkası'nın ülkeyi modern ve uygar uluslar seviyesine yükseltmeyi amaç edindiğini belirtmiştir. Konuşmanın devamında ise Atatürk, *"...üzerinde bulunduğumuz uygarlık ve yenilik yolunda azimli ve tereddütsüz yürüeyim"* (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, 338) diyerek bir kez daha çağdaş Türkiye yaratmak hedefinin altını çizmiştir.

29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanı öncesi Atatürk, 22 Eylül 1923'te verdiği bir demeçte *'Hakimiyet bilakaydüşart mille-tindir! Bunu ise 'Cumhuriyet' kelimesinde toparlamak mümkündür. Kısa zaman zarfında Türkiye'nin de yönetim şekli olacaktır ve Avrupa, Amerika'da nasıl ki esas itibariyle aynıysa Türkiye'de de esasen aynı fakat şeklen farklı olacaktır.'* (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, 462) diyerek yönetimin esasında Batılı ülke-

lere yakın olacağını belirttiği, 'Cumhuriyet' kavramını ilk kez duyurduğu bir cevap vermiştir. Ardından, Avrupa ile ilişkilerin ne şekilde olacağına yönelik Atatürk'ün 27 Eylül 1923 tarihinde Neu Presse muhaborine verdiği demeçte ise;

"Doğu ve Batı'dan birbirine düşman iki ülke ve birbirine zıt iki düşünce biçimi olarak söz edilecekse, bu düşmanlığın kaynaklarını Avrupa'da aramak yerinde olur. Türk halkına daha iyi hükmetmek için... İmparatorluk döneminde halkın Avrupa ile olan en ufak temasını gayretli bir biçimde engellemeye çalıştıkları doğrudur... Halkımızın diğer kültür toplumlarıyla olan bağıını mümkün olduğunca sağlamanın kendi lehine olacağını bilincindeyiz. Biz Avrupa'yla olan karşılıklı ilişkilerimizi hiçbir şekilde engellemek niyetinde değiliz aksine bu ilişkilerin hızla ve zamanında gelişmesini sağlamak için elimizden gelen her şeyi yapmak istiyoruz (Poyraz, 2009: 66) ifadeleriyle Atatürk bir yandan, ulusal kurtuluş savaşında savaştığı Batılı emperyalist devletleri kapitülasyon ve benzeri politikalarla Türk toplumunun gelişimine engel oldukları için haklı olarak eleştirirken, öte yandan, Avrupa'yla olan ilişkileri geliştirmeyi düşündüklerini ortaya koymaktadır. Bu ifadeler, Atatürk'ün bir yandan, Avrupalılaşma ve çağdaşlaşma hedefini ortaya koyarken, diğer yandan da emperyalist devletlerin ulusal kurtuluş hareketine olan tavırlarının da farkında olduğunu göstermektedir.

Politik sahnede gerek Avrupa'ya verilen mesajlarla gerek iç siyasetteki şartların oluşmasıyla birlikte Mustafa Kemal Atatürk ve hükümeti, yoğun bir reform program girişmiştir. 29 Ekim 1923'te Türkiye Devleti'nin yönetim şeklini mecliste kabul edilen yasanın "*egemenliğin kayıtsız şartsız millete verildiği, Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti Cumhuriyettir*" (Eroğlu, 1989: 20) şeklindeki 1. maddesinin yanı sıra, aynı gün yapılan seçimle Mustafa Kemal Atatürk Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Gülcan, 1999: 80).

'Cumhuriyet', kendi kendini yönetme şekli olarak tanımlanırken, en dar anlamda devletin yöneticilerinin seçimle belir-

lenerek göreve gelmesiyken; geniş bir yorumla ise seçim olgusuna dayanan, meşruluğunu halktan alan ve demokrasiye, modern sistemlere ayna niteliği taşıyan bir kavramdır (Çeçen, 1998: 34). Ayrıca, Monarşik-teokratik yapıda olan bir imparatorluğun yıkılarak yerine ulus-devletin kurulması, Batılı yasaların benimsenmesi, halkçılık, bilim ve laikliğin önemli bir yer edinmesi ise yine Cumhuriyet rejiminin pozitivizmle olan bağlantılarını göstermektedir (Gümüşlü, 2008: 131-134). Öte yandan, modern Türkiye Cumhuriyeti'nin 29 Ekim 1923 tarihinde kurulmasıyla ülkede hızlı bir modernleşme ve batılılaşma hamlesi başlamış, Atatürk devrimleri hızla uygulamaya konulmaya başlanmış, hukukta, yönetimde, sanatta kısaca hayatın her alanında Batılı kurumlar ve değerler esas alınmıştır.

Cumhuriyetin kurulmasıyla CHP kadroları, devleti ve toplumu hızla modernleştirmeye çalışmışlar ve toplumdaki yaşam tarzını, davranışları etkilemeye çalışarak (Göle, 2005: 72) reformların toplum tarafından benimsenmesi için çaba harcamışlardır. Medeniyetin göstergesi olan değerlerin bireyler tarafından yaşatılması gerektiğine inanan Mustafa Kemal Atatürk: *"Efendiler! Türk halkı medenidir ve medeni olan Türkiye Cumhuriyeti halkı; fikriyle ve zihniyetiyle uygar olduğunu ispat etmek mecburiyetindedir"* sözleriyle (Gönülal, 1988: 901), gerçekleştirilen devrimlerin Türk toplumu tarafından benimsenmesine ve içselleştirilmesine verdiği önemi göstermiştir.

Cumhuriyetin ilanının ardından çağdaş ve modern rejimin bir kilometre taşını daha oluşturan diğer bir önemli adım 3 Mart 1924'te Halifeliğin Kaldırılması kararı olmuştur (Gülcan, 1999: 89-90). Ardından, 20 Nisan 1924'te, 1924 Anayasasının kabulü ile demokratik bir yönetim için olmazsa olmaz bir ilke olan kuvvetler ayrılığı ilkesinin benimsenmesi (Gülcan, 1999: 91), demokratik bir devlet mekanizmasının oluşturulması sürecinde dönüm noktası bir olaydır.

Dünya tarihi boyunca hiçbir dogmatik düşüncenin hayatta kalamadığını ifade eden Atatürk, bu yüzden Türk ulusunun

yaşadığı çağın uygarlık düzeyinin gereklerini yapmak zorunda olduğunu ifade etmiş, devrimcilik ilkesinin benimsenmesiyle Türk ulusunun uygar dünyadan geri kalamayacağı (Arı, 2017: 253) ve uygar dünyanın bir parçası olması gerektiğinin altını çizmiştir.

Hayata geçirdiği modern Türkiye Cumhuriyeti ile de günümüze kadar gelen çağdaş bir ulusun ve uygar bir devletin yaratıcısı olan Atatürk; 'çağdaşlaşmanın' Batı'ya eş konumda olabilmekle mümkün olacağını ortaya koyduğu 1923'te verdiği bir demeçte; *"Memleketimizi çağdaşlaştırmak istiyoruz. Bütün çalışmamız Türkiye'de çağdaş, dolayısıyla Batılı bir hükümet meydana getirmektir. Medeniyeti arzulayıp Batı'ya yönelmemiş millet hangisidir?"* (Arı, 2017: 225) diyerek en büyük ülküsünün; çağdaş ve Batılı bir ulus yaratmak olduğunu göstermiştir. Atatürk, yine aynı demeçte *"Osmanlı İmparatorluğu'nun suku-tu... Kendisini Avrupa milletlerine bağlayan rabitaları kestiği gün başlamıştır. Bu bir hata idi, bunu tekrar etmeyeceğiz... Türklerin asırlardan beri takip ettiği hareket, devamlı bu istikameti muhafaza etti. Biz daima şarktan garba yürüdük... Vücutlarımız şarkta ise fikirlerimiz garbe doğru müteveccih kalmıştır"* (Poyraz, 2009: 72) diyerek Cumhuriyetin yönünün Batı olduğunu açık bir şekilde belirtmiştir.

Atatürk, 5 Kasım 1925 tarihinde hukuk değişikliğinin temelini laiklik ilkesi olacağını belirterek; Türkiye Cumhuriyetinde eski yaşam ilkelerinin yerine yeni yaşam ilkeleri, eski hukuk yerine yeni hukuk düzeninin getirileceği yönündeki kararlılığını ifade ederek *"tamamen yeni kanunlar getirerek eski hukuk esaslarının temelinden yıkmak teşebbüsündeyiz."* derken, bunun yanı sıra; *'biz artık batılıyız, eski dünyaya hakim eski medeniyetimizle sadece övünerek değil, bütün zincirleri kırarak son asır medeniyetinin gittiği yollardan yürüyerek bu seviyenin de üstüne çıkmaya çalışacağız... hurafeleri atacağız"*(Tunaya, 1960: 110-111) diyerek Batılı bir toplum ve ülke hedefini bir kez daha yinelemiştir.

Tunaya'ya göre, genç Türkiye Cumhuriyeti'nde Avrupa kanunlarını, insan haklarını, eğitim sistemini ve bilimi ön planda tutan Atatürk'ün düşünce yapısının temelini 'medeni, çağdaş ve batılı bir toplum yaratmak', 'çağdaş bir yönetim anlayışı' ve 'uygarlıkla uyumlu medeni haklar' oluşturmaktadır. Bu çerçevede, Atatürk liderliğinde gerçekleşen Türk Devrimini farklı kılan nokta, çağdaş uygarlık düzeyi olan Batı uygarlığının düzeyine ulaşmayı arzulayan insani ve medeni idealleri içerisinde barındırmasıdır (Arı, 2017:109). Aybars'a göre ise Türk Devrimini farklı kılan bir diğer özellik; bir yandan batılı emperyalist devletlere karşı savaşırken, diğer yandan, Batının; siyasi, ekonomik, hukuki ve sosyal modellerini de örnek alarak yaşama geçirilmesi idi (2008: 56-57).

Atatürk, ortaya atılan 'Batı taklitçiliği' söylentilerine karşı *"Biz Batı uygarlığını taklitçilik yapalım diye almıyoruz. Onda iyi olarak gördüklerimizi, bünyemize uygun bulduğumuz için, dünya uygarlık seviyesi içinde benimsiyoruz."* (Poyraz, 2009: 76) diyerek, yaptıkları reformların Batı taklitçiliği olmadığını net bir ifade ile ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra Atatürk'ün 11 Şubat 1924 tarihinde Vakit Gazetesi'ne yaptığı konuşmada da, *"Türkler uygar ulusların dostudur. Uluslar çeşitlidir ve uygarlık tektir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilerleyebilmesi için bu biricik uygarlığa katılması şarttır"* (Türkdoğan, 1998: 418) *"uygarlık yolundaki başarı yenileşmeye bağlıdır. Sosyal, siyasi, ekonomik ve bilim alanındaki başarı da gelişme ve ilerleme yoluna bağlıdır. ...köhne zihniyetlerle, maziye düşkünlükle mevcudiyetin korunması mümkün değildir."* (Türkdoğan, 1998: 440) sözleriyle de dünyanın en ileri uygarlığı olan Avrupa uygarlığının benimsenmesini ulusun çıkarları açısından gerekli görerek modern Türkiye Cumhuriyeti'ni Batılı, Avrupalı değerler üzerine inşa edileceğine vurgu yapmıştır. "Çağdaş uygarlık" la söylenmek istenen toplumun en gelişmiş demokratik düzeylere eriştiği bilimsel ve hümanist temellere dayanan bir 'batılılaşma' öğretisidir (Arı, 2017: 211-216).

Çağdaşlığı, demokrasiyi, laikliği ve halkçılığı esas alan tüm bu uygulamalar gerçekleştirilirken mecliste oluşan gizli muhalefet artık resmileşmeye doğru düşünce alışverişi içerisine girmişlerdi. Bu doğrultuda, 17 Kasım 1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuş ve meclis içerisinde öbekleşen gizli muhalefet durumu sona ermiştir. İkinci bir parti kurulmasına ilişkin görüşlerini ise Mustafa Kemal Atatürk; *"Biz meclisimizde tek parti ile bir diktatör intibai vermekteyiz. Bize bakan Batılılar, "bu memleketteki idare tarzı parti diktatoryasıdır" derler. Bizim meclisimizde de iki parti olmalı, hükümeti denetleme sistemi kurulmalı ve medenî ülkelerin parlâmentolarına benzemeliyiz."* sözleriyle Batılı ulusların işleyişlerini örnek göstererek yeni partinin kurulmasını desteklemiştir (Taşkiran, 1994: 257-258).

Çok partili hayata geçişte ilk deneme olarak kabul edilen bu parti her ne kadar programında siyasal ve ekonomik liberal demokrasiye yer verse de laiklik ve cumhuriyet karşıtı kişilerin toplandığı yer halini alması sebebiyle, 3 Haziran 1925 tarihinde kapatılmıştır. İsmet İnönü partinin kapatılmasıyla ilgili olarak; *"Terakkiperver Fırkası'nın kuruluş zamanında memlekette bize karşı körüklenmiş olan dini hissiyattan bilerek yararlanmak amacı vardır... rakiplerine karşı din unsurunu kullanmayı faydalı görmüşlerdir"* (İnönü, 1987: 205-206) diyerek partinin laiklik karşıtı olduğunu belirtirken, Mustafa Kemal Atatürk ise Nutuk'ta *"Terakkiperver üyelerinin cumhuriyetçi olduğu sanısını vererek, cumhuriyete karşı dinsel bağnazlığı çoşturarak halkı ilerlemeye ve yenileşmeye karşı kıskırttıklarını..."* (Atatürk, 2015: 663) ifade ederek partinin kapatılma sebebini açıkça belirtmiştir.

15 Ekim 1927'de TBMM büyük salonunda toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İkinci Kurultayı, fırkanın kurulduktan sonra toplanan ilk kurultayı olsa da, ilk kurultay fırkanın temellerinin atıldığı Sivas Kongresi kabul edilmiş ve 1927 yılında toplanan kurultay ikinci kurultay olarak adlandırılmıştır (Girit-

lioğlu, 1965: 68). Söz konusu kurultayda 123 maddelik tüzük kabul edilmiş ve genel esaslar bölümü ile fırkanın dayandığı ilkeleri açıklaması sebebiyle ilk 7 maddesi önemlidir. Bu kapsamda:“(Md. 1) CHF’nin cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi ve siyasi bir cemiyet olduğu,(Md. 2) Devletin yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğu, (Md.3) Devlet ve din işlerinde, dinle dünyanın birbirinden ayrılmasının en önemli esas olduğu, (Md. 4) Kimseye karşı bir ayrıcalığın olmadığı ve herkesin mutlak eşitliği kabul ettiği ve halkçı olduğu,(Md. 5) Türk dilini ve kültürünü yaymayı ve geliştirmeyi hedeflediği,(Md. 6) Fırkanın genel başkanının Gazi Mustafa Kemal olduğu, (Md. 7) Belirtilen bu genel esasların hiçbir şekilde değiştirilemeyeceği” (Gülcan, 1999: 122-123) karar altına alınmıştır. Kabul edilen bu esaslardan görüleceği gibi fırka, arzu ettiği çağdaş ve modern bir ülke hedefi kapsamında cumhuriyetçi, halkçı ve laik ilkelere bağlılığını bir kez daha beyan etmiş ve 7. madde ile de bunu koruma altına almıştır.

22 Ekim 1927 tarihli program beyannamesine göre ise; “adli siyasette çağdaş, demokratik uygarlığın fikir ve ilkelerini Türkiye Cumhuriyeti’nin adli kanunlarına ve teşkilatlarına dayanak yapmak hedefimizdir” (Perinçek, 2014: 103-108) ifadesi ile adaleti vatandaşın ayağına götürmeyi temel amaç edinen CHF, dış politikada da ulusun uzun mücadeleler sonucunda kazandığı hakları korumak için barışın ve esenliğin devamlılığını savunarak, uluslararası dostça ilişkilerin genişletilerek devam etmesi taraftarı olduğunun altını çizerek; eğitim politikası başlığı altında ise çağdaş ve toplumsal kıymetini arttıran, ekonomik gücü yüksek vatandaşlar yetiştirmeyi hedef edindiğini belirterek bu kapsamda ilköğretimin ücretsiz ve zorunlu olmasına vurgular yapmıştır. Ayrıca, üniversitelere verilen önemde belirtilerek bilim insanlarına ihtiyaç duydukları koşulların yaratılacağına değinilmiştir (Perinçek, 2014: 105).

İkinci Büyük Kurultaydan sonra devrimler hız kazanmış, 10 Nisan 1928 tarihli anayasa değişikliği ile mevcut olan 1924 anayasasının, 2. maddesinde yer alan ‘devletin dini İslam’dır,

resmi dili Türkçedir; başkenti Ankara şehridir' olan ifadeden 'devletin dini İslam"dır tanımlaması kaldırılmış, 26. maddesinde yer alan mebusların yeminini belirleyen "... Cumhuriyet esaslarına sadakattan ayrılmayacağıma vallahi yemin ederim" ifadesinden vallahi sözcüğü kaldırılmış, "...Cumhuriyet esaslarına sadakattan ayrılmayacağıma namusum üzerine söz veririm." olarak değiştirilmiştir (1924 Anayasası, 2022).

Batılı çağdaş bir devlet yaratılmasında bir diğer önemli adım, 1 Kasım 1928 tarihinde Arap alfabesinin kaldırılarak Latin alfabesinin kabul edilmesidir. Ardından, 24 Kasım 1928 de Millet Mekteplerinin açılmasıyla yeni alfabenin halka öğretilmesine başlanmıştır (Gülcan, 1999: 128).

Medeni Kanunun ve Tevhidi Tedrisatın benimsenmesi, tüm yurttaşlar için özellikle de Türk kadınları için büyük kazanım olmuştur. Atatürk ve CHP kadroları kadınların toplumsal ve siyasal yaşama katılmasını ve kadın erkek eşitliğini desteklediler (Sağnıç, 2022: 321). Bu kapsamda, kadınlara Nisan 1930'da yerel seçimlerde oy kullanma (Mahmutoğlu, 2017: 120) ve 5 Aralık 1934 tarihinde Anayasa ve seçim kanunlarındaki değişikliklerle seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Ardından, 1935'teki TBMM seçimlerinde 17 kadın milletvekili olarak seçilmiştir (Sezer, 2022). Bu hak Türk kadınlarına pek çok Batılı devletten önce verilmiştir. Dolayısıyla, batılılaşma yönünde atılan adımların beklide en önemlisidir.

Bu dönemdeki diğer önemli girişim de çağdaş ve modern ülkelerdeki gibi çok partili siyasal hayata geçme denemesidir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası deneyiminin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından ikinci girişim olarak adlandırılan Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulmasıdır. Bu doğrultuda, Atatürk'ün "*hükümet, eleştirisiz olmaz, muhalif bir partinin oluşumunda yarar vardır*" (Gülcan, 1999: 131). söylemiyle de anlaşılacağı gibi Atatürk'ün isteği ile Serbest Cumhuriyet Fırkası kurdurulmuştur.

Atatürk, kurulacak partinin başına Fethi Okyar'ın geçmesini istemiştir. İsmet Paşa ise muhalif partinin oluşumunu destekleyerek, yapılacak eleştirilerin hükümet açısından önemine değinerek, Fethi Okyar'ın yanında olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine düşünen Fethi Bey, Cumhurbaşkanı'nın tarafsız olması ve bizzat kuruluş için Cumhurbaşkanı'nın güvencesi olması koşuluyla parti liderliğini kabul edeceğini bildirmiştir (Gülcan, 1999: 133-137). Bunun üzerine Atatürk', "*laik cumhuriyet esası dahilinde firkanızın her nevi siyasi faaliyet cereyanlarının bir maniaya uğramayacağına emniyet edebilirsiniz efendim*" (Mahmutoğlu, 2017: 123) şeklindeki ifadesiyle, laiklik esasına uyulduğu sürece bu faaliyetin engellenmeyeceğini bildirmiş ve 12 Ağustos 1930 tarihinde Fethi Bey'in Serbest Cumhuriyet Fırkasını kurması ile parti, Türk siyasal hayatı içerisinde yerini almıştır (Gülcan, 1999: 133-137). Bu kapsamda, SCF kısa süreli siyasal hayatı içerisinde CHF'ye karşı eleştirilerini devlet tekelleri, liberalizm, dış borçlar ve devletçilik politikaları üzerine yapmıştır. Yaklaşan seçim sürecinin ardından, SCF'nin de katıldığı ilk tek dereceli sistemin uygulandığı 1930 seçimleri, SCF için yenilgiyle sonuçlanmış ve 17 Kasım 1930'da Fethi Bey tarafından SCF feshedilmiştir (Gülcan, 1999: 159).

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması denemesi başarıya ulaşmamış bir 'Atatürk Devrimi' olarak adlandırılır. Yapılan denemelerde devrim, demokrasi, laiklik, çağdaşlık karşıtlarının bu partilere yerleşmesi sebebiyle ikinci çok partili hayata geçiş denemesi de başarısızlıkla sonuçlandırmıştır. Fakat, gerek Atatürk gerekse İnönü, ülkede denge denetlemeye önem vermiş, çağdaş modern ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de modern, çağdaş çok partili siyasal sistemi desteklemiş ve bir muhalefet partisinin oluşumunu samimi bir şekilde istemiştir. Atatürk'ün "*... demokrasinin gerekliliğinden olan çok partili dönem Türkiye'mize de gelecektir. O zaman ben hayatta olmasam bile ruhum şad olacaktır. Ancak bunun için tek korkum cumhuriyeti yozlaştıracak ve onu anlamsızlaştıracak kişiler veya*

partilerin çıkmasıdır. Gerçi Batılı ülkelerde de demokrasinin yerleşmesi uzun yıllar almıştır. Fakat sürekli devinim halinde olan bu dünyada Türkiye'nin bu konuda kaybedecek vakti yoktur" (Gökçen, 1994: 182) sözlerinden de demokrasinin gerekliliği olan çok partili hayata geçişi samimi bir şekilde desteklediğini görebilmekteyiz.

Atatürk Trabzon'da yaptığı bir konuşmada *'...karşımızda birçok fırka varmış gibi, düşüncelerimizi halk kütlelerine yaymak ve köylere kadar götürmek mecburiyetindeyiz.'* (Ayın Tarihi Mecmuası, 1930: 6829) ifadesiyle devrimlerin bütün kitlelere ulaştırılması gerektiğine vurgu yapmıştır.

1931 seçimleriyle Atatürk'ün yeniden Cumhurbaşkanı seçilmesi ve İnönü tarafından hükümetin kurulmasının ardından, CHF'nin III. Büyük Kongresi 10-18 Mayıs 1931 tarihinde açılmıştır. 13-14 Mayıs 1931 tarihinde kongrede kabul edilen programda; Birinci Kısım, Esaslar, Amme Hukuku başlığı altında *"...Fırkamız kadınlarımızın, belediye intihabında olduğu gibi, mebus intihabında da siyasî haklarını kullanmaları için lâzım gelen müsait zemini hazırlamayı bir vazife addeder.* (CHF Nizamnamesi ve Programı (1931), 30)" İfadeleriyle de kadınlara çağdaşlaşma, modernleşme ve demokrasideki ilerleme kararlılığının bir göstergesi olarak siyasi haklarının tanınması yönünde söz verilmiştir.

Ayrıca 'devletçiliğin' de açıkça ifade edildiği bu kongre de oluşturulan programın, 'Fırkanın Ana Vasıfları' başlığının bulunduğu ikinci kısmında; fırkanın *"Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçı"* (CHF Nizamnamesi ve Programı (1931), 30-31) olduğu belirtilerek, ilkeler tanımlanmış ve CHP'nin günümüze kadar gelen altı oku da bu programla resmileşmiştir. Bunun yanı sıra programın; dahili, adli, harici siyasetin yer aldığı yedinci kısmında; başlıca prensibin *"Yurtta Sulh, Cihanda Sulh"* (CHF Nizamnamesi ve Programı (1931), 8.) ilkesi olduğunun altı çizilmiştir. Kongrede göze çarpan bir diğer yeni-

lik ise; tüzükten ayrı olarak bir parti programının da oluşturulması ile batı ülkelerindeki siyasi yapıların çalışmalarına benzer bir çalışmayı ortaya koymasındır (Giritlioğlu, 1965: 91-93).

9-16 Mayıs 1935 tarihlerinde gerçekleşen ve Atatürk'ün katıldığı son kurultay olan 4. Büyük Kurultayda (CHP Dördüncü Büyük Kurultay Görüşmeleri Tutulgası 1935', 46)'firka' yerini 'parti' sözcüğüne bırakmış ve 'büyük kongre' de artık 'büyük kurultay' olarak anılmaya başlamıştır (CHP Dördüncü Büyük Kurultay Görüşmeleri Tutulgası 1935', 1-15). Kurultayda kabul edilen programda 1931 parti programından farklı olarak; 'Ana Hatlar', 'Giriş' bölümünde partinin amaç edindiği bütün esasları '*Kamalizm (Kemalizm) Prensipleri*' olarak tanımlanmış ve programın Birinci Kısımında, '*Devletin Esas Kuramı*' vurgusuyla; "*Türkiye, ulusçu, halkçı, devletçi, laik ve devrimci bir cumhuriyettir.*" (TBMM, CHP 1935 Programı, 1-4) şeklinde tanımlanarak; geçmiş kurultayda partinin ana vasıfları olarak yer alan bu ilkeler artık devletin de temeli olarak kabul edilmiştir. 13 Şubat 1937 tarihinde CHP kuruluş ilkelerinin anayasa metni haline gelerek; Anayasanın 2. maddesinin "*Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve devrimcidir*"(Tanör, 2004: 324) şeklinde değiştirilmesidir.

Dış politikada Atatürk'ün "yurtta barış dünyada barış" ilkesini benimseyen CHP, bu dönemde elde ettiği kazanımları koruma amacıyla statükocu bir dış politika izlemiştir. Türkiye, 1934 yılında Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan ile birlikte birbirlerinin sınırlarına güvence verdikleri Balkan Antatı'nı imzalamıştır (Sander, 2009: 101-103). CHP, Balkan Antantı'na önem vermiş, konuya hükümet programlarında da yer vermiştir. Örneğin, 1 Mart 1935 tarihinde kurulan VII. İnönü Hükümeti'nin 7 Mart 1935 tarihli hükümet programında Balkan Paketi'nin uluslararası barış ve güvenlik açısından çok önemli olduğunun altı çizilmiştir (Neziroğlu, Tuncer, 2013: 236). Türkiye,

ayrıca, 1935'te İngiltere, Yugoslavya ve Yunanistan ile birlikte Akdeniz Pakti'nı imzalamış, 1937 yılında da İran, Afganistan ve Irak ile birlikte Sadabat Pakti'nı imzalamıştır (Sander, 2009: 104-108).

5. TEK PARTİ DÖNEMİNDE CHP'NİN İSMET İNÖNÜ GENEL BAŞKANLIĞINDA BATILILAŞMA ÇABALARI

Atatürk'ün vefatının ardından Cumhurbaşkanı'nın seçilmesi için 11 Kasım 1938 tarihinde meclis toplantıya davet edilmiş, (Aydemir, 2009: 23) yapılan oylama sonucunda ise İsmet İnönü oybirliği ile Cumhurbaşkanı seçilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 11 Kasım 1938: 17). Atatürk'ün fikirlerini ve devrimlerini samimi bir şekilde sahiplenen ve hayata geçirilmesi için çabalayan İnönü, cumhurbaşkanlığı döneminde Batılılaşma ve çok partili hayata geçiş konusunda çok önemli adımlar atmıştır.

Batılılaşma çabalarında önemli yer tutan CHP V. Büyük Kurultayı, 29 Mayıs 1939 tarihinde, İnönü'nün "*...Türk milletinin cumhuriyet rejiminde en iyi tesanüdü bulmuş olduğuna en şüpheli nazarlar kani olmaktan başka çare bulamamışlardır...memleketimizin ihtiyacına ve bünyesine en uygun olan halk idaresi usulünü kemale getirmek idealindeyiz... bizden sonra gelecek vatandaşlara milletimizin siyasi hayatında ilerlemiş bir seviye terketmek başlıca amacımızdır*" (CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, 1939:19) sözleriyle açılmıştır. Ayrıca, 'halk idaresi, milli denetim, halkın seçimlere katılması' gibi kavramlara da yer vererek çeşitli reformlar gerçekleştirileceğini açıklayan İnönü, bu kurultayda ülkenin daha yüksek bir demokrasi standardına çıkmasını hedeflediğini ifade etmiştir. Ayrıca, hükümetin TBMM'nin denetiminde olması gerektiğini düşünen İnönü; 'Müstakil Grup' (CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, 1939: 63-

78)adı altında 'bir tür meclis içi muhalefeti' simgeleyen 21 kişilik bir grubun oluşmasını sağlamış ve parti içerisinde bir denetleme mekanizması oluşturulması hususunda da 'Parti Müfettişliği Kurumu' oluşturulmuştur (CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, 1939: 53). Bu gelişmeler şüphesiz ülkeyi çok partili hayata hazırlayan önemli gelişmelerdi.

CHP milletvekili adaylarının belirlenmesinde 1927'ye kadar parti divanı yetkiliyken, sonrasında 1939 yılına kadar Cumhurbaşkanı, Başbakan ve parti genel sekreteri bu görevi üstlenmiştir. Ancak, 1939 seçimlerinde milletvekilleri ikinci seçmenlerin beğenisine sunulmuş, parti yoklaması yapılmıştır. Dolayısıyla, CHP milletvekillerini belirlerken parti tabanının tercihini ön plana çıkarmış. Oylamalarda yüksek oy alan adaylar milletvekili adayı olarak gösterilmiştir (Duman, 2017: 235). Böylece, halk desteği olan kişilerin milletvekili olmalarının önünün açılması ülkenin demokratikleşmesine katkı sağlamıştır.

İkinci Dünya Savaşının başından sonuna kadar müttefik ve mihver devletler tarafından savaşa girme baskısı altında olan Türkiye, İnönü'nün dönem içerisinde mimarlığını üstlendiği hem denge politikası hem de tarafsızlık stratejisiyle savaş dışı kalmayı başarabilmiştir (Akandere, 1998: 269). Ardından, 4-11 Şubat 1945 tarihlerinde, savaş sonrası dünya düzenini belirlemek amacıyla Yalta Konferansı düzenlenmiş ve 8 Şubat 1945 günü Almanya'ya savaş açan devletlerin San Francisco Konferansına katılacakları duyurulurken Türkiye'nin 1 Mart 1945'e kadar Almanya'ya savaş ilan etmesi halinde konferansa katılım sağlayabileceği kararlaştırılmıştır. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda 23 Şubat tarihinde mihver devletlere karşı kâğıt üzerinde bir savaş ilan ederek tarafını belirterek San Francisco Konferansına katılım sağlarken Birleşmiş Milletlere üyelik sürecinin de ilk adımını atmış (Akıncı ve Usta, 2016: 280), Batı Dünyası içinde yer almayı seçmiştir. Baskıcı faşist rejimlerin yıkılması ve demokratik rejimlerin saygınlığının arttığı bu dönem-

de, İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyanın nasıl olacağına dair konuların konuşulduğu, mihver devletlere savaş açan ülkelerin katıldığı, San Francisco Konferansı 26 Nisan 1945'te başlamış ve Türkiye, Hasan Saka başkanlığındaki bir heyetle katılım sağlamıştır (Ulus, 25 Mart 1945). Hasan Saka, 16 Mayıs tarihinde Reuter Ajansına verdiği bir demeçte *"..cumhuriyet rejimi modern demokrasinin yolu üzerinde gelişmektedir. ...her demokrat tezahür harptan sonra Türkiye'de de var olacaktır."* (Ulus, 16 Mayıs 1945) sözleriyle Batılı devletlere Türkiye'de çok partili demokratik hayata geçileceğini ve modern, çağdaş siyasal sistemin uygulanacağı mesajını vermiştir.

26 Haziran 1945'te konferansta karara bağlanan Birleşmiş Milletler Anayasasının kabulüyle Birleşmiş Milletlerin üyesi olan Türkiye, uygar dünyayla birlikte hareket edeceği ve uluslararası barışın sağlanmasına önem verdiğini göstermiştir (Resmi Gazete, 20 Ağustos 1945). Tek partili sistemle Batı Bloğu içerisinde var olamayacağını bilincinde olan İnönü, 'hür ve demokratik' bir siyasal sistemin uygulanacağını da taahhüdünü vermiştir (Ünal, 1994: 123). Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa bütünleşmesi çabalarına da aktif olarak katılmıştır. Bu kapsamda, 1945 yılında toplanan Avrupa Parlamentolar Birliği Konseyi'nin Cenevre'deki toplantısına Türkiye'den de katılım sağlanmıştır (Yıldırım, 2014: 112).

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı Bloku'nu tercih etmesinin temel sebebi İsmet İnönü'nün Batı tipi bir parlamenter demokrasiyi ülkede uygulama konusundaki kararlılığı olmakla birlikte, bu tercihin bir diğer sebebi de 1925 yılında iki ülke arasında imzalanan yirmi yıl süreli "Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın" süresinin bitmesi üzerine 1945 Mart ayında Sovyetler'in anlaşmanın yenilenmeyeceğini, temelden düzeltilmesi gerektiğini bildirmesi olmuştur (İnönü, 1948). Bu talepler Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile olan doğu sınırlarında değişiklik yapılması, boğazlarda Sovyetler Birliğine üst verilmesi ve Montrö Boğazlar Sözleşmesinin yeni-

den gözden geçirilmesi şeklindeydi (Sander, 2009: 252-253). Stalin'in Türkiye'ye karşı sert tutumu İnönü'yü endişeye sevk etmiş ve Türkiye'nin hızla Avrupalı devletlere ve ABD'ye yaklaşmasına da neden olmuştur. Zürcher'e göre de Sovyet tehdidine karşı duyulan endişe demokratikleşme hususunda daha belirleyici bir etken olmuştur (Zürcher, 1995: 301-303).

Türkiye'nin modern, çağdaş ve demokratik bir siyasal düzene geçişinde iç ve dış faktörlerinin yanı sıra İnönü'nün demokrasinin geliştirilmesi için verdiği büyük bir mücadeleye önemli yer tutar. Kabasakal'ın da belirttiği gibi batılı güçler illaki Türkiye'nin çok partili hayata geçmesinde etkindir, fakat asıl etken İnönü'nün çok partili parlamenter demokrasiye geçme isteğindeki kararlı tavrı ve azmidir (Kabasakal, 2021).

Parti içerisindeki muhalefetin doğuşunun üzerine İnönü: *"...Türk milleti yeni bir çalışma devrine giriyor. Memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi ilkeleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir."* (Tanin, 20 Mayıs 1945) diyerek çok partili sisteme geçişi savunmuştur. Bu kapsamda, 8 Temmuz 1945'te Nuri Demirağ başkanlığında kurulan Milli Kalkınma Partisi dönemin siyasetinde önemli bir rol oynamasa da ilk muhalefet partisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Cumhuriyet, 8 Temmuz 1945). Sonrasında, İnönü, 1 Kasım 1945'te meclis açılış konuşması sırasında *"Bizim tek eksikimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. ... başka siyasi partilerin kurulması mümkündür."* (Akşam, 2 Kasım 1945) sözleriyle muhalefetin varlığını kabul etmesinin yanı sıra çok partili hayata giden yolu açmıştır.

10 Mayıs 1946 günü İnönü'nün *"...Serbest, samimi bir seçim hedefimizdir, kazanırsak vazifemizi yapmakta devam edeceğiz. Kaybedersek; karşıya geçerek, fikirlerimizi ve siyasetimizi savunmaya çalışacağız ve bu yolda iktidara karşı dost kalarak muvaffakiyetlerini takdir edeceğiz."* (Akşam 11 Mayıs 1946) sözleriyle CHP'nin II. Olağanüstü Kurultayı açılmış ve İnönü

yaptığı açılış konuşmasında çok partili hayata geçişteki demokratik tavrını ortaya koymuştur (Akşam 11 Mayıs 1946). Tüzükte yapılan değişikliklerde ise; *"Partinin Değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü'dür."* şeklindeki 4. maddesi; *"Parti Genel Başkanı Büyük Kurultay tarafından 4 yıl süre için parti milletvekilleri arasından seçilir."* olarak değiştirilmiş ve parti genel başkanlığının nasıl son bulacağını açıklayan 5. maddeden de *'Değişmez Genel Başkan'* ifadesi kaldırılarak *'Parti Genel Başkanı'* kullanılmış ve son olarak *'Müstakil Grup'* ile *'Müstakil Gruba Ait Görevler'* de kaldırılmıştır (Ulus, 12 Mayıs 1946).

İnönü, DP'nin sert muhalefeti nedeniyle giderek artan CHP-DP gerilimi düşürmek amacıyla çok partili sistemi korumak için parti üstü bir şekilde çalışacağını teminatını vermiştir. Devlet Başkanı olarak kendini iki partiye karşı eşit derecede vazifeli görmüş, *"...meşru ve kanuni siyasi partilere karşı tarafsız ve eşit muamele mecburiyeti siyasi emniyet hayatının temel taşıdır....muhalefet teminat içinde yaşayacak iktidarın kendisini ezmek niyetinde olmadığından müsterih olacaktır"* (Karatay, 2022: 62) şeklindeki açıklamasıyla DP'nin muhalefet partisi olarak faaliyet göstermesine destek vermiştir. Türk siyasal hayatımızda '12 Temmuz Beyannamesi' olarak yerini alan bildiri yayınlanmıştır (Akşam, 12 Mayıs 1947). İnönü'nün batılı bir siyasi sistem isteğini samimi bir şekilde ortaya koyan, parti devlet bütünleşmesini sona erdiren ve Demokrat Parti'ye güçlü bir destek niteliğindeki (Kabasakal, 2021) 12 Temmuz Beyannamesi tek partili dönemin Türkiye'de tamamen bittiğini göstermesinin yanı sıra çok partili hayatında temel yapı taşı oluşturulan bir belge niteliğindedir (Karpata, 1996: 168).

17 Kasım-4 Aralık 1947 tarihleri arasında toplanan CHP'nin VII. Büyük Kurultayı'nın açılış konuşmasını yapan İnönü, *"... 1945'ten beri demokratik rejimin unsurlarını tamamlamaya çalışıyoruz. Siyasi partiler kuruldu. Tek dereceli seçimler yapıldı... siyasi emniyetin prensibi... açık bir muhalefetin siyaset*

cihazı olarak mevcut olmasını lüzumlu görmektir. Bu prensip kabul edilince, karşı partinin bulunmaması milli bir eksiklik sayılır” ifadeleriyle, Batı dünyasına eklenmiş çok partili sisteme geçiş kararlılığını vurgularken, “... memleketin hürriyet ve demokrasi yolunda gelişmesinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin çok hizmeti ve emeği geçmiştir ve geçmektedir... Tarih Türkiye’nin demokratik inkişafında siyasi muhalefetin emniyet içinde çalışma hadisesini, Cumhuriyet Halk Partisi’nin iktidar ve mesuliyet zamanına kaydedecektir.” (TBMM, “CHP Yedinci Büyük Kurultayı”, 1947: 18-21) ifadeleriyle de Cumhuriyet Halk Partisi’nin bu yoldaki adımlarının devamlı olacağı ve ülkeye demokrasiyi geliştirme kararlılığı vurgulanmıştır.

Çok partili sisteme geçişte demokratikleşme kurultayı olarak da nitelendirilebilecek CHP VII. Büyük Kurultayında yapılan görüşmeler sonrasında 109 maddelik program ve 154 maddeden meydana gelen tüzük tasarısını hazırlandı (Akşam 4.12.1947). Kurultayda kabul edilen programın ‘Dış Politikamız’ başlığı altında ‘Yurtta Sulh, Cihanda Sulh’ ilkesinin her zaman esas olacağına değinilmiş ve Birleşmiş Milletler Anayasası’nın hükümlerine bağlı kalınacağı vurgulanırken, ortak güvenlik ve işbirliği anlayışına da sadık olunacağını altı çizilmiştir (CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 429).

Türkiye, 22 Mayıs 1947’de Türkiye’nin de faydalanıcısı olduğu Truman Doktrini kapsamında yardım almıştır (Cumhuriyet 22 Mayıs 1947). Sonrasında, ABD Dışişleri Bakanı George Marshall Avrupa’ya destek çağrısı olarak 5 Haziran 1947’de Marshall Planını açıklamasının ardından, (Newyork Times, 6.7.1972) Temmuz 1948’de Marshall Planından sadece tarım ve madencilik alanında yararlanan (Akşam, 6 Temmuz 1948) Türkiye, yardım kapsamına alınmaktan memnundu. İnönü, TBMM’de yaptığı konuşmada “*Büyük demokrasinin [ABD] bize yardımda bulunma kararını vermesi barış alanında eşsiz gayretlerinin yeni bir delilidir*” sözleriyle ABD yardımından övgüyle

bahsetmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 01.11.1947). Ayrıca, Avrupa'nın ekonomik açıdan kalkınmasına destek niteliğinde olan Marshall Planı'nın koordine edilmesi ve Avrupa'yı sağlıklı bir ekonomiye kavuşturmak için Avrupa Ekonomik İş Birliği Örgütü (OECE) 16 Nisan 1948'de kurulmuş ve Türkiye 13 Temmuz 1948'de katılım sağlamıştır (Resmi Gazete, 13 Temmuz 1948).

Türkiye'nin Avrupa ile kurduğu ilk kurumsal bağ olarak nitelendirilen Avrupa Konseyi'ne Türkiye davet edilerek oluşumun kurucu üyeleri arasında yer almıştır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2022). Ayrıca, 10 Aralık 1948'de İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi Birleşmiş Milletler Genel Kurulu oturumunda kabul edilmiş ve Türkiye açısından 27 Mayıs 1949'da Bakanlar Kurulu kararıyla yayımlanmasının ardından eğitim kurumlarında okutulmasına, basınla duyurulması kararlaştırılmıştır (Resmî Gazete, 27 Mayıs 1949).

İnönü, Batı ile yakınlaşmalarının öneminden bahsettiği, 1 Kasım 1949'da yasama yılının açılışında yaptığı konuşmada “... *Sulhu korumak, Avrupa'nın maddî, manevî bakımlardan kalkınmasını ve ilerlemesini temin edecek sıkı iş birliğini sağlamak maksadiyle kurulan Avrupa Konseyi, istikbali hakkında cesaret verici bir ciddiyetle işe başlamıştır. Bu Avrupa camiası içinde yerini almış olan Türkiye Cumhuriyeti, Avrupa Devletleri arasında müspet iş birliğinin en hararetli yardımcısı olmaya çalışmaktan geri durmayacaktır.*” (TBMM, 1993: 85) ifadeleriyle de Avrupa Konseyi'nin kurulmasına ve Türkiye'nin bu örgüt içinde yer almasına ciddi bir önem atfettiğini göstermektedir.

6.SONUÇ

Cumhuriyet öncesi Batılılaşma hareketleri toplumsal anlamda bir dönüşümü tetiklemezken, Cumhuriyet sonrası dönemde Batılılaşma hareketleri siyasal, ekonomik ve toplumsal

anlamda gerçekleşerek toplumun dönüşümü de sağlamıştır. Nitekim, CHP'nin, Cumhuriyetin kuruluşu ile başlayarak sürekliliğini devam ettiren dış politikasının temel özelliklerinden biri de batıya yakınlaşmak olduğu söylenebilir. Bu kapsamda, cumhuriyetin kuruluş felsefesini gerek parti içi ilkelerine gerekse parti programlarına yansıtan CHP, kurulduğu günden itibaren çağdaşlaşma, batılılaşma ve modernizme büyük bir önem atfederek, çağın gerekliliğine uygun modern bir devleti yaratmak için Avrupa'yla yakın ilişkiler içinde olmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk tarafından kurulan Cumhuriyet Halk Partisi, 27 yıl ülkenin yönetiminde söz sahibi olmuştur. Teokratik bir yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini laiklik esaslı, ulus egemenliğine dayanan 'çağdaş ve batılı' bir devlet rejimi alırken, aynı zamanda soyadı kanunu, kadına seçme seçilme hakkının verilmesi, kıyafet devrimi ve medeni kanun gibi yapılan birçok devrimle anılan bu dönemde, çok partili hayata geçmek için de samimi gayretler sarf edilmiştir.

Atatürk'ün vefatı üzerine CHP Genel Başkanlığına seçilen İnönü, Atatürk'ün başlattığı Batılılaşma çabalarını ve reformları devam ettirmiş, İkinci Dünya Savaşı sonrasında batıyla ilişkileri geliştirmiş, çok partili hayata geçişi sağlamış ve Batıda kurulan NATO, Avrupa Konseyi ve OEEC gibi uluslararası örgütlere katılma konusunda istekli ve ısrarlı davranarak Türkiye'yi Batı Blokunun bir parçası yapmıştır.

KAYNAKÇA

- Akandere, Osman (1998). Milli Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Akinci, Abdulvahap, Usta, Sefa (2016). "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Dış Faktörlerin Değerlendirilmesi", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21(1), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/195296>
- Akşam Gazetesi, "İsmet İnönü'nün Dünkü Büyük Nutku", 2 Kasım 1945, (Erişim Tarihi: 09.01.2022), <https://www.gastearsivi.com/gazete/akşam/1945-11-02/3>

- Akşam Gazetesi, "Kurultayda Seçim", 4 Aralık 1947, (Erişim Tarihi: 19.01.2022), <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-12-04/1>
- Akşam Gazetesi, "Parti Kurultayında İsmet İnönü'nün Büyük Nutku", 11 Mayıs 1946, (Erişim Tarihi:10.01.2022), <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1946-05-11/4>
- Akşam Gazetesi, İnönü'nün Beyannamesi, 12 Temmuz 1947, (Erişim Tarihi: 10.01.2022), <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-07-12/1>
- Akşam Gazetesi, "Türk-Amerikan İktisadi İş Birliği", 6 Temmuz 1948, (Erişim Tarihi: 20.03.2022), <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1948-07-06/1>
- Allan, Kenneth (2020). Çağdaş Sosyal ve Sosyolojik Teori, (çev. Hakan Ergül), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- "Anadolu ve Rumeli Müdaafa-i Hukuk Grubu", (Erişim Tarihi 22.10.2021), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/anadolu-ve-rumeli-mudafaa-i-hukuk-grubu/>
- Arı, Kemal (2017). Atatürk ve Aydınlanma. Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Ankara: Divan Yayıncılık, 2006.
- Atatürk, Mustafa Kemal (2015). Nutuk, Ankara: Kaynak Yayınları.
- Aybars, Ergün (2008). Ulusal, Laik, Sosyal Hukuk Devleti, Atatürkçülük ve Modernleşme. İzmir: Zeus Kitabevi.
- Aydemir, Şevket Süreyya (2009). İkinci Adam Cilt II, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydın Tarihi Mecmuası, Cilt 23-24, Ekim-Aralık 1930
- Aysal, Necdet (2007). "Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da İlk Günleri Ziraat Mektebi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 10 (39), 381-382.
- Belge, Murat (1983). "Cumhuriyet Döneminde Batılılaşma", (iç. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 1), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bila, Hikmet (1979). CHP Tarihi, Ankara: Doruk Yayınevi.
- Birand, Mehmet Ali (1996). Türkiye'nin Gümrük Birliği Macerası 1959-1996, İstanbul: .Milliyet Yayınları.
- Bozkurt, Celal (1969). Bütün Delilleriyle CHP'nin İç Yüzü, Siyaset Tarihinde CHP, İstanbul: Yayınevi Belirtilmemiş.
- CHP Tarihi, 1 Nisan 2021, (Erişim Tarihi 21 Mayıs 2022) <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-tarihi>.
- Cumhuriyet Gazetesi, "Yardım Tasarısı", 22 Mayıs 1947, (Erişim Tarihi: 20.03.2022), <https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-05-22/1>

- Cumhuriyet Gazetesi, "Yeni Bir Parti", 8 Temmuz 1945, (Erişim Tarihi: 09 Ocak 2022), <https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1945-07-08/1>
- "Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Kuruluşu", (Erişim Tarihi 21.10.2021), <https://chp.org.tr/chp-tarihi>
- Çeçen, Anıl (1998). Atatürk ve Cumhuriyet, Ankara: İmge Kitabevi.
- Duman, Önder (2017). "Tek Parti Döneminde CHP'de Bir Parti İçi Demokrasi "Denemesi": 1939 Seçimleri ve İkinci Seçmenlerle "İstişare" **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 13(26), 208-235.
- Duverger, Maurice (1974). Siyasi Partiler, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Eroğlu, Hamza (1989). "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı", Atatürk Araştırmaları Dergisi, 6 (16), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1145860>
- Giritlioğlu, Fahir (1965). Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Gökçen, Sabiha (1994). Atatürk'le Bir Ömür, İstanbul: Altın Kitaplar Basımevi.
- Göle, Nilüfer (2005). "Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı", iç. Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik (Ed. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gönülal, İsmet (1988). "Atatürk İnkılabının Gereğesi", Erdem, 5 (12), 895 - 914, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/693169>.
- Guenon, Rene (1980). Doğu ve Batı, (çev. Fahrettin Aslan,) İstanbul: Yeryüzü Yayınları.
- Gülcan, Yılmaz (1999). "Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Gümüslü, Bedi (2008). "Aydınlanma ve Türkiye Cumhuriyeti", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 8 (8), 127-128, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/345854>
- İnalçık, Halil (2018). Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İnönü, İsmet. "İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'nin Tarafsızlığı", (Erişim Tarihi:08.01.2022), <https://www.ismetinonu.org.tr/ikinci-dunya-savasi-surecinde-turkiyenin-tarafsizligi-ismet-inonu-1948/>
- İnönü, İsmet (1987). Hatıralar II, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kabasakal, Mehmet, "14 Mayıs 1950: İnönü ve Demokrasi", 14 Mayıs 2021, [https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/olaylar-ve-gorusler/14-mayis-1950-inonu-ve-demokrasi-doc-dr-mehmet-kabasakal-1836044_\(19.10.2022\)](https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/olaylar-ve-gorusler/14-mayis-1950-inonu-ve-demokrasi-doc-dr-mehmet-kabasakal-1836044_(19.10.2022)).
- Karataş, İsrail (2022). "Milli Teminat Andı ve Cumhurbaşkanı İnönü'nün 30 Temmuz-22 Ağustos 1949 Tarihli Ege Gezisi", Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 10 (31), 58-91.

- Karpat, Kemal H. (1996). Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal Ekonomik Kültürel Temelleri, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Mahmutoglu, Tansu Barış (2017). CHP'nin Belediye ve Genel Seçim Çalışmaları ve Propagandaları (1923-1957), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- New York Times, "June 5, 1947: Start of the Marshall Plan Effort to Build a New Europe Amid Ashes of War", June 6, 1972, (Erişim Tarihi: 20.03.2022) <https://www.nytimes.com/1972/06/06/archives/june-5-1947-start-of-the-marshall-plan-effort-to-build-a-new-europe.html>
- Neziroğlu, İrfan, Tuncer Yılmaz (2013). Türkiye Büyük Millet Meclisi, Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 1, (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950), Ankara: TBMM Basımevi.
- Ortaylı, İlber (1999). İmparatorluğun En Uzun Yılı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Perinçek, Doğu (2014). Kemalist Devrim-6, Atatürk'ün CHP Program ve Tüzükleri, İstanbul.
- Poyraz, Emel (2009). "Avrupa Birliği'nin Tarihsel Gelişimi ve Türkiye", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Resmi Gazete, "Avrupa Ekonomik İş Birliği Sözleşmesi ile Eklerinin Onanması Hakkında Kanun", 13 Temmuz 1948, Sayı:6956, Sahife:14393, (Erişim Tarihi: 20.03.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6956.pdf>
- Resmi Gazete, "Bakanlar Kurulu Kararı- İnsan Hakları Evrensel Beyanname-si", 27 Mayıs 1949, Sayı: 7217, Sahife: 16199, (Erişim Tarihi: 24.03.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7217.pdf>
- Resmi Gazete, "Bakanlar Kurulu Kararı", 28 Aralık 1978.
- Resmi Gazete, "Birleşmiş Milletler Antlaşması", 20 Ağustos 1945, (Erişim Tarihi: 07.01.2022),
- Sağınç Zeliha, (2022). "Cumhuriyet Halk Partisi Kadın Milletvekillerinin Toplumsal Profili", HABITUS Toplum Bilim Dergisi, 3 (3), 317-345.
- Sander, Oral (2009). Siyasi Tarih 1918-1994. Ankara: İmge Yayınları.
- Sezer, Ayten, "Türkiye'deki İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Çalışmaları", <https://atamdergi.gov.tr/tam-metin-pdf/902/tur>, (03.10.2022).
- Tanın Gazetesi, "Cumhurbaşkanımızın Hitabesi", 20 Mayıs 1945, (Erişim Tarihi: 09.01.2022), https://www.gastearsivi.com/gazete/tanin_yeni/1945-05-20/1
- Tanör, Bülent (2004). Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Taşkıran, Cemalettin (1994). "Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri 1925-1930", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 4 (14), 257-258.

- TBMM, “CHP Yedinci Büyük Kurultayı”, (Erişim Tarihi: 10 Ocak 2022) <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/842>
- TBMM, (1993), İsmet İnönü'nün TBMM'deki konuşmaları, Cilt II, 1920-1960, (Erişim Tarihi:23.03.2022), https://acikerisim.tbmm.gov.tr/bitstream/handle/11543/2426/199306283_1939-1960.pdf?sequence=4&isAllowed=y
- TBMM, *CHF 3.Büyük Kongre Zabıtları*, 10-18 Mayıs 1931, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/819>
- TBMM, *CHF Nizamnamesi ve Programı (1931)*, Ankara: TBMM Matbaası, 1931, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/655>
- TBMM, *CHP 1935 Programı*, (Ankara: Ulus Basımevi, Mayıs 1935), 1-4, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/549/197000602.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- TBMM, *CHP Dördüncü Büyük Kurultay Görüşmeleri Tutulgası 1935*, Ankara: Ulus Basımevi, 1935, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/852>
- TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, 6 Mart 1922 Tarihli Konuşma, 3. Birleşim, C. 17.
- TBMM, *TBMM Zabıt Ceridesi*, 14 Kasım 1938, Devre: 5, İçtima: 4, Cilt: 27.
- TBMM, *Zabıt Ceridesi: Milletvekili Seçim Kanununun Tadiline*, Devre: X, İçtima: 8, Cilt: 20, Birinci Celse.
- TBMM Tutanak Dergisi, B:1, 1.11.1947, Cumartesi, Cilt:7 Dönem:8 Toplantı:2 Cumartesi 1. Birleşim.
- Tökin, F. Hüsrev (1965). *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi*, İstanbul: Elif Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer (1952). *Türkiye’de Siyasi Partiler (1859-1952)*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer (1960). *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: Yeniğün Matbaası.
- Türkdoğan, Berna (1998). “Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri-Atatürkçü Düşünce Işığında”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 14 (41), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1666455>.
- Türkdoğan, Orhan (1988). *Değişme-Kültür ve Sosyal Çözümle*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, “Türkiye’nin Teşkilat İle İlişkileri”, (Erişim Tarihi: 24 Mart 2022) https://www.mfa.gov.tr/avrupa-konseyi_tr.mfa#:~:text=Avrupa%20Konseyi%2C%20%3BCIkemizin%20%4%B0kinci%20D%3BCnya,te%5%9Fkilat%4%B1n%20kurucu%20%3BCyeleri%20aras%4%B1nda%20say%4%B1m%4%B1%5%9Ft%4%B1r
- Ulus Gazetesi, “Büyük Kurultay Dün Kapandı”, 12 Mayıs 1946, (Erişim Tarihi: 10.01.2022), <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1946-05-12/4>

- Ulus, 'San Francisco'ya Gidecek Heyet', 25 Mart 1945, (2, Erişim Tarihi 07.01.2022) https://www.gastearsivi.com/gazete/tanin_yeni/1945-03-25/2
- Ulus, "San Francisco Konferansında Türkiye", 16 Mayıs 1945, (1-3, Erişim Tarihi 07.01.2022) <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1945-05-16/3>
- Ünal, Oğuz (1994). Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Yıldırım, Mehmet Cevat (2014). "1948-1960 Döneminde Türkiye'de Avrupalılık: Avrupa Birliği Arşiv Belgelerine Göre Bir Değerlendirme", Uluslararası İlişkiler Dergisi, 11 (41).
- Zürcher, Erik J. (1995). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- "1924 Anayasası", (Erişim Tarihi 01 Mart 2022) <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>.

TERCİHTEN ZORUNLULUĞA ÇOK PARTİLİ SİYASAL HAYATA GEÇİŞ SÜRECİ

Atıl Cem Çiçek*

1. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş aşamasında ve sonrasında yaşananlar pek çok tartışmayı bünyesinde barındırmaktadır. Yüzyıllar süren bir imparatorluktan, yeni bir ulus devlet modeline geçiş çok da sancısız olmamıştır. Her şeyden önce, işgal sürecinden egemen bir devlete dönüşebilme, çok çeşitli sorunlar dahilinde şekillenmiştir. Bunun başarılmasından sonra ise yeni devlete ilişkin tartışmalar ve fikir ayrılıkları gündemi oluşturmuştur. İmparatorluk bakiyesinden millet egemenliğine dayanan ulus devlete geçiş sürecindeki bu tartışma ve fikir ayrılıklarının en önemlilerinden birini de rejimin niteliği oluşturmuştur.

Erken Cumhuriyet döneminin Halk Fırkası ile başlayıp Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile devam eden otoriter tek partili yapısı, bugün bile güncelliğini koruyan bir tartışma alanına sahiptir. Ulusal bağımsızlık mücadelesinden yeni çıkarak var olma mücadelesi veren yeni devletin kurucu kadroları eliyle şekillenen modernleşme sürecinde, tek partili modelin dönemsel koşullar da dikkate alındığında, kurucu irade tarafından daha uygun görüldüğü söylenebilir. Terakkiperver Cumhuriyet

---

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, atilcemcicek@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0001-9859-182X

Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) denemeleriyle iki kez kısa süren çok partili siyasal hayattan sonra 1940'lı yılların ortalarına kadar tek parti idaresinde bir Türkiye'den söz edilebilir. Kuşkusuz cumhuriyetin ilanından yaklaşık bir yıl sonra gerçekleşen ilk deneme ile 1929 ekonomik bunalımının sonrasında gerçekleşen ikinci deneme birbirinden ciddi farklılıklar içerse de farklı koşullarda yine bir takım denemelerin olabileceğinin sinyallerini vermesi bakımından dikkate değerdir.

Kapatılan muhalefet partileri sonrasında çok partili siyasal hayat denemelerinin rafa kalkmasıyla birlikte, 1930'lu yıllarda rejimin daha da sertleştiği görülmektedir. Avrupa'da birbiri ardına iktidara gelen faşist liderler, kapitalizmin ekonomik krizinin gittikçe derinleşmesi, yeni bir dünya savaşının izleri ve ülke içi muhalefet gibi başlıkların birleşmesi, rejimin kendini koruma refleksini de beraberinde getirmiştir. Bu dönemden, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesine kadar olan dönem, çok partili bir siyasal hayatı kaldırabilecek asgari düzeyden uzak bir görüntü çizmiştir.

Savaşın sona ermesiyle birlikte oluşan "yeni dünya düzeninden" Türkiye Cumhuriyeti de payını almıştır. Savaşın son dönemindeki savaşa sembolik dahil oluş dışında, savaş sürecini tarafsız bir şekilde geçiren ülke, savaş sonrası oluşan ve Soğuk Savaş olarak adlandırılan dönemde Batı eksenli politikalara yönelerek yine Batı tipi bir temsili demokrasinin yanında saf tutmuştur. Buna ek olarak iç dinamiklerin de sürece dahil oluşu, çok partili siyasal hayata geçişi tetikleyici etkide görünmektedir. Yani çok partili siyasal hayata geçiş sürecini iç ve dış dinamiklerle birlikte okumak, sağlıklı bir tespit yapabilmek adına elzemdir.

2. ÇOK PARTİLİ SİYASAL HAYATA GEÇİŞTE ROL OYNAYAN FAKTÖRLER

Siyasal süreçlere ilişkin gelişmeleri doğru çözümleyebilmek için çok boyutlu düşünmek gerekmektedir. Bu bağlamda

Türkiye Cumhuriyeti'nin kalıcı bir şekilde geçtiği çok partili siyasal hayat süreci tüm aktörleriyle ele alınmalıdır.

2.1. İç Faktörler

Birbirleriyle ilintili olmakla beraber çok partili siyasal hayata geçişin iç faktörleri genel olarak 4 başlık altında ele alınabilir.

2.1.1. Cumhuriyetin Kuruluş Kodları

Osmanlı İmparatorluğu'nun önce duraklayıp sonra da ge-
rilemeye başladığı dönemlerde devleti içine düştüğü bu du-
rumdan kurtarmak isteyen düşün insanlarının bir takım fikir-
ler ortaya attıkları bilinmektedir. Osmanlıcılık, Batıcılık, İslam-
cılık, Türkçülük gibi ana akımların yanı sıra cılız da olsa liberal
ve sol söylemlerin varlığı da bilinmektedir. İmparatorluğun
yıkılışına doğru kontrolü eline geçiren İttihat ve Terakki ile sert
kliği Üç Paşaların güttüğü Türkçülük, ton farkları olsa da cum-
huriyetin kuruluş kodlarındaki yerini almıştır. Özellikle Ziya
Gökalp'in Türkçülük anlayışının, yeni kurulan ulus devletin
kodlarındaki varlığı yadsınamaz bir gerçektir.

Türkçülük ile beraber kuruluş felsefesindeki bir diğer
önemli akım da Batıcılık olmuştur. Osmanlı'dan miras kalan bir
akım olan Batıcılık, dozu artan bir şekilde modernleşme ve
pozitivizmle birlikte yeni ulus devletin kuruluşunda önemli bir
yol haritası işlevi görmüştür. Türkçülük ve Batıcılık ekseninde
şekillenen yeni devletin modernleşmesi, Osmanlı İmparatorlu-
ęu'ndaki gibi jakoben bir nitelikte gerçekleşmiştir. Erken Cum-
huriyet döneminde de bu işin üstlenicisi konumundaki odak,
dönemin tek partili rejiminin CHP'sidir.

Ancak Tanör'ün (2000: 338) de belirttiği gibi dönemin
yükselen faşist ve komünist tek partili düzenlerinden farklı
olarak, tek partili yönetim totaliter değil, otoriter bir nitelikte

olmuştur. Bu yönüyle geçici bir vesayet partili model durumu söz konusudur. Zira hem 1924'teki hem de 1930'daki iki girişim, ulusal-demokratik egemenliğe dayalı bir cumhuriyet tasavvuruna uygun düşmektedir. Kemalist devrimin demokratik niteliklerle birlikte yoluna devam etmesi, Batıcı ve modernist bir yol için elzem görünmektedir. Dolayısıyla daha cumhuriyet kurulurken atılan adımlar, izlenen yol çok partili hayata geçişin hazırlıklarını da beraberinde getirmiştir.

Rejimin bir numarası konumundaki Mustafa Kemal Atatürk'ün sağlığında gerçekleştirilen iki çok partili hayat denemesi, yeni devletin korumacı refleksi ile uzun ömürlü olmamışsa da ilerisi için verilen sinyaller bağlamında dikkate değerdir. Özellikle iktidarı denetleyip, frenleyebilme adına oluşturulduğu da düşünülebilen SCF, iktidar-muhalefet ilişkileri anlamında çok partili siyasal hayat fikrinin kurucu iradede yer ettiğini göstermektedir. Bu bakımdan çok partili siyasal hayata geçişin kurucu kodlar bağlamında bir sürprizden ziyade, zamanı geldiğinde ulaşılması beklenen hedeflerden biri olarak değerlendirilmesi isabetli olacaktır.

2.1.2. Toplum Kesimlerindeki Rahatsızlıklar

Cumhuriyetin ilanından sonra çok partili siyasal hayata geçene kadarki süreçte, aradaki iki kısa süreli deneme dışında yaklaşık 23 yıllık bir tek partili CHP yönetimi söz konusudur. Siyasal parti ya da toplumsal muhalefet alanındaki alternatifsizlik, geniş halk yığınlarında oluşan memnuniyetsizliği ve değişim isteğini de beraberinde getirmiştir. Aslında bu değişim isteğinin, yönetici kadrolar tarafından da tahmin edilmesi muhtemeldir. Zira çok partili hayata geçişten sonraki ikinci genel seçimler olan 1950'deki seçimlerle iktidardan inmek durumunda kalan İsmet İnönü (1988: 149) de ilgili yenilginin sebeplerinden birini oğlu Erdal İnönü'ye halktaki masum ve doğal değişiklik arzusu şeklinde açıklamıştır.

Değişiklik isteğine ek olarak, tek partili yönetimin hantallığı, otoriter uygulamaları ve İkinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle geniş toplum kesimleri ile CHP'nin arası günden güne açılmaya başlamıştır. Tek partili dönemde ülke nüfusun büyük bir bölümü kırdadır. Tek parti yönetimi ile köylerdeki vatandaşların arasının özellikle iki kurum üzerine açıldığı söylenebilir. Bunlar Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) ve Orman İşletmeleri Genel Müdürlüğü'dür (OİGM).

1938'de buğday üreticisine destek olma ve buğday piyasasını düzenleyerek mağduriyetlerin önüne geçme amacıyla kurulan TMO, İkinci Dünya Savaşı koşullarında köylü ile tek parti yönetiminin arasını açmıştır. Yaklaşık bir yıl sonra başlayan savaş ile birlikte tarım ürünleri tüketimi artmış, ordu teyakkuza geçince tarımda çalışan sayısı düşmüş, böylelikle üretim de azalmıştır. Buğday üretimi azalınca 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu bağlamında, TMO sıkı tedbirler almak durumunda kalmıştır. TMO, buğday fiyatlarını serbest piyasanın da altında belirleyerek, şehirdeki ekmek fiyatlarının ve hayat pahalılığının önüne geçmek istemiş ama bunun külfeti köylüye yüklenmiştir. Topraktaki mahsulü devlete satma, devlete verilecek ürün miktarının önceden belirlenmesi, ailenin ihtiyaçları ve tohumluk dışında kalanının devlete verilmesi gibi zorunluluklar köylü ile CHP'nin arasının açmıştır (Karpat, 2008: 207). Hatta DP kurulduktan kısa bir süre sonra DP'ye geniş katılımların olduğu kente gelen Cumhuriyet Gazetesi (1946: 3) muhabiri, konuştuğu köylünün ofise tüm mahsulünü verdiği halde halen devlete borçlu olduğunu ve şehre buğday vermelerine rağmen şehirli'nin kilosu 30 kuruştan, kendilerinin 35 kuruştan ekmek aldıklarını söylediğini vurgulamıştır. OİGM ise mevcut ormanları koruyarak yeni ormanlık alanlar oluşturma amacıyla kurulmuştur. Bu yüzden çeşitli yasaklarla ormanlık alanların tahribinin önüne geçmeye çalışmıştır. Böyle olunca da mangal kömürü yapılmasına sıkı denetim getirilmiş ve otlak olarak kullanılan ormanlara hayvan sürülerinin girişi yasaklanmıştır. Ge-

çim sıkıntısındaki köylülerin yasaya aykırı hareketleri yüzünden de birçok kez köylü ile idareciler karşı karşıya kalmışlardır. Yine bu süreçte köylülerden kendi köylerine yapılacak okullar için yardım istemek de köylüye angarya gelmiştir (Karpap, 2000: 208-209). Tüm bu ve benzer gelişmelerle birlikte tek parti yönetimi, köylünün nazarında jandarma ve vergi tahsilatı kisvesine bürünmüş ve köylü ile CHP iktidarı arasında anlaşmazlıklara neden olmuştur.

1940'lı yıllarda 20 milyon civarındaki nüfusun yaklaşık 330.000'i işçi konumundadır. Aslında bu rakamın tamamı sanayi işçisi değildir. Zira zanaat alanında istihdam edilen birçok kişiyi de içermektedir. Hangi sektörde olursa olsun tüm bu işçilerin yaşam koşulları iyi durumda değildir. 1945 yılına kadar sembolik bile olsa sendikalaşma ve grev yasaklanmıştır (Zürcher, 2007: 300). Diğer toplum kesimleri gibi alım gücü gittikçe düşen işçilerin, kendilerini ifade anlamında da problem yaşamaları, tek parti iktidarı ile aralarının açılmasını da beraberinde getirmiştir. Aslında fikir hürriyeti bağlamında aydınlar ile de bir ara açıklığı durumu söz konusu olmuş, bu açıklık dozu özellikle 1940'lı yılların ortalarına doğru artarak sürmüştür.

Savaş döneminin koşullarıyla daha da kötüleşen ekonomi orta ve üst gelir grupları ile de tek parti iktidarının arasını açmıştır. Orta sınıfın alım gücündeki düşüş, asker ve sivil bürokratlarda yönetime olan güveni sarsmıştır. Ticaretle ilgilenen kesim Varlık Vergisi ve büyük toprak sahipleri de toprak reformu yüzünden tek parti yönetiminden hoşnut değildir. Savaş sırasında karaborsacılık, stokçuluk gibi yasa dışı yollarla elde edilmiş kazançları vergilendirme amacıyla hayata geçirilen Varlık Vergisi, birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Kanun çerçevesinde belirlenen keyfi vergi borçları, özellikle gayrimüslim iş insanlarının mağduriyet itirazlarıyla anılmıştır (Ahmad, 1996: 22). Topraksız köylüyü toprak sahibi yapmak amacıyla düzenlenen ve resmi adı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu olan toprak

reformu da yasalaşıp uygulanamamasına rağmen, büyük toprak sahipleri ile CHP'nin arasını açmaya yetmiştir.

2.1.3. Parti İçi Muhalefet

Daha Atatürk'ün sağlığında CHP'nin önemli isimlerinden İnönü ve Celal Bayar'ın bir çekişme içerisinde olduğu bilinmektedir. Atatürk'e son derece yakın olan iki figür ekonomik ve siyasal konularda ayrı düşmüş ve Atatürk hayattayken son başbakanın Bayar olmasıyla bu ilişkinin boyutu farklı bir rol almıştır. Aslında bu ikiliden ne zaman birisi ön plana çıksa, diğeri arka planda olmak durumunda kalmıştır.

Bayar, Atatürk'ün vefatı sonrası cumhurbaşkanı koltuğuna geçen İnönü'nün yaklaşık 2,5 ay başbakanlığını yapmıştır. Meclisin yenilenme kararının alınması ile birlikte, İnönü Bayar'a seçime yeni bir hükümet ile gitme düşüncesini açınca, Bayar hükümetten çekilmiştir. İnönü kendisinde grup başkan vekilliği görevini vermek istediğinde de kırgın bir şekilde özür dileyerek bu görevi kabul etmemiştir (Toker, 1990: 29).

Bu dönemden parti içi muhalefeti başlattığı döneme kadar Bayar, Kayseri milletvekili olarak çok da aktif olmayan bir şekilde milletvekilliği görevini yürütmüştür. CHP içerisindeki parti içi muhalefet belirgin bir şekilde 1945 yılındaki bütçe ve hükümet için yapılan oylamalar neticesinde ortaya çıkmıştır. Sırasıyla, bütçeye verilen 5 ve hükümet güvenoyuna verilen 7 ret oyu, belirgin bir anlam kazanmıştır. Aslında 1944'ün bütçesine Bayar tarafından yine ret verilmiş ancak bu bireysel bir tepkiden öteye gidememiştir. 1945 yılındaki oylamalar artık parti içi muhalefeti belirgin kılmıştır (Koçak, 2005: 175-176). Ret oyu verenlerin dördü kısa bir süre sonra ihraç ya da istifalarla CHP'den ayrılıp Demokrat Parti'yi (DP) kurarak çok partili siyasal hayata geçişi hızlandıracak ekibi oluşturmuşlardır.

Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koralan'dan oluşan bu dördü topyekun reformunun görüşüldüğü

sıralarda 7 Haziran 1945'te parti meclis grup başkanlığına bir takım liberalleşme taleplerinden oluşan bir önerge vermişlerdir. 12 Haziran'da meclis grubunda tartışılan önerge reddedilmiştir (Ahmad ve Ahmad, 1976: 13). Bu reddediş, parti içinde artan muhalefeti parti dışına taşırılmış ve muhalifler partiden ayrılarak, İnönü'nün de istediği şekilde yeni bir parti kurarak yollarına devam etmişlerdir. Çeşitli sosyolojik, siyasal ve ekonomik faktörlerin bir araya getirdiği parti içi muhalefet, konjunktürün de etkisiyle yeni bir siyasal birlikteliğin sinyallerini bu ayrılmalarla vermiştir.

2.1.4. Ekonomi

1929'da yaşanan büyük kapitalist buhranın ve İkinci Dünya Savaşı dönemindeki sıkıntılı ekonomi koşulların da çok partili siyasal hayata geçişteki rolü yadsınamaz. Özellikle savaş sırasındaki kıtlık, piyasadaki mal azlığı, üretimde çalışan nüfusun azalması, korumaya yönelik sert tedbirlerin alınması gibi durumlar doğal süreç içerisinde tek partili CHP iktidarının hanesine yazılmıştır. Böyle olunca da kurtuluş, alternatif bir siyasal oluşumda aranarak, CHP iktidarına karşı bir basınç alanı oluşmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Türkiye'nin ekonomisi savaşı birebir yaşamış ülkelerin ekonomileri kadar kötü bir durumdadır. Bu süreçte üretim 16 milyar liradan 5,9 milyara ve kişi başına düşen gelir de 431 liradan 316 liraya düşmüştür (Karpaz, 2021: 165). Savaş ortamında İaşe Müsteşarı Muavini olarak görev yapan Şevket Süreyya Aydemir (1975: 203-204) de dönemin ekonomik durumunu şu sözlerle anlatmaya çalışmıştır:

“...şartlar da gerçekten kötüydü. Ve sabah güneş doğarken gözünü yeni güne açan her vatandaş, o gün sofrasına bir dilim ekmek koyup koyamayacağını ve ordunun yönetim mevkilerinde görevli her komutan, o gün askerine ne yedi-

receğini, yemsizlikten kırılan hayvanlarına bir avuç yem bulunup bulunamayacağını; uçaklarına, motorlarına kaç günlük benzin ve motorlu vasıtalarına kaç tane yedek lastik bulabileceğini kaygıyla düşünüyordu. Başlayan güne, birliklerine et, yağ, çay, şeker bulup bulamayacağını düşünerek kaygılar, şüpheler içinde giriyordu. Telefonlarımız, hatta gecenin geç saatlerine kadar işliyordu. Hiç durmadan, şu validen, ertesi gün halka dağıtılacak hububat kalmadığını, şu ordu donatım veya yönetim makamından, hayvanların yemsiz, asker erzakının yetersiz, vasıtaların atıl hale geldiğini bildiren kaygılı haberler alıyorduk. Mesele İzmir’de palamutun, küspenin una karıştırılmasını gerektiren tedbirler alınmak zorunda kalınıyordu. İzmir valisi bir gün bana, İzmir’de kasasını açarak: ‘İşte dün fırınlardan çıkan bu! Bir tanesini hatıra olarak saklayacağım!’ diyerek, taşla moloz arası kara bir hamur, daha doğrusu çamur parçası göstermişti. Hulasa öyle olmuştu ki, her gün en az, 1000 ton halk ve 1000 ton ordu ihtiyacı için hububat ve yem maddelerinin ambarlara girmesi lazım gelirken, her akşam elimize gelen tedarik cetvelleri, bir gün ve bütün yurttan, ancak 2 tonluk bir tedarik yapılabildiğini gösteriyordu!”

Savaşa girilmese bile ağır ekonomik bunalım ülkedeki mutfaklara girmiştir. Başkent Ankara’daki fiyat artışları incelendiğinde; 1939 yılında 10 kuruş civarında olan ekmek, 1943 yılına gelindiğinde 41 kuruşa dayanmış, 27 kuruş civarında olan pirinç, 149 kuruşa gelmiş ve kesme şeker de 29 kuruş civarından 117 kuruşa dayanmıştır (Yetkin, 1983: 183-184). Aslında İnönü (1993: 5), savaş başladıktan 1 ay sonra ekonomik sıkıntıların yaşanabileceğini 1 Kasım 1939’da mecliste yaptığı açılış konuşmasında şu şekilde ifade etmiştir: “...Harbin zuhuru ise beynelmilel ticareti zorluklarla karşılaştırmıştır. Bu şartlar içinde her memleket, bir taraftan müdafaa endişesi ile mahsullerinin ihracını tahdide, diğer taraftan kredi meselelerinde mübadeleye müsait olmayan türlü tedbirler almaya mecbur olmuştur. Beynelmillel tabii münasebetlerde sıkı sıkıya bağ-

lı olan ticaret işlerimizin bütün umumi zorluklardan müteessir olması, içtinabı olmayan bir zarurettir". Cumhurbaşkanı dünyada gerçekleşen savaşın ticari sıkıntılar, korumacılık, ihracat sınırlamaları ve kredi zorlukları gibi olumsuzluklarla beraber ülkeyi etkileyeceğini belirterek, daha savaşın henüz başında adeta halkı bu duruma hazırlamak istemiştir.

Savaş yılları boyunca süren ağır ekonomik koşullarla beraber halkta, tek parti yönetimine karşı zaten var olan tepkinin arttığı ve önlem olarak kabul edilen yasalar ile koyulan vergilerin de bu tepkiyi katladığı söylenebilir. Dönemin koşulları ile birlikte yoksulluk ve yokluk olarak algılanan tek partili rejim, ekonominin kötü gidişiyle de ülkedeki sorunların odak noktası şekline dönüşmüş ve burum da çok partili bir rejim isteğini beraberinde getirmiştir.

2.2. Dış Faktörler

Çok partili siyasal hayata geçişi, dış dinamikler hesaba katılmaksızın değerlendirmek eksik bir okumayı da beraberinde getirecektir. Bu bağlamda süreci etkileyen dış faktörleri iki genel başlık altında ele almak gerekmektedir.

2.2.1. Yeni Dünya Düzeni ve ABD

Savaş sonrasının en güçlü batılı ülkesi kuşkusuz ABD'dir. Topraklarında bir savaş yıkıntısı yaşamamış ve savaş ekonomisi ile birlikte, iş hayatı canlanarak ciddi oranda bir sermaye birikimi sağlanmıştır. 1942-1946 yılları arasında ABD'deki hükümet, yüzlerce yeni fabrika kurmuş, sınırsız pazarlar ve büyük kârlar garantileyerek 306 milyar dolar harcamıştır. Böylelikle savaşın bitiminde ülkedeki en büyük 62 imalat şirketi, ülkede faaliyet gösteren diğer bütün imalat şirketlerinin %90 kadarının bütün aktifini satın almaya yetecek bir sermaye birikimi sağlamıştır. Bu şekilde güçlenen tekelci kapitalizm, kendi siyasal kadrosunu da kilit noktalara yerleştirerek, savaş sonra-

sında kurulacak “yeni düzen”e ABD’nin mal ve sermaye ihracı gereksinimine uygun ekonomik ve siyasi şekli verme durumu ile karşı karşıya kalmıştır (Timur, 2020: 85-86). Bu bağlamda ABD’nin stratejik önemi olan ülkeleri, SSCB’ye “kaptırmaması” önemli görölmüştür denilebilir. SSCB’nin kendi rejimini diğer ülkelere ihraç etmesine koşut olarak ABD’nin de benzer bir politika güttüğü söylenebilir.

Konjonktürün de etkisiyle uluslararası arenada yalnızlaşmak istemeyen Türkiye, SSCB ile olan soğuk ilişkinin de etkisiyle Batı Blokuna doğru yönelerek, sembolik bir şekilde savaşın bitmesine yakın Almanya’ya savaş ilan etmiş ve 1945 yılında düzenlenen San Francisco Konferansı’na da katılarak Birleşmiş Milletlerin kurucu üyeleri arasındaki yerini almıştır.

ABD açasından Türkiye ve Yunanistan gibi stratejik ülkelere kendi yanında tutmak önemli görölmekle beraber, onlara destek vermek için doğrudan bir çok partili siyasal hayat dayatması içerisinde olduğunu söylemek de isabetli değildir. Zira, ABD Başkanı Truman’ın Avrupa ve Ortadoğu’ya ilişkin 1946 yılında Senato’da yaptığı bir konuşmada “...Harp tehlikesinin henüz zail olmadığı böyle bir sırada, Türkiye’nin harp politikasına göre i idaresini yürütmesi gerekirken; çok partili hayata atılmak tecrübesine girişmesini; zamansız bir icraat şeklinde vasıflandırıyoruz...” (Giritlioğlu, 1965: 164) şeklinde gerçekleştirdiği söylem ABD’nin olaya bakışı konusunda fikir vermektedir. Buradaki egemen tutumun, piyasa koşulları ile şekillenen devletlerin olması gerektiği düşüncesi şeklinde-dir. Tüm bu gelişmelere ek olarak savaş sonrası SSCB’nin tutumunun da Türkiye’yi ABD’ye ve çok partili bir rejime ittiği de söylenebilir. Böylelikle Türkiye de “yeni dünya düzeni” içerisinde Batı Blokuna doğru bir yöneliş sergilemiştir.

2.2.2. SSCB ile Olan İlişkiler

Savaş daha resmi olarak bitmeden SSCB, 1925 tarihinde imzalanan Tük-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması’nı

19 Mart 1945'te feshettiğini bildirmiştir. Böylece gerginleşen ortamda 7 Haziran 1945'te de SSCB verdiği bir nota ile Türkiye'nin doğu sınırlarında kendi lehine bazı düzenlemeler yapılmasını, Boğazlarda bir üs hakkı verilmesini ve Montreux Sözleşmesi'nin ikili bir anlaşma yapılarak yenilenmesini talep etmiştir. Türkiye bu önerileri geri çevirse de SSCB, 7 Ağustos 1946 ve 25 Eylül 1946 tarihlerinde verdiği iki notayla bu isteklerini tekrarlamıştır (Yetkin, 2006: 149).

Türkiye toprakları üzerindeki SSCB baskısı sürerken, ABD'nin başkenti Washington'da ölen Büyükelçi Münir Erteğün'ün cenazesini taşıyan Missouri zırhlısının 5 Nisan 1946'da İstanbul'a gelmesi, ülke basınında ABD desteği şeklinde yorumlanmıştır. Zaten birkaç ay sonra da ABD, 1 uçak gemisi, 1 kruvazör ve 6 destroyerden oluşan bir filoyu Akdeniz'e göndereceğini açıklamıştır (Cumhuriyet Ansiklopedisi, 2005: 71). Bu gelişme ile beraber Türkiye'nin nispeten SSCB karşısında eli güçlenmiş ve kısa süre sonra İngiltere ve ABD, Boğazlarda SSCB'nin güçlü bir konuma gelmemesi adına Türkiye'den yana tavır almışlardır.

Dönemin iki süper gücüyle bu bağlamda bir ilişkiye girmek durumunda kalan Türkiye'de, yaşanan bu dış politika gelişmelerinin iç politikayı da etkilediği söylenebilir. Bu bağlamda toprak ve Boğazlarda hak talebinden bulunan komşu SSCB'den daha da uzaklaşarak, rota "müttefik" kabul edilen ABD olarak belirlenmiştir. Böylelikle tek partili sert bir rejim yerine, "dost" olarak görülen Batı Blokuna benzer bir modelin, ülkenin çıkarına olacağı değerlendirilmiştir.

3.ÇOK PARTİLİ SİYASAL HAYATA GEÇİŞTE YAŞANANLAR

İç ve dış faktörlerin birleşimiyle beraber ülke siyasetinde de bir takım değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişimlerin kilit

noktası kuşkusuz rejimin bir numarası konumundaki İnönü'dür. İnönü, Türkiye'yi savaşa sokmama adına büyük uğraş vermiş, bunu yaparken ekonomik koşulların kötüye gitmesini engellememiş, ülke içinde siyasal ve sosyal sert tedbirler almış ancak savaş sonrasındaki "yeni dünya düzeni" sürecinde liberalleşme sinyalleri de vermeye başlamıştır.

İnönü (1993: 52-53), savaşının seyrinin belirli olmaya başladığı dönemde 1 Kasım 1944 günü TBMM'nin yeni dönem açılış konuşmasında şu söylemlerde bulunmuştur:

"...Devlet işlerini size açık olarak söylediğim Türkiye Cumhuriyeti, iç idaresine sağlam, demokratik ve millî bir siyaset takip eder. Bütün vatandaşlar için eşit bir adaleti, fikir ve vicdan hürriyetini samimî olarak esas tutan bir anlayıştayız.

...İdareimiz, bütün mânasiyle halk idaresidir. Bu idare, demokrasi prensiplerini Türkiye'nin bünyesine ve hususî şartlarına göre tekâmül ettirmektedir. Türkiye halk idaresinin amelî tedbirlerini bulurken, ilk günden itibaren taklit bir idareye düşmekten sakındık ve daima sakınacağız..."

İnönü'nün konuşmalarından çıkan sonuç, dümenin Batı Blokuna doğru kırılacağı şeklindeydir. Kurulacak yeni düzenin zaten Türkiye'ye uygunluğu, yönetimin tamamen halka dayandığı, Almanya ve İtalya'daki rejimlerin taklitlerinden sakınılması gerektiği gibi söylemler konuşmanın önemli kısımlarını oluşturmuştur. İnönü adeta Türkiye'nin savaş sonrası döneme uyum sorunu yaşamayacağını ve buna hazır olduğunu belirtmiştir (Ekinci, 2004: 314).

İnönü, bayram nedeniyle 19 Mayıs 1945 günü, yaptığı konuşmada demokrasinin esas gereğinin, yeni partilerin kurulması olduğunu dile getirmiş, savaş şartlarının sona ermesiyle demokratik prensiplerin egemen olacağını vurgulamıştır. Mevcut siyasal iklimin etkisiyle 5 Eylül 1945 yılında Nuri Demirağ başkanlığında çok partili siyasal yaşama geçişin ilk adımı ola-

rak Milli Kalkınma Partisi (MKP) kurulmuştur (Çiçek ve Önalp, 2017: 2965). MKP kuruluşuna onay verilmesinin bu süreçteki rolü, rüzgârın artık çok partili siyasal hayat yönünde estiğinin bir simgesi oluşudur. Zira çok partili hayata kalıcı olarak geçişin ilk partisi MKP olsa da esas ses getiren oluşum CHP içerisinden ortaya çıkan DP'dir.

Bir önceki bölümde söz edilen parti içerisindeki muhalefetin bütçe ve hükümete ret oyu vermeleri sonrasında, parti grubuna verilen ve siyasal hayatımıza "Dörtlü Takrir" olarak geçen önerge ile bu muhalefetin dozunun artacağı ortaya çıkmıştır. Verilen önergede; kanunlardaki ve parti tüzüğündeki antidemokratik hükümlerin tasfiyesi, hükümetin meclisçe gerçekten denetlenmesine imkân verilmesi ve seçimlerin serbestçe yapılması şeklinde üç temel istek vardır. Dörtlü Takrir'in reddedilmesi sonrasında Menderes ve Köprülü, Vatan Gazetesi'nde parti yönetimini eleştiren sert yazılarından dolayı parti divanının oy birliği ile CHP'den ihraç edilmişlerdir. Bu ihraçlardan yaklaşık 10 gün sonra Vatan'a, arkadaşlarının ihraçlarının parti tüzüğüne aykırı olduğu şeklinde demeç veren Koraltan da partiden ihraç edilmiştir. Dörtlünün en önemli ismi konumundaki Bayar da önce milletvekilliğinden sonra da CHP'den istifa ederek, parti içi muhalefeti tamamen parti dışına taşımıştır (Eroğul, 2003: 28-29).

Bayar'ın da istifası sonrasında kimi kesimlerde şüpheler olsa da yeni ve etkin bir muhalefet partisinin kurulacağı belirlenmiştir. Hatta Bayar'ın CHP'den istifa ettiği günden birkaç gün sonra İnönü, onu yemekte ağırlamış ve dönemin etkin gazetelerinden Cumhuriyet bu buluşmayı "İnönü, yeni kurulacak partinin liderini yemeğe alıkoyarak iltifatta bulundular" şeklinde bir başlıkla okuyucularına duyurmuştur (Cumhuriyet, 5 Aralık 1945). Gerçekten de 1945'in Aralık ayındaki en önemli gündemlerden birisini, yeni kurulacak parti oluşturmuştur. Nihayet parti programı tamamlanmış, ancak Bayar'ın teklifi ile İçişleri Bakanlığı'na verilmeden önce Cumhurbaşkanı İnö-

nü'den bir randevu alınarak ona gidilmiştir. Randevu talebine kısa sürede dönüş yapan İnönü, Çankaya Köşkü'nün kütüphanesinde Bayar'ı kabul etmiştir. Toker'in (1990: 81) her iki taraftan da teyit ettirdiğini belirttiği görüşmede DP rozeti üzerindeki şakalaşmalardan sonra Bayar, "Paşam bunu üzerinizde görmek bize şeref verecektir" demiştir. İnönü programı eline alarak "Terakkiperverlerde olduğu gibi, 'İtikadatı diniyeye biz riayetkârız' diye madde var mı?"¹ şeklinde bir soru sormuş, Bayar, "Hayır Paşam. Laikliğin dinsizlik olmadığı var" diye cevaplamış, İnönü buna, "Ziyanı yok. Köy Enstitüleriyle, ilkokul seferberliğiyle uğraşacak mısınız?" şeklinde yeni bir soruyla cevap verince Bayar, "Hayır." demiş ve İnönü'nün son olarak "Dış politikada ayrılık var mı?" sorusuna Bayar, "Yok." Cevabını verince, İnönü de "O halde tamam..." diyerek adeta çok partili siyasal hayata geri dönülemez bir şekilde "tamam" demiştir.

Yapılan görüşme sonrası alınan "icazet" ile birlikte 7 Ocak 1946'da DP resmen kurulmuş (Cumhuriyet, 8 Ocak 1946) ve çok partili siyasal hayata kalıcı olarak geçilmiştir. Ülke içindeki memnuniyetsizlik, yeni partinin kırsal nüfusla kurduğu sıkı ilişkiler, muhalefetin iktidarı eleştiren tüm ideolojik gruplarla olan teması, dünya konjonktürünün etkisi gibi başlıkların da katkısıyla kısa sürede büyüyen DP, önce 1946'da gerçekleşen genel seçimler neticesinde ana muhalefet konumuna gelmiş, 1950'deki genel seçimlerle birlikte iktidar koltuğuna oturmuştur. İşte siyasal hayatımızdaki çok partili siyasal hayata geçişin hikayesi, ana hatlarıyla bu şekildedir. Rejimin bir numarası konumundaki İnönü'den alınan "icazet", daha çok partili siyasal hayatın ilk birkaç yılında yine İnönü'nün hakem gibi davranarak yeni rejimin garantörü rolüne bürünmesi² ve sertlik yanlı-

¹ "Dini inançlara saygılıyız." Bu ifade Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında yer almış ve partinin kapatılma gerekçelerinden birisi olarak değerlendirilmiştir.

² Kuşkusuz bu garantörlüğün en önemli belgesi İnönü tarafından yayınlanan 12 Temmuz Beyannamesi'dir. Beyanname ile ilgili bir çözümleme için bkz. Atıl Cem Çi-

larını partiden tasfiye etmesi ile Bayar'ın da DP içerisindeki radikalleri partiden temizleyerek³ ılımlılarla yol yürümesi, bunun bir muvazaa-danışıklı dövüş olduğu yönündeki söylemleri de beraberinde getirmiştir. Ancak DP'nin 1946 seçimlerinden sonraki yaptığı muhalefet ile CHP'nin 1950 seçimlerinden sonraki 10 yıl boyunca yaptığı sert muhalefet (özellikle 1955 sonrası), bu iddiayı doğrulamayan bir niteliktedir. Sonuç itibarıyla DP'nin kuruluş süreci ile birlikte, rejim geri dönülmeyecek şekilde çok partili bir hale dönüşmüştür.

4.SONUÇ

Bugün kanıksayarak yaşadığımız çok partili siyasal hayat, geçiş süreci bağlamında üzerinden uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen halen akademik ya da siyasi platformlarda birçok tartışmayı bünyesinde barındırmaktadır. Kuşkusuz bu tartışmaların en başında da çok partili siyasal hayata neden geçildiği yer almaktadır. Genellikle konuya ilişkin kafa yoranların bir kısmı olayı sadece dış nedenlere bağlarken, bir başka kısmı da bu süreci içsel dinamiklerle açıklamaktadır. Oysaki çok partili siyasal hayata geçiş sürecimizin çalışma boyunca sayılan nedenlerinin herhangi birisi bir diğerinden daha baskın değildir. Olsa olsa birbirlerini tamamlayıcı ve tetikleyici etkenler olarak değerlendirilebilir. Aslında iç ve dış faktörler birbirlerine etki ederek olayı girift bir hale büründürmüşlerdir.

Çok geniş bir coğrafyayı etkisi altına alan İkinci Dünya Savaşı, savaş sonrası oluşan “yeni dünya düzeni” bağlamında da son derece belirleyici olmuştur. Savaş sonrası dünya iki kutuplu bir hale bürünmüş ve ABD ile SSCB'nin diğer bir ifadeyle Batı

çek, (2018). “Türkiye’de Çok Partili Siyasal Hayatın ‘Garanti Belgesi’: 12 Temmuz Beyannamesi’nin Söylem Analizi”, *Current Research in Social Sciences*, 4(2), 83-96.

³ DP içerisindeki sertlik yanlıları, muhalefet ve iktidarın anlaşış, birbirlerinin kopyası olduklarını ileri sürerek, DP’den ayrılarak 1948 yılında Millet Partisi’ni kurmuşlardır.

ile Doğu'nun ideolojik mücadelesi dünyayı etkisi altına almıştır. Bu iki süper gücün taraflarından SSCB'nin Türkiye ile olan 20 yıllık saldirmazlık anlaşmasının süresini uzatmaması, toprak ve üs talepleri, Türkiye'yi diğer kutbun patronu konumundaki ABD'ye ve Batı dünyasına itmiştir. Batı Blokuna girip, oraya entegre olabilme anlamında da rejimin niteliği bir sorunsal teşkil etmesin diye çok partili siyasal hayata geçiş makul görölmüş ve rejimin demokratikleşmesi yönünde adımlar atılmıştır.

Kuşkusuz ki dış dünyada yaşananların tek başına Türkiye'yi çok partili siyasal hayat serüvenine attığını söylemek isabetli olmaz. Ülke içerisinde tek parti iktidarına ve tek partili sisteme olan tepkinin de bu durumu hızlandırdığı söylenebilir. Hemen her toplum kesimi ile bir takım konularda sıkıntılar yaşayan rejim, şartların hazır olduğu ilk fırsatta değiştirilmiştir. Savaş koşullarından mümkün olduğunca az etkilenmek için konulan yasalar doğrultusunda alınan vergiler, köylülere yüklenen yükümlölükler, işçilere verilmekten imtina edilen sendikal haklar, toprak reformu ile ürkütölen toprak ağaları, basın üzerinde uygulanan sansürler, din ile olan mesafeli ilişki, düşünce ve ifade özgürlüğü anlamındaki problemler ve hemen her kesim üzerindeki olumsuz etkisi sürekli hissedilir hale gelen ekonomik koşullar, köylü, işçi, memur, alt-orta-üst her gelir grubuna mensup yığınlar ile tek partili rejimin yöneticilerinin arasını açmıştır. şüphesiz bu durumun ideolojik yansıması da tek partili rejimin ve CHP'nin, liberal, sosyalist, Türkçü, Turancı, İslamcı, muhafazakâr tüm fraksiyonlardan bir basınca uğramasını da beraberinde getirmiştir. Böylelikle farklı ideolojik kesimlerin de ortaklaşarak, rejimi çok partiye doğru dönüştürdüğü söylenebilir.

İç ve dış dünyadan gelen tüm bu basınca rağmen, çok partili siyasal hayata geçişte yeni devletin kuruluş felsefesinin rolü yadsınamaz. 1921 ve 1924 Anayasalarında egemenliğin kayna-

ğının millet olarak gösterilmesi, cumhuriyetin ilanı ve Türkçülük ile Batıcılığın harmanlanması gibi emareler rejimin nihayetinde demokrasiye doğru gidişatını ortaya koymaktadır. Erken Cumhuriyet döneminde henüz Atatürk hayattayken gerçekleştirilen iki çok partili siyasal hayat denemesi de bu savı destekler niteliktedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta çok partili hayata geçişin, tıpkı diğer reformlarda olduğu gibi bünyesinde geniş ve zorlayıcı bir halk hareketi barındırmadığıdır. Daha doğrusu tek etkenin halktaki reform ve değişim arzusu olduğunu iddia etmek, romantik bir çözümlemeden öteye gidememektedir. Gerek Osmanlı ve gerek cumhuriyet modernleş(tir)mesinin jakoben nitelikleri de denkleme dahil edilmelidir. Yani yönetici elitlerin de çok partili siyasal hayattan yana tavır aldıkları gözden kaçmamalıdır. İki başarısız çok partili hayat denemesinin Atatürk'e, kalıcı olarak geçilen çok partili siyasal hayatın da İnönü'ye rağmen gerçekleştirilmesinin imkânı yoktur. Her ne kadar savaş sonrasındaki konjonktür, Türkiye'yi adım adım çok partili siyasal hayata doğru sürüklese de dönemin diğer sert rejimlerinin bir numaralarının yaptığı gibi İnönü'nün de hayatının sonuna kadar tek adam olarak kalma gücüne sahip olduğu aşıkardır. Ancak cumhuriyetin kuruluş felsefesi ele alındığında ortada bir çelişki yoktur.

Tüm bu anlatılanlar ışığında 1940'lı yıllarda gerçekleşen çok partili siyasal hayata geçişin hem bir tercih hem de bir zorunluluk olduğu söylenebilir. Belirtilen iç ve dış nedenleri birbirinden bağımsız ele almak ya da sayılan nedenlerden bir tanesini denklem dışı bırakmak eksik bir değerlendirme olur. Zaten sosyal bilimlerde genellikle bir olayın birden fazla nedeni vardır. Ülkemizdeki çok partili siyasal hayata geçiş süreci de bu nedenlerin hepsi çok boyutlu değerlendirilerek okunmalıdır. Bir nedenin, diğerine üstünlüğü yoktur.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz (1996). Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980), İstanbul: Hil Yayın.
- Ahmad, Feroz ve Bedia Turgay Ahmad (1976). Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Aydemir, Şevket Süreyya (1975). İkinci Adam, 2. Cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi, (2005). (Yay. Haz. Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay ve Mete Tunçay), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çiçek, Atıl Cem (2018). “Türkiye’de Çok Partili Siyasal Hayatın ‘Garanti Belgesi’: 12 Temmuz Beyannamesi’nin Söylem Analizi”, Current Research in Social Sciences, 4(2), 83-96.
- Çiçek, Atıl Cem ve Gökbörü Önalp (2017). Çok Partili Siyasal Hayatın İlk Yıllarında Liberal Bir Çıkış: Hür Fikirler Dergisi ve Ali Fuad Başgil, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 6(5), 2963-2979.
- Eroğul, Cem (2003). Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, Ankara: İmge Kitabevi.
- Girtlioğlu, Fahir (1965). Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin Mevkii, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- İnönü, İsmet (1993). İsmet İnönü’nün TBMM’deki Konuşmaları 1920-1973, (Yay. Haz. Engin Karapınar, Der. Ali Rıza Cihan), Ankara: TBMM Basımevi Müdürlüğü
- İnönü, İsmet (1988). Baba İnönü’den Erdal İnönü’ye Mektuplar, (Yay. Haz. Sevgi Özel), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Karpat, Kemal (2008). Türk Demokrasi Tarihi, Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat Kemal H. (2021). Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Koçak, Cemil (2005). “Siyasal Tarih”, iç. Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980 (Edt. Sina Akşin), İstanbul: Cem Yayınevi, 127-211.
- Tanör, Bülent (2000). Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Timur, Taner (2020). Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş, Ankara: İmge Kitabevi.
- Toker, Metin (1990). Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Yetkin, Çetin (1983). Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Yetkin, Çetin (2006). Karşıdevrim 1945-1950, Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.

Zürcher, Erik Jan (2007). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, (Çev. Yasemin Saner Gönen), İstanbul: İletişim Yayınları.

"Demokrat Partisi dün resmen teessüs etti", Cumhuriyet, 8 Ocak 1946, s.1.

"Tazyik gördüğü söylenen Bursa köylerini dolaştım", Cumhuriyet, (Hab. Haz. Necmi Erkmen), 12 Temmuz 1946, s. 1 ve 3.

"Milli Şef dün Celal Bayarı kabul ettiler", Cumhuriyet, 5 Aralık 1945, s.1 ve 3.

TEK PARTİ DÖNEMİNDEN DEMOKRASİYE GEÇİŞ DÖRTLÜ TAKRİR VE 1946 SEÇİMLERİ

Turan Şener* - Fadime Emiş**

1. GİRİŞ

Türkiye'nin siyasi hayatında bugün dahi tartışmaların yaşandığı en temel konulardan bir tanesi demokrasiye geçiş denemeleri kapsamında değerlendirilebilecek olan çok partili hayata geçiş olarak düşünülebilir. Her ne kadar meclis ve çok partililik Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde atılan bazı temel adımlarla uygulamada görülecek olsa da Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte bu geçişin yenilenmesi ve hatta siyasal ve toplumsal hayata oturtulması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu temel değişim ise özellikle zorlu bir süreçle karşılaşmış, kimi zaman siyasal kimi zamansa toplumsal pek çok vakanın yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Millî Mücadele süreciyle birlikte Ankara'da kurulan Büyük Millet Meclis'i her ne kadar içerisinde farklı siyasi partilerin yer almadığı bir yapı olarak görülse de ilk andan itibaren pek çok temel meselede birbirinden farklı düşünen siyasi ayrımların ve akımların görüldüğü bir siyasi atmosferi ve bu durumun temsilcilerini bünyesinde barındırmıştır. Ayrıca bu temel gerçekli-

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, turansener@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2354-015X

** Akdeniz ÜniversitesiSBE Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ABD Doktora Programı, fadimeemis06@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5674-7440

ğe de dayanarak Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren birçok kez çok partili hayata geçiş denemeleri yapılmış ancak ülkenin içinde bulunduğu siyasi atmosfer ve siyasi aktörlerin kuruluşla birlikte önem derecesi veya alışlagelmiş yapıya uyum olarak değerlendirilebilecek pek çok gerekçeyle aldıkları pozisyon bir türlü çok partili hayata geçişe muvaffak olunamamasına sebep olmuştur.

Gerek Cumhuriyet öncesi dönemdeki siyasi denemeler gerekse Cumhuriyetle birlikte Ankara'da oluşan Meclis esasında bu geçişin daha kolay olabileceği yönünde kanaat oluşumuna sebep olsa da çok partili hayata geçiş belki geç belki de olağan sürecinde olarak değerlendirilebilecek birbirinden farklı kanaatlerin oluşmasına sebep olacak bir şekilde 1946 seçimleriyle birlikte geri dönmek üzere Türk siyaset kurumuna yerleşmiştir. Bu çalışma ile Türk siyasi hayatında derin tartışmalara sebebiyet veren çok partili hayata geçiş incelenecektir. Öncelikle 1946 seçimleri öncesi genel durum değerlendirilecek burada önemli bir dönüm noktası olan Dörtlü Takrir detaylıca anlatılacak ardından 1946 seçimleri ve çok partili sistem irdelenecektir.

2.ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ

Türkiye'de tek parti döneminin son yıllarına damgasını vurmuş olan İkinci Dünya Savaşı, etkilerini yakından hissettirmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonunda Türk siyasi yapısının önemli derecede değişikliğe uğramış olduğu hakikattir. Bu süreç, Türkiye'nin toplumsal dinamiklerini görmek ve anlamak açısından son derece kritik olmakla beraber, 1946 yılı sonrası çok partili hayat deneyimi esasında savaş yıllarının sosyal yaşamdaki dönüşümleri ile bağlantılıdır (Türkmen, 2017; 519-520). İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelinen noktada Türkiye'de gerekli koşulların oluşması ile tek partili dönem

sona ermiş ve Türk siyaset kurumunda demokratik sistem, çok partili hayata geçişle başlamıştır. Bu durumun en net örneği iş adamı Nuri Demirağ tarafından kuruluş dilekçesi verilen Milli Kalkınma Partisi'ne verilen izindir. Bu parti belki de Türk siyasi hayatında önemli bir yeri olmasa da iktidarın artık bir muhalefet partisine engel olmayacağını en önemli göstergesi olarak görülmektedir (Ataay, 2020; 164-165).

Daha önceki denemelere benzer şekilde çok partili hayata geçilmeden önce, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içerisinde bir muhalif grup ortaya çıkmış ve hükümetin işlerini tek parti siyasetinde alışık olunmayan bir şekilde eleştirmeye başlamıştır. Hükümetin önce Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, ardından bütçe görüşmeleri ile başlayan bu eleştirilerin en önemlisi ve tarihe Demokrat Parti'nin kuruluş zemini olarak geçen 'Dörtlü Takrir' olarak adlandırılan belgedir. Belge, Celal Bayar, Adnan Menderes, M. Fuad Köprülü ve Refik Koraltan tarafından verildiği için 'Dörtlü Takrir' olarak adlandırılmaktadır. Belge, Halk Partisi'nin demokratik ve liberal olmayan eylem ve politikalarını düzenlemek için verilen bir önergelyken büyük tartışmalara yol açmıştır. CHP Parti Divanı, 21 Eylül 1945'te Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu başkanlığında Dörtlü Takriri görüşmek üzere toplanmış; toplantıda Adnan Menderes ve Fuad Köprülü parti içinde ayrılık cereyanları oluşturmak, partiyi zayıf düşürmek, partinin demokratik olmadığını söyleyerek muhalefete yaklaşmak ve partiyi yıkmakla suçlanmıştır. Parti Divanı, her iki milletvekilinin de hareket ve faaliyetlerinin parti anlayışına ters olduğu iddiasıyla partiden ihraç edilmelerine karar vermiştir (Uzman, 2017; 222, Cumhuriyet, 22 Eylül 1945; 1). İlerleyen süreçte Refik Koraltan da Menderes ve Köprülü'nün ihraçı hakkındaki açıklamalarından dolayı CHP'den ihraç edilmiş; Celal Bayar ise ihraç edilmeyi beklemeden önce milletvekilliğinden sonra da CHP'den istifa etmiştir (Uzman, 2017; 226). Ardından bu dört kişi 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Partiyi kurmuşlardır (Eroğlu, 2017; 14-15-16).

Demokrat Parti, kuruluşunun ilk aylarında CHP ile ılımlı bir ilişki içerisinde olsa da daha sonra iki parti arasındaki tartışmalar hızla büyümüştür. Demokrat Parti'nin hızla örgütlenmesi CHP'yi ve İsmet İnönü'yü rahatsız etmiş, Demokrat Parti'nin önünü kesebilmek için öncelikle Eylül 1946'da yapılması gereken belediye seçimlerinin Mayıs ayına alınmasına, daha sonrasında 1947 yılında olan genel seçimlerin 21 Temmuz 1946 tarihinde yapılmasına karar verilmiştir (Burgaç, 2013; 164). CHP 1946 genel seçimlerine kadar olan süreçte Demokrat Parti'nin liberal ve demokratik görüntüsüne karşı liberalleşmeye yönelik adımlar atmaya başlamıştır. Ancak ülkede tek parti hükümetinin baskıcı politikaları her zaman kendini göstermeye devam etmiştir. Özellikle bu dönemde Demokrat Parti'nin gösterdiği etkili muhalefet belki de Türk siyasi hayatında eşine az rastlanır olarak değerlendirilebilir. Gerçekleştirilen güçlü muhalefet ile oluşturulan kamuoyu ve tek parti olarak da ifade edilen mevcut hükümeti pek çok uygulamada zorlaması nedeniyle Demokrat Parti'nin daha güçlenmeden seçime hazırlıksız olarak gidilmesi amacıyla seçimlerin öne alınmasına sebep olduğu söylenebilir.

Demokrat Parti henüz teşkilatlanmasını tamamlamadan belediye seçimlerinin öne çekilmesine tepki göstermiş ve 8 Mayıs 1946 tarihinde Celal Bayar imzalı bir bildiri ile belediye seçimlerine katılmayacaklarını duyurmuştur (Vakit, 9 Mayıs 1946; 7). Genel seçimlerin de erkene alınması ile Demokrat Parti üyeleri bu seçimi de protesto ederek katılmama kararı almayı düşünmüşler fakat CHP'nin eleştirileri ve ısrarları sonucu kabul ettiği bazı demokratik adımları sekteye uğratmamak adına parti içi tartışmalardan sonra 18 Haziran'da yayınladığı bir bildiri ile seçimlere katılma kararı aldıklarını açıklamışlardır. Bu tarihten itibaren seçim propagandaları başlamış, Demokrat Parti mevcut iktidarı etkili bir propaganda çalışmasıyla eleştirmiş ve kamuoyu oluşturmuş, CHP ise Demokrat Parti'nin söylemlerine karşı savunmacı ve baskıcı bir tutum sergilemiş-

tir. Sonuç olarak çok tartışılan ve tarihe ‘usulsüz seçim’ olarak giren 1946 seçimleri 21 Temmuz 1946 tarihinde gerçekleşmiş ve Türk siyasal hayatında bir daha geri dönülmeyecek olan çok partili yaşama kapı aralamıştır.

3. DEMOKRAT PARTİ’NİN KURULUŞUNDA YOL AYRIMI: DÖRTLÜ TAKRİR

Demokrat Parti’nin kuruluşuna giden yolda CHP içindeki muhalefet, 1945 yılının ortalarında gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Ocak ayında meclise getirilen Çiftçiyi Topraklandırmaya İlişkin Kanun¹ tasarısı, zengin toprak sahipleri ile küçük çiftçi arasındaki uçurumu gidermeye yönelik bir reformdu. Türkiye’de 500 dönümden az toprağa sahip olan küçük çiftçiler toprak sahiplerinin %99,75’ini oluştururken bu oran 5000 dönümden fazla toprak sahiplerinde bu oran %0,01 civarındaydı (Karpat, 1959; 99). Bölgeler arasında değişmekle beraber zengin tarımsal bölgelerde 25-50 dönümlük mülk sahipliği yaygındır ve bu oran, çiftçiler için fakirlik seviyesinde yaşamak hatta çoğu zaman bu çizginin altında kalmak anlamına gelmektedir (Zürcher, 2016; 308). Bu yasayla ise kullanılmayan hazine arazileri hatta yetmemesi durumunda özel mülkiyete ait arazilerin kamulaştırılması öngörmektedir. Kanun tasarısının 17. Maddesine göre devlet yoğun nüfuslu bölgelerde 200 dönümden fazla toprağa sahip olan çiftçilerin arazilerinin 3/4’üne kadar kamulaştırılabilecektir. 14 Mayıs 1945 tarihinde görüşülmeye başlanan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’na Refik Koraltan ve Adnan Menderes muhalefet etmiş, Koraltan toprak sahiplerinin mallarının kamulaştırılmasının anayasaya aykırı olduğunu ve hükümetin böyle bir yetkisinin olmadığını belirterek ve şu sözleri söylemiştir: “*Arkadaşlar, bu tasarının ruhu, kim ne derse desin Ali’nin malını alıp Veli’ye vermektir*” (TBMM

---

¹ Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu için bkz: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6032.pdf>

Tutanak Dergisi, Dönem: VII, C: XVII, 14 Mayıs 1945, 70-71-72). Tasarıyı eleştirenlerin ekonomik olarak bu reformun üretimde azalmaya yol açacağına ve anayasal olarak da anayasanın garanti altına aldığı özel mülkiyet ilkesini ihlal ettiğine dair iki dayanağı mevcuttu (Ahmad, 1995; 148). Kanun 11 Haziran 1945 tarihinde kabul edilmiş ve 15 Haziran 1945 tarihinde Resmî Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

21 Mayıs’ta başlayan bütçe görüşmelerinde de Adnan Menderes, Feridun Fikri Düşünsel, Hikmet Bayur ve Emin Sazak gibi milletvekilleri mecliste şiddetli bir muhalefet sergilemişler ve tek parti döneminde alışık olunmayan bir biçimde hükümeti eleştirmişlerdir (Eroğlu, 2017; 11). Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumu, bütçe açığından dolayı artmaya devam eden devlet borçlarını, ölçsüz emisyon uygulamalarını, hayat pahalılığını, memurların sıkıntılı durumunu, vergi sisteminin adaletsizliğini sert bir şekilde eleştiren Menderes, bu durumun düzeltilmesi için yeni bir zihniyetin gerekliliğini de vurgulamıştır (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VII, C: XVII, 21 Mayıs 1945, s.228-229-230). 29 Mayıs’ta yapılan bütçe oylamasında 368 lehte oya karşı 5 kişi aleyhte oy kullanmıştır. Bu beş kişiden dördü Demokrat Parti’nin kurucularıdır.

Bütçe oylamalarında verilen ret oylarından sonra Başvekil Saraçoğlu sert bir konuşma yapmış ve hükümet için güven oylaması istemiştir (Tunçay, 1997; 136). Bu güven oylamasında 359 güven oyuna karşı 7 güvensizlik oyu verilmiştir. Güvensizlik oyu kullananlar; Adnan Menderes, Refik Koraltan, Celal Bayar, Fuad Köprülü, Emin Sazak, Hikmet Bayur, Recep Peker’dir. 31 Mayıs tarihinde güven oylamasının hemen ardından hükümette değişikliğine gidilerek Ticaret Vekili Celal Sait Siren’in yerine Raif Karadeniz’in getirilmesi ve sonrasında Memduh Şevket Esendal’ın genel sekreterlikten alınarak yerine Nafi Atuf Kansu’nun vekaleten atanması, CHP’nin parti içinde ve mecliste muhalefet yapanları dikkate aldığı yönünde yorumlanmasına sebep olmuştur.

CHP içerisindeki muhalefetin en net ve önemli dışavurumu ise 'Dörtlü Takrir' adıyla anılan Adnan Menderes, Celal Bayar, Fuad Köprülü ve Refik Koraltan imzalı temel metindir. Takrir, 7 Haziran 1945 yılında CHP Meclis Grup Başkanlığı'na sunulmuş ve çoğaltılıp milletvekillerine dağıtılarak bir hafta içerisinde metnin tartışmaya açılması sağlanmıştır.

Takriri yazan milletvekilleri takriri *"Daha kuruluşundan beri Türkiye Cumhuriyeti'nin ve CHP'nin en esaslı umdesini teşkil eden demokrasi prensiplerine tamamıyla tatbiki sayesinde refah ve saadete kavuşacağı kanaatine bağlanmış olan vatandaşların bütün memlekette ve bilhassa partimiz mensupları arasında en büyük ekseriyeti teşkil ettikleri şüphesizdir"* sözleriyle başlayarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve CHP'nin kuruluşundan itibaren demokratik ilkelere dayandığını hatırlatmış ve sonrasında teklif ettiği değişiklikleri bu zemine yerleştirmiştir.

Takrir'de Atatürk'ün adı vurgulanarak, anayasanın demokratik idealler çerçevesinde oluşturulduğu, ferdi hürriyetleri ve milli murakabeyi en geniş şekilde sağlamayı amaçlandığı ancak şartlar dolayısıyla bu idealin gerçekleştirilemediği şu sözlerle ifade edilmiştir; *"Kurtuluş Savaşımızdan doğan Türkiye Cumhuriyeti, ilk Teşkilatı Esasiye Kanunu ile, dünyanın belki en demokratik Anayasa'sını meydana getirmiş ve bu sayede gerek ferdi hürriyetleri, gerek milli murakabeyi en geniş suretle sağlamak imkanlarını vermişti. Memleketi Ortaçağ'dan kalma birtakım zararlı müesseselerden koruyabilmek ve irticayı kırmak maksadıyla 1925'den sonraki yıllarda, siyasi hürriyetlerin bazı takyitlere uğratıldığını biliyoruz. Lakin Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Teşkilatı Esasiye Kanununun demokratik ruhuna daima sadık kalmış ve Cumhuriyetin kurucusu Büyük Atatürk bunu tamamıyla demokratik bir şekle ulaştırmak idealinden ölünceye kadar ayrılmamıştır"*.² Ayrıca Takrir'de Serbest Cumhuriyet Fıkrası giri-

---

² Dörtlü Takrir'in tam metni için bkz; Atılğan, G., (2022), Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, Yordam Kitap, Yordam Kitap, s.360.

şiminde bulunulmasından bahsedilerek Atatürk'ün idealinin demokratik bir rejim yaratmak olduğu fikri işlenmiştir.

Yine metinde görüldüğü üzere: “*İç hayatımızdaki bu mesut tekamülün yarattığı siyasi olgunluk, diğer taraftan bugünkü medeniyet dünyasının umumi şartları daha ilk Teşkilatı Esasiye Kanunu'muzda hakim olan demokratik ruhu, bugünkü siyasi hayat ve teşkilatımızda kuvvetle tecelli ettirmek zamanı geldiği kanaatine bizi sevk etmiş bulunuyor*” sözleriyle, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte dünyada özgürlük ve demokrasi isteklerinin büyük bir ivme kazandığı ki bu durumun görülmekte olan milletlerarası bir antlaşma ile teminata bağlandığı hatırlatılarak ülkede Cumhurbaşkanı'dan en küçük ve eğitimsiz ferdine kadar herkesin demokratik idealler taşıdığı ortaya konulmuştur. Ardından Takrir sahipleri isteklerini şu şekilde sıralamışlardır;

“1. Milli hakimiyetin en tabii neticesi ve aynı zamanda dayanağı olan Meclis murakabesini, Anayasa'mızın yalnız şekline değil, ruhuna da tamamıyla uygun olarak tecellisini sağlayacak tedbirlerin aranması.

2. Yurttaşların siyasi hak ve hürriyetlerini, daha ilk Teşkilatı Esasiye Kanunu'muzun gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri imkanlarının sağlanması.

3. Bütün parti çalışmalarının, yukarıdaki esaslara tamamıyla uygun bir şekilde tanzimi.”

Taleplerin ardından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 19 Mayıs 1945 tarihli konuşmasına değinilmiş ve Takrir'in vakitsiz ve yersiz olmadığı vurgulanmıştır.

12 Haziran 1945 tarihinde parti grup meclisinde tartışmaya açılan Takrir yedi saatlik bir tartışmanın ardından imza sahipleri dışında mevcudiyetin oy birliği ile reddedilmiştir. Başbakan Şükrü Saraçoğlu takririn reddinin gerekçesini “*kannunlarda değişiklik yapılmasını isteyenlerin usulü dairesinde tadil teklifine başvurmaları mümkün olduğu gibi parti tüzüğü'n-*

de değişiklik yapılması da kurultaya ait cihete bunların grupça görüşülmesine lüzum olmadığından...” şeklinde açıklamıştır (Tanin, 13 Haziran 1945; 1, Cumhuriyet, 13 Haziran 1945; 1, Son Posta, 13 Haziran 1945; 1). Metin grup gündeminden çıkarılmış, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü muhalif fikirlere sahip olanların ayrı bir örgütlenmeye gitmeleri gerektiğini ima etmiştir (Atılğan, 2022; 362). İnönü’nün bu iması ile muhalif fikirler CHP’den daha da uzaklaşmışlar, dönemin Tan ve Vatan gibi muhalif gazeteleri ise Takrir’in Dörtlüsünü desteklemeye başlamışlardır.

Dörtlü Takrir’in reddedilmesine dair iki temel görüş mevcuttur. Bunlardan ilki, İsmet İnönü’nün Mayıs’ta verdiği demeçte liberalleşme direktifleri olmasına karşın parti mensuplarının otoriter tepki alışkanlıklarını yitirmemiş olmalarıdır. İkinci görüş ise CHP’nin kendi içinden bir muhalefet partisi çıkarmak amacıyla kasten Dörtlü Takrir’i kesin bir şekilde reddetmiş olduğudur (Eroğlu, 2017; 11). Ayrıca Dörtlü Takrir’i meclis grubuna sunan Dörtler’e bu hareketlerinden dolayı parti içinde bir yaptırım da uygulanmamıştır (Zürcher, 2016; 310). Bu durum ise CHP içerisinde yumuşamaların olduğu ve demokratik hareketlere daha açık olduğu düşüncesinin ortaya çıkmasına bir zemin hazırlamıştır. Bunun yanında İsmet İnönü’nün, 1 Kasım 1944 tarihinde yasama yılı açılışında, Türkiye Cumhuriyeti’nin demokratik niteliğini vurgulayarak herkes için adaletli, fikir ve vicdan hürriyetini esas alan bir anlayışta olduklarını belirtmiş, hükümetin bir değişime hazır olduğu sinyallerini vermiştir (TBMM Zabıt Recidesi, Dönem: VII, C: XIV, 1 Kasım 1944). Yine İnönü 19 Mayıs 1945 tarihindeki konuşmasında *“Memleketimizin siyasi iradesi cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartlarıyla, gelişmeğe devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça, memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir”* sözleri ile rejimin daha demokratik hale gelmesi gerektiğini söylemiş

ancak atılması gereken adımlardan bahsetmemiştir (Akşam, 19 Mayıs 1945; 1-2). Bu bilgiler değerlendirildiğinde içinde bulunan şartların gelişimiyle birlikte bir demokratik ortamın da oluşma sinyali verdiği ifade edilebilir. Ancak söz konusu konuşmanın yasama yılı açılış konuşması ve 19 Mayıs konuşması olduğu değerlendirildiğinde metnin daha rutin ve söylenilmesi gereken ifadelerin söylendiği şeklinde de değerlendirilebileceği düşünülmektedir.

Menderes 15 Ağustos 1945'te Birleşmiş Milletler Antlaşmasının görüşülmesi sırasında söz alarak *"Anayasamızın ruhu tamamen millî hâkimiyet esasına dayanmakta bulunduğundan Birleşmiş Milletler Misakiyle tam tetabuk hâlinde bulunduğumuz bu fırsattan faydalanarak bir kere daha sevinçle ifade edebiliriz. Bu itibarla kabul etmekte bulunduğumuz Milletlerarası Anayasası ile kendi Anayasamızın dışında veya onun ruhuna aykırı bir taahhüt altına giriyor değiliz. Ancak olsa olsa fiili durum ile yazılı Anayasamız arasındaki bazı ahenksizliklerin bertaraf edilmesi lüzumu hâsıl olabilir ki, bu da esasen Ana Kanunumuzun milletimize karşı taahhüt etmiş olduğu hususların kemaliyle yerine getirilmesi demektir."* (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VII, C: XIX, 15 Ağustos 1945, 170-171) demiş ve Birleşmiş Milletler Anayasası'nın siyasi özgürlükleri, kişi hak ve hürriyetlerini teminat altına aldığını belirterek demokratikleşme yönünde fikrini bir kez daha ortaya koymuştur.

Dörtlü Takrir'in reddinden sonra Takrir sahipleri muhalefet görüşlerini Tan ve Vatan gazetelerinde ortaya koymaya başlamış ve CHP yönetimini etkili bir biçimde eleştirmişlerdir (Ahmad, 1992; 30). Daha sonrasında Adnan Menderes ve Fuad Köprülü Tan ve Vatan gazetelerinde yayınlanan ve CHP yönetimini eleştiren makalelerinden dolayı partiden ihraç edilmişlerdir (Atılgan, 2022; 362). İhracın nedeni olarak Adnan Menderes ve Fuad Köprülü'nün hareket ve faaliyetlerinin CHP hareket ve faaliyetlerine zıt görülmesi olduğu açıklanmıştır

(Cumhuriyet, 22 Eylül 1945; 1, Vakit, 22 Eylül 1945; 1, Son Posta, 22 Eylül 1945; 1). Bu karar üzerine Celal Bayar tepki olarak milletvekilliğinden istifa etmiştir (Tunçay, 1997; 141). Refik Koraltan ise 27 Kasım 1945 tarihinde Vatan gazetesine verdiği demeçte arkadaşlarının ihracının parti tüzüğüne aykırı olduğunu iddia etmiş, bunun üzerine Menderes ve Köprülü ile aynı akıbetipaylaşıp partiden ihraç edilmiştir (Özdemir, 2021; 433).

4. DEMOKRAT PARTİ'NİN KURULUŞU

Çok partili hayat esasen 22 Eylül 1945 Tarihinde hükümetin izni ile sanayici Nuri Demirağ önderliğinde kurulan 'Milli Kalkınma Partisi' ile başlamıştır (Atılğan, 2022; 363). Ancak İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1945 tarihli yasama yılı açılış konuşmasında Milli Kalkınma Partisinin varlığına rağmen "*Bizim tek eksiğimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır*" sözlerini sarf etmesi partinin bir muhalefet partisi olarak görülmediği şeklinde yorumlanabilir (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VII, C: XX, 1 Kasım 1945, 7).

Celal Bayar Vakit gazetesine 1 Aralık tarihinde verdiği demeçte, Parti'den istifa ettiğini ve yeni bir parti kurma hazırlığında olduğunu belirtmiştir (Vakit, 2 Aralık 1945; 3). Demokrat Parti programı hazırlandıktan sonra Bayar, programı İsmet İnönü'ye götürüp onayını almak istemiştir. Partinin kuruluş tarihinden birkaç gün önce Program Bayar tarafından köşke götürülmüş ve İsmet İnönü ve Bayar arasında şöyle bir konuşma geçmiştir;

"Terakkiperverlerde olduğu gibi 'itikadı diniyeye biz riâyet-karız' diye bir madde var mı?

Hayır Paşam. Laikliğin dinsizlik olmadığı var

Ziyanı yok. Köy enstitüleriyle, ilkokul seferberliğiyle uğraşacak mısınız?

Hayır

Dış politikada ayrılık var mı?

Yok

O halde Tamam...” (Toker, 1990; 81)

Cumhurbaşkanının ve tabii sonrasında iktidar partisinin onayını da alan kurucular, 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Partinin kuruluşunu resmen ilan etmişlerdir (Eroğlu, 2017; 16).

Demokrat Parti'nin kurulduğu gün Merkez İdaresi, Tüzüğü ve Parti Programı açıklanmıştır. Demokrat Parti kurucuları Parti Programı'nda³ partinin genel ilkelerini liberalizm ve demokrasi üzerine oturtmuşlar, ilgili maddelerde liberalizmi hem hürriyet hem de iktisadi düzen olarak kabul etmişlerdir (Eroğlu, 2017; 16). CHP, özellikle bürokratism, devletçilik ve elitizm noktalarında eleştirilmektedir (Ataay, 2020; 166). Programda demokrasi de partinin kuruluş amacı olarak belirtilmiş, Türkiye Cumhuriyeti'nin demokrasisinin daha ileri bir anlayış, görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet edilmek (DP Programı, md. 1) istendiği söylenmiştir. İnsan hak ve hürriyetlerine de değinen program, bu duruma aykırı hükümlerin karşısında olacağını açıkça ifade etmiştir (DP Programı, md. 4 ve 8). Ayrıca programda Atatürk ilkelerine de yer verilmiş, Cumhuriyetin kuruluş ilkelerine olan bağlılık ortaya konulmuştur. Zaten Anayasa tüm partilerin Atatürk ilkelerini içermesini gerektiriyordu (Ahmad, 2006; 135). Yeni bir yargı sistemi, üniversite özerkliği, özel teşebbüsün desteklenmesi ve devlet kurumlarının özelleştirilmesi gibi birçok konuya da değinen programda en önemli noktalardan birisi de Parti'nin ülke kalkınmasında tarımın ana unsur olarak görülmesidir. Bu konu programın 54. maddesinde “Ziraat, millî gelirin en geniş kaynağını teşkil ettiğine ve nüfusumuzun yüzde sekseni ziraatla geçindiğine göre, ziraat kalkınma-

---

³ Parti programının tamamı için bkz; Demokrat Parti Programı 1946 https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/917/200805461_1946.pdf?sequence=1&isAllowed=y

nın memleket kalkınmasının temeli olacağından şüphe yoktur. Bu sebeple, devlet gayretlerini topraktan bol, iyi ve ucuz mahsul almak hedefinde toplanmasını zaruri görmekteyiz” şeklinde ifade edilmiştir.

Demokrat Parti'nin kuruluşu iktidar tarafından önceleri çok önemsenmemekte ve bir sarı muhalefet şeklinde değerlendirildiği görülmektedir. Çünkü Demokrat Parti hem her zamanki gibi CHP içinden çıkmış ve hem de oldukça ılımlı bir tutum sergilemiştir. Bu açıdan bakıldığında ilk zamanlar Demokrat Parti üzerinde 'muvazaa' veya 'ısmarlama muhalefet' şeklinde kuşkulardan bahsedilmektedir (Ataay, 2020; 166). CHP'nin Demokrat Parti'nin kuruluşuna dair umudu, Cumhuriyetçi Serbest Fıkra'nın 1930'da ve Bağımsız Grup'un da savaş yıllarında yaptığı gibi hükümetin meşruluğunu sorgulamadan onu uyanık tutacak bir muhalefet sergilemesine yönelik beklentisine dayanıyordu (Ahmad, 1995; 150). Demokrat Parti'nin kuruluşunun ilk aylarında iki parti arasında ılımlı bir hava hâkim olsa da CHP, ülkede siyasi hayatın değişmeye başladığını anlamış ve Demokrat Parti'nin liberal parti programına karşı bazı düzenlemelerle değişikliklere gitmiştir. Bu düzenlemelerin neticesinde, tek dereceli seçim esası kabul edilmiş, sendikaların kurulmasının önü açılmış ve üniversitelere özerklik verilmiştir. Öğrenciler dernek ve birlik kurma konusunda serbest bırakılmış, hükümetin gazete kapatma yetkisi mahkemelere devredilmiş ve basın suçları affedilmiştir. Ayrıca Demokrat Parti'nin kuruluşu CHP'yi halka daha yakın olmaya itmiş, ilk iş olarak da toprak kanununu uygulamaya koyulmuş, mahsul vergileri kaldırılmış ve işçi sigorta kanunu yürürlüğe girmiştir (Eroğlu, 2017; 19). CHP Mayıs ayında olağanüstü kongre istemiş ve bu kongrede değişmez genel başkanlık konumunda olan 'Milli Şef' sıfatı kaldırılarak başkanın seçimle gelmesi kararlaştırılmıştır (Zürcher, 2016; 311). Etkili bir muhalefetin ve doğru çalışan bir demokratik sistemin ne denli önemli olduğu hemen kuruluşla birlikte gerçekleşen hem hükümet politikalarına hem de

parti içi düzenlemelere yansıdığı söylenilebilir. Bu düzenlemelerin yanında diğer taraftan yeni kurulan bir parti olmasına karşın Demokrat Parti vatandaş nezdinde büyük yankı uyandırmış ve lehinde bir kamuoyu hızlıca oluşmuştur. Vatandaş Demokrat Parti'ye büyük ilgiyle yaklaşmış ve kurulan teşkilatlar hızlıca geniş halk kitlelerini etrafında toplamıştır. Partinin içeriği ve kişiler çok bilinmese de CHP'ye karşı alınan tavır kitlelerin Demokrat Parti için sevgi ve sempati göstermesine sebebiyet verdiği söylenilebilir. Bu durum ise mevcut iktidarda ve CHP'de ciddi bir hareketliliğe yol açmış ve Demokrat Parti'nin bu yükselişine karşı bazı hamlelerin gerçekleştirilmesi kanaatinin oluşmasını sağlamıştır.

5.1946 SEÇİMLERİ

Demokrat Parti lehine oluşan bu ortam neticesinde CHP Meclis Grubu 26 Nisan'da toplanmış ve 1946 Eylül ayında yapılması gereken belediye seçimlerinin Mayıs ayına alınmasını kararlaştırmıştır. 29 Nisan tarihinde CHP grubu tasarıyı meclise getirmiş ve Demokrat Parti tasarıya karşı çıkararak İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1945 yılında yaptığı konuşmayı hatırlatmıştır. Tartışılan tasarinin İsmet İnönü'nün seçimlerin bir buçuk yıl içinde yapılacağını konusundaki sözlerine ters olduğunu savunan Demokrat Parti sözcüsü Adnan Menderes en son olarak şu hükme varmıştır; *"bu duruma göre tasarinin tek parti idaresinin idamesi maksadıyla hazırlanmış olduğuna hükmetmek zarureti vardır"* (Toker, 1990; 99). Demokrat Parti grubunun tüm uğraşlarına rağmen tasarı mecliste kabul edilmiş ve belediye seçimleri mayıs ayına alınmıştır. 8 Mayıs tarihinde Celal Bayar'ın imzasıyla yayınlanan Demokrat Parti bildirisinde belediye seçimlerine katılmayacakları ve eğer Milli Şef'in söylediği gibi genel seçimler 1947 yılında olursa memnuniyetle katılacaklarını ifade etmiştir (Vakit, 9 Mayıs 1946; 7). Demokrat Parti yine de tepki olarak 21 Nisan'daki milletvekili ara seçimlerine ve 26

Mayıs'ta erkene çekilen belediye seçimlerine katılmamıştır (Ağaoğlu, 1992; 38).

Genel seçimlerin 1947 yılından 1946 yılına çekilmesi tartışıldığında da Demokrat Parti ilk önce karşı çıkmış sonrasında hem yeni çıkan yasaları sekteye uğratmamak hem de Demokrat Parti üzerindeki kapatma tehdidini bertaraf etmek için 18 Haziran'da açıkladığı bir beyanname ile seçimlere katılmayı kabul etmek durumunda kalmıştır. Öyle ki Cumhurbaşkanı İnönü bir konuşmasında; *"Yaptığımız bir tecrübedir. Muvaffak olursak ne ala. Olmazsa vazgeçer, birkaç sene eski usulle gideriz. Sonra yeniden tecrübe ederiz"* sözleri ile Demokrat Parti'ye açıkça gözdağı vermiştir (Toker, 1990; 95). 10 Haziran'da da milletvekili genel seçimlerinin tek dereceli olması kabul edilmiş ancak sistem çoğunluk sistemi olarak kalmıştır. Demokrat Parti'nin tüm ısrarına rağmen 'gizli oy-açık sayım ilkesi' hükümete kabul ettirilememiştir (Tunçay, 1997; 142). Seçimlerin tek dereceli yapılması meclisten geçtikten sonra iki kademeli seçilmiş meclis fes olunmuş ve 21 Temmuz tarihinde seçimlerin yapılacağı kesinleşmiştir. Böylece 1946 yılında Türk siyasi hayatında bir daha rastlanmayacak olan 'açık oy-gizli sayım' ile gerçekleşen seçime gidilmesi kararı verilmiştir.

1946 seçimlerinde propaganda süreci oldukça tartışmalı geçmiştir. Demokrat Parti, seçim sürecinde, İçişleri Bakanlığının bütün illere gönderdiği bir genelgeyle iktidarın kurduğu baskıdan yoğun bir şekilde olumsuz etkilenmiştir. Bunun üzerine 11 Temmuz 1946 tarihinde bir beyanname yayınlarak bu baskıların anayasaya aykırı olduğunu vurgulamıştır. Söz konusu genelgede İçişleri Bakanlığı köylerde yapılmakta olan zehirleyici propagandaları önlemek üzere partilerden gönderilen kimselerden hangi parti adına hareket ettiklerini gösterir vesika istemektedir (Tekin ve Sarıalioğlu, 2021; 9). Bu durum, seçimlerin Demokrat Parti adına nasıl bir baskı ortamında gerçekleştiğini gösterir önemli bir örnektir

Demokrat Parti'nin de seçime katılacağını açıklamasından sonra seçim propagandaları hızlı bir tempo ile başlamıştır. Demokrat Parti ülkede siyasal mücadeleye yeni bir soluk getirmiş ve ilk kez halk mitingleri düzenlemiştir. Demokrat Parti özellikle; seçimlerin adli denetim altında ve güvenliğinin sağlanarak yapılması, yönetim, hükümet ve devlet bürokrasisinde bulunan kişilerin seçimlerde tarafsız davranarak seçimlere müdahale etmemesi, seçimlerde hile ve usulsüzlüklerin engellenmesi, çoğunluk temsili yerine nispi temsil sisteminin gerilmesi gerekliliği, antidemokratik yasa ve hükümlerin anayasadan kaldırılması, cumhurbaşkanının bağımsız olmasının gerekliliği, temel hak ve özgürlüklerin anayasada güvence altına alınması ve anayasada bulunan hükümlerin fiili olarak uygulanması gibi konuları vurgulamaktadır (Tunçay, 1997; 142). Ekonomi açısından da hükümetin devletçilik ilkesini eleştirmiş ve özel teşebbüsü destekleyeceklerini Celal Bayar şu sözlerle açıklamıştır; “*Bizce esas ferd kazancıdır. Devletçilik memleketteki boşlukları bir an evvel doldurmak için on beş sene evvel elzemdi*” (Cumhuriyet, 30 Haziran 1946; 3). CHP kanadında ise seçim propagandaları Demokrat Parti'nin eleştirilerine ve suçlamalarına cevap vermek ve halka gerçekleştirdikleri uygulamaların gerekçelerini açıklamaya çalışmakla geçmiştir (Burgaç, 2013; 169). CHP kitleleri kendine çekmek ve özellikle çiftçi vatandaşların oylarını almak için Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu sık sık söylemlerinde kullanmıştır. Ancak Demokrat Parti'nin geniş kitleleri etrafında topladığını gören CHP, çözümlü vatandaşa baskıyı arttırmakta bulmuştur. Demokrat Parti'nin miting düzenlediği her yerde onları suçlayıcı, karalayıcı söylemlerde bulunmuş hatta Falih Rıfkı Atay hükümet yanlısı olan Ulus gazetesinde bir yazısında Demokrat Parti'nin bir parti olmaktan çıktığı ve yıkıcılar, intikamcılar hareketi halini aldığını söylemiştir (Eroğlu, 2017; 22). Ülkedeki muhalefetin büyük bir kısmı Demokrat Parti etrafında toplanmış ve onların bu tutumları Demokratların değişimi ile “despotizme” karşı bir yürüyüş şeklini almıştır (Karpaz, 1959; 161).

Demokrat Partinin filli olarak en büyük seçim propagandalarından birisi İsmet İnönü'nün karşısına bir İstiklal Harbi gazisi olan Mareşal Fevzi Çakmak'ı dört ilden aday olarak çıkarması olmuştur (Toker, 1990; 120). CHP birkaç defa Mareşal'e milletvekilliği teklifi götürmüş ancak Çakmak kendisinin asker olduğunu belirterek mecliste işe yaramayacağını söylemiş ve bu teklifi reddetmiştir. Mareşal'in 1946 seçimlerinde Demokrat Parti listesinden bağımsız aday olması partiye olan güveni arttırmıştır (Yılmaz, 2010; 181-182).

1946 seçimlerinde Demokrat Parti yerel seçimler gibi boykot etmeyi düşünse de seçimlere katılmış ve 465 sandalyeden 61'ini kazanmayı başarmış, ancak seçimlerde partilerin aldıkları oy oranları açıklanmamıştır (Atılğan, 2022; 370-371). Kazanılan 61 milletvekili az gibi görünse de Demokrat Parti'nin henüz teşkilatlanmasını tamamlamadan girdiği bu seçim için açık bir başarı olarak değerlendirilmiştir. Kaldı ki Demokrat Parti'nin henüz teşkilatlanamamasından dolayı 16 ilde seçime hiç katılmamış 114 milletvekilini doğrudan CHP'ye bırakmıştır. Ancak 1946 seçiminde Demokrat Parti'nin bazı illerde seçime katılamamasından daha önemli olan durumun ise seçimlerinin adil olmayan ve hileli yapısı olarak düşünülmektedir. Seçimlerde oyların kullanılması esnasında gizliliğin olmaması, gözlemcilerin belli bir partiye mensup olmaları ve oyların açıklanmasından sonra oy pusulaların yakılması sebebiyle denetimin mümkün olmaması seçimlerde hileyi de beraberinde getirmiştir (Zürcher, 2016; 312). Demokrat Parti Genel Başkanı Celal Bayar seçimlerde gerçekleşen bu durumu şu şekilde ifade etmiştir; *"İşte ben iddia ediyorum, hatta itham ediyorum; seçim işlerine fesat karıştırılmıştır. Seçimler memleketin hakiki iradesini göstermekten uzaktır. Şayet kanunsuz hareketler ve vatandaşların üzerinde yapılan türlü tazyikler azamî hadde çıkarılmamış olsaydı, yurdun her tarafında seçimleri partimizin kazanmamasına imkân yoktu...Yapılan bunca tazyik ve kanunsuzluklar kâfi gelmediği içindir ki; iktidar partisi sahte mazbatala-*

rında tahrifat yapmağa mecbur kalmıştır. Bu sarih iddiaları ispat edecek çok kat'i delillerimiz, olduğu gibi, milletçe de bilinmektedir. Halk Partisi iktidar mevkiini ancak seçimlerden önce ve seçimler esnasında tatbik ettiği zorlamalara dayanan usuller ve seçim evrak ve mazbatalarında tahrifat yapmak sayesinde muhafaza etmektedir.” (Albayrak, 2020; 194-195). Celal Bayar'ın bu demeci iktidar kanadında hoş karşılanmamış hatta demeci yayınlayan Yeni Sabah ve Gerçek gazeteleri ise İstanbul Sıkı Yönetim Komutanlığı tarafından kapatılmış ve basında seçim sonuçlarının eleştirilmesi yasaklanmıştır (Karpaz, 1959; 164-165). Bu açıdan değerlendirildiğinde 1946 seçimleri “usulsüz seçim” olarak Türk siyasal hayatında yerini almıştır.

Sonuç olarak 21 Temmuz 1946 tarihli milletvekilliği genel seçimleri, Türk demokrasi tarihi açısından bir dönüm noktası niteliğindedir. Birçok ilk, 1946 seçimlerinde yaşanmıştır. 1946 seçimleri Cumhuriyet tarihinin ilk erken seçimidir. Milletvekilliği genel seçimlerine ilk kez 1946 seçimlerinde birden çok siyasi parti katılmıştır. Tek dereceli seçim sistemi ilk kez bu seçimlerde uygulanmıştır. Seçimlere “açık oy-gizli sayım” ilkesi damgasını vurmuştur. 1946 seçimleri milletvekilleri seçimi kanunundaki eksikliklere ve uygulamada yaşanan problemlere rağmen çok partili demokrasiye gidişte önemli bir adımdır. Seçimleri her ne kadar CHP kazanmışsa da muhalefet olarak Demokrat Parti'de de başarısız sayılamayacak kazanım elde etmiştir (Uzman, 2021; 677-686). Bu seçim adeta 1950 seçimin sonucuna da doğrudan etki eden ve Demokrat Parti'nin kazanacağını gösteren temel bir dönüm noktası şeklinde yorumlanabilir.

6.SONUÇ

Türkiye siyasal hayatında 1945 öncesinde de çok partili hayata geçişe dair girişimler söz konusu olmuştur. Özellikle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fır-

kası örnekleri bu manada dikkat çekmiştir. Ancak her iki girişim de farklı nedenlerle başarısızlık ile sonuçlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise hem dış politik faktörlerin ve hem de iç politik ve ekonomik faktörlerin göz ardı edilemez etkisi ile çok partili hayata geçişe dair daha belirgin adımların atıldığı müşahede edilmiştir.

Türk siyasal hayatında bir dönüm noktası oluşturan 'Dörtlü Takrir', Cumhuriyet sonrası tekrar geri dönmek üzere çok partili hayata geçişin ilk adımı olarak görülmektedir. CHP içerisinde değişikliği arzulayan ancak kabul edilmeyen Takrir, Demokrat Parti'nin kurulması ile hükümetin karşısına bir muhalefet hareketi olarak çıkmıştır. Bu hareket iktidarın baskıları karşısında sinmeyerek bir halk hareketine dönüşmüştür. CHP ve İsmet İnönü her ne kadar çok partili sisteme geçmek isteseler de Demokrat Parti'nin küçük ve sadece muhalefet etmek için var olacağını düşünmüşlerdir. Ancak Demokrat Parti ilerleyen yıllarda iktidarı ele geçirecek kadar güçlü bir parti olmuştur.

İktidarı bırakmak istemeyen CHP ve İnönü, Demokrat Parti'nin geniş kitleleri etrafında toplamaya başladığını görünce daha baskıcı bir politika izlemiş ve bunun geri dönüşünü halkın Demokrat Parti'yi desteklemesi ile almıştır. CHP, tek parti döneminde baskıcı ve eleştirilemeyen politikalar yürütmeye o kadar alışmıştır ki Demokrat Parti, CHP'ye karşı muhalefetini 'despotizme karşı bir yürüyüş hareketi' olarak ifade etmiştir. Muhalefetini, CHP'nin otoriter yönetiminin eleştirisi üzerine kurgulayan Demokrat Parti, CHP'nin giderek artan baskıcı tavırına karşı muhalefetini tutarlı bir şekilde sürdürmeyi başarmış ve CHP'ye karşı avantajlı bir konuma gelebilmiştir.

CHP'nin tek partili dönemde yürüttüğü 'halk için halka rağmen' politikası, CHP'yi bir elitler partisi haline getirmiş ancak Demokrat Partinin politikaya karşı yürüttüğü 'halk için halkla birlikte' politikası tüm sınıflar arasında ilgi görmüş ve

Demokrat Parti'ye olan sempatiyi arttırmıştır. Ayrıca İkinci Dünya Savaşının bitmesine rağmen ülkede sıkı yönetimin devam etmesi, yanlış yönetilen ekonomi politikaları, gittikçe daha da fakirleşen halk, kendileri ile aralarında bir bağlantı göremedikleri iktidar partisi yerine, demokrasiyi, liberalizmi savunan, halkın önemini vurgulayan ve en önemlisi iktidar partisine karşı ses çıkartabilen bir partiye yaklaşmıştır. CHP bir nevi takındığı tavır ve seçtiği konum itibariyle Demokrat Parti'nin doğal oluşum ortamını yaratmış ve sonrasında gelecek Demokrat Parti iktidarına zemin hazırlamıştır. Nitekim 1946 seçimleri sonrasında 1950 yılından itibaren bu zemin siyasi hayatta da yansımaları bulmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Faroz, (1992). Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980), İstanbul: Hil Yayınları.
- Ahmad, Faroz, (1995). Modern Türkiye'nin Oluşumu, İstanbul: Sarmak Yayınevi.
- Ahmad, Faroz, (2006). Bir Kimlik Peşinde Türkiye, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ağaoğlu, Samet, (1992). Siyasi Günlük; Demokrat Parti'nin Kuruluşu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Albayrak, Mustafa, (2020). Türk Siyasi Hayatında Demokrat Parti-1: Demokrat Parti'nin Muhalefet Yılları (1946-1950), Mersin: Mer Ak Yayınları.
- Ataay, F. (2019). Türkiye Demokrasi Tarihi (1789'dan Günümüze), Ankara: Nika Yayınevi.
- Atılğan, Gökhan, Aytekin, E. Atilla, Ozan, Ebru Deniz, Saraçoğlu, Cenk, Şener, Mustafa, Uslu, Ateş, Yeşilbaş, Melih (2022). Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, İstanbul: Yordam Kitap.
- Burgaç, Murat (2013). "1946 Genel seçimlerinde Propaganda" Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 163-184.
- Demokrat Parti Programı 1946. https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/917/200805461_1946.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Eroğlu, Cem (2017). Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, İstanbul: Yordam Kitap.

Haytoğlu, Ercan “1945’te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişte Bir İlk: Milli Kalkınma Partisi”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 16, 783-797.

Karpat, Kemal H (1959). *Turkey’s Politics: The Transition To a Multy-Party System*, New Jersey: Princeton University Press,.

Özdemir, Ali Ulvi (2021). “Demokrat Parti’nin 1950’ye Kadar Devlet Kurumlarınınca İzlenmesi”, *Belgi Dergisi*, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkele-ri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, ss. 425-452.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VII, C: XIX, 15 Ağustos 1945

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VII, C: XVII, 14 Mayıs 1945,

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VII, C: XVII, 21 Mayıs 1945.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VII, C: XX, 1 Kasım 1945

TBMM Zabıt Recidesi, Dönem: VII, C: XIV, 1 Kasım 1944

Tekin, Yusuf ve İrşat Sarıalioğlu (2021). “1946 Seçimleri ve Uluslararası Politikadaki Yansımaları: Soğuk Savaşın Eşiğinde Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş”, *Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 96: 1-32.

Toker, Metin (1998). *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, 1944-1973: Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Tunçay, Mete, Koçak, Cemil, Özdemir, Hikmet, Boratav, Korkut, Hilav, Selahattin, Katoğlu, Murat, Ödekan, Ayla (1997). *Türkiye Tarihi :4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, İstanbul: Cem Yayınevi.

Türkmen, İsmet (2017). “1950’li Yıllarda Türk Dış Politikası”, iç. *Türk Dış Politikası (1830- 1989)*, Ankara: Berikan Yay, ss. 519-588.

Uzman, Nasrullah (2017). “Adnan Menderes ve M. Fuad Köprülü’nün Cumhuriyet Halk Partisi’nden İhraçları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36, 205-228.

Uzman, Nasrullah (2021). “Türk Demokrasi Tarihi Açısından 1946 Seçimleri”, *TBMM’nin Açılışının 101. Yıl Dönümünde Türk Demokrasi Tarihi Yazıları*, Ed. İsmet Türkmen vd., , Ankara: Berikan Yayınevi.

Yılmaz, Emre (2010). “1946 Seçimlerinde Öne Çıkan Bazı Hususlar”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 177-188.

Zürcher, Erik Jan (2016). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Gazeteler

Akşam, 19 Mayıs 1945. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1945-05-19/1>

Cumhuriyet, 13 Haziran 1945. <https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1945-06-13/1>

Cumhuriyet, 22 Eylül 1945. <https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1945-09-22/1>

- Cumhuriyet,22 Eylül 1945. <https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1945-09-22/1>
- Cumhuriyet, 30 Haziran 1946. <https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1946-06-30/3>
- Cumhuriyet, 5 Aralık 1945. <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1945-12-05/0>
- Son Posta, 12 Haziran 1945. https://www.gastearsivi.com/gazete/son_posta/1945-06-13/1
- Son Posta, 22 Eylül 1945. https://www.gastearsivi.com/gazete/son_posta/1945-09-22/1
- Tanin, 13 Haziran 1945. https://www.gastearsivi.com/gazete/tanin_yeni/1945-06-13/1
- Vakit, 2 Aralık 1945. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1945-12-02/3>
- Vakit,22 Eylül 1945. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1945-09-22/1>
- Vakit, 9 Mayıs 1946. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1946-05-09/7>

TEK PARTİ DÖNEMİNDE TÜRK KİMLİĞİNİN İNŞASI VE KURUMSALLAŞMASI

Burak Gökalp*

1. GİRİŞ

Cumhuriyetin kuruluşunun ardından, devletin devraldığı toplum ile yönetici elitler arasında kültürel, politik ve sosyal olarak birtakım farklılıklar mevcuttu. Yönetici elitler siyasal ve toplumsal hadiseleri ulus-devlet, millet, milliyetçilik, sekülerizm, modernizm gibi kavramlarla beraber düşünürken halk büyük oranda köylü, sekülerizm yerine dini değerleri öne koyan, modern olmaktan ziyade gelenekçi ve vatandaşlık anlayışından çok tebaa anlayışına sahip kitlelerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla yeni kurulan Cumhuriyetin ilk ve en öncelikli hedefi toplumu dönüştürmek ve siyasal/bürokratik elitler ile paralel bir pozisyona getirmektir. Zira erken dönemde yapılan inkılapların veya devrimlerin genel niteliği de bu noktayı desteklemekteydi.

Dolayısıyla, bahsedildiği üzere Kemalizm halkın geneline yayılan bir meşruiyet alanına doğrudan sahip olmadığı için Köy Enstitüleri, Halk Evleri, Türk Ocakları, Köy Enstitüleri gibi araçlara ihtiyaç duymuştur (Çetinkaya, 2008: 100). Bu araçlar Alt-husserci anlamda devletin ideolojik aygıtları olarak hareket etmekte ve Kemalist ideolojiyi ve o ideolojinin en önemli bile-

---

* Dr. burak.gklp@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0652-5903

şenlerinden olan Türk Milliyetçiliğini topluma aktarmakta kullanılmaktaydı. Köy Enstitüleri, Halk Evleri, Türk Ocakları ve Köy Enstitüleri'nin en önemli ortak noktası köylerde kurulan ve CHF (1935'ten sonra CHP) ile organik bağa sahip olan kurumlar olmasıdır. Diğer bir ifade ile bu kurumlar tek parti hükümetinin Anadolu'ya nüfuz etmiş uzantıları olarak tarif edilebilir. Bu durum Marx'ın Louis Bonapart'ın 18 Brumaire'i (Marx, 2016) isimli eserinde tarif ettiği gibi devletin dev bir ahtapot gibi toplumun her tarafını kolları ile sarıp sarmalamasına benzemektedir. Bu anlamıyla sadece devlet-parti bütünleşmesi değil, devlet-parti-toplum bütünleşmesi arzu edilmiştir.

Ancak Türkleştirme çalışmaları sadece gayrimüslimler ya da etnik olarak Türk olmayanlara değil kendini Türk olarak kabul edenlere de yönelmektedir. Bu durum tek parti için amaçın sadece Türkleştirmek değil aynı zamanda Türklüğün belli bir biçiminin toplumda yerleşmesi olduğunu göstermektedir. Rejim bu anlamda eskilci (*perennialist*) (Smith, 1998) bir tavırla "unutulmuş" bir Türklüğü modern kavramlarla yeniden hatırlama amacını gütmektedir. Bu çalışmada yerleştirilmek istenen söz konusu milliyetçiliğin mahiyeti ve Köy Enstitüleri, Halk Evleri, Türk Ocakları ve Köy Enstitüleri'nin bu süreçte oynadığı rol incelenecektir.

2. BİR ULUS-DEVLET İDEOLOJİSİ OLARAK TÜRKÇÜLÜK: İNKÂRIN İNKÂRI

Ulus günümüzdeki anlamıyla modernitenin ürettiği / içini doldurduğu bir kavramdır. Etnisiteyi de içine alan bu kavram entelektüel çevrelerin büyük kısmınca bir "kurgu" olarak kabul edilir¹. Özünde etnisite kader sayılan yerellikten, günlük hayatın kendisinden başkası değildir (Kılıçbay, 1996: 90). Ulus ise etnisi-

---

¹ Her ne kadar bu görüşe muhalif olan kişiler bulunsun da Eric Hosbawmn, Ernest Gellner ve Benedict Anderson'ın görüşleri bu noktada birleşmektedir.

tenin aksine geleceğe dair bir proje ve bir inşadır. Doğanın dayatması şeklinde ya da primordial (ilkselci)/etnik bir ilişkinin sonucu olarak değil, düşünsel, ekonomik ve siyasi aktivitelerin bir sonucudur. Diğer bir ifade ile primordial kimliklerin aksine ulus sosyolojinin oluşturabileceği bir kategoridir².

Ekonomik açıdan bakıldığında etnikliği aşan toplulukların ulusa evriminin kapitalist düzen ile organik bir bağı vardır, gelişmeleri neredeyse paralellik arz etmektedir (Gellner, 1987: 10; Gellner, 2013: 97-98). Ancak siyasal ve toplumsal açıdan belki de bu sürecin en önemli sonucu; tüm bahsi geçen kümülatif ilerlemenin neticesinde devlet-tebaa ilişkisinin devlet yurttaş ilişkisine evrilmesidir. Bir diğer ifade ile tebaa ile özdeşleşen ve haktan çok görev ve sorumluluk ifade eden anlayışın yerini yavaş yavaş görevler kadar haklarla da tanımlanan yurttaş/vatandaş kavramına bırakmıştır³. Marshall'ın (1965) sırasıyla sivil, siyasal ve sosyal hakların kazanımı olarak nitelediği süreç sadece bu değişimleri beraberinde getirmemektedir. Bu gelişmeyle eş zamanlı olarak, teokrasiden laikliğe, yerellikten ulusallığa ve feodalizmden kapitalizme giden bir değişimin yansımasıdır⁴.

Bu bağlamda, Anadolu coğrafyasında Türklük farklı dönemlerde farklı özneler ve anlamlara işaret etmiştir. Öncelikle Türk olmak, Osmanlı siyasetinde iki farklı yaşam, inanış, siyaset ve toplumsallık tarzına işaret eden bir kimliktir. Söz konusu kavrayışlardan ilki etnik bir kategoriye işaret etmeyen, soyut, esnek kapsamlı ve imperyal⁵ (emperyal değil) bir kimlik anla-

² Bu tartışma için bakınız: ÖZKIRIMLI, Umut, (2013), Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış, 2.Baskı, Doğu Batı Yayınları, İstanbul

³ Bknz. Heater, D. B., Üst, M. D., & Doğanay, Ü. (2007). Yurttaşlığın kısa tarihi. İmge.

⁴ Söz konusu geçişin ayrıntılı bir incelemesi için bknz. Gökalp, B., & Özler, H. (2021). İki Muhayyile: İmparatorluk ve Ulus Devlet. Akademik İncelemeler Dergisi, 16(2), 156-171.

⁵ İmperyal kavramı için bknz. Gökalp, Burak (2017), İmparatorluktan Millete, Milletten İmparatorluğa: Siyasal Tahayyülerin Tarihsel Seyri, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya

yışına gönderme yapmaktadır. Bir anlam ve değerler bütünü olarak bu anlayış Osmanlı olmakla eşdeğer sayılmakta, kimi zaman diğer devletler tarafından Müslüman olmak ile aynı anlamda kullanılmaktadır⁶. Bu durum kapsayıcı bir imparatorluk olmanın doğal ve kaçınılmaz sonucudur.

İkinci anlayış ise daha etnik, ilksel bağlılıklara dayalı, göçebe kültürüne sahip, sert ve somut bir kimliği ifade etmektedir. Bu tikel Türklük anlayışı III. Roma olarak Osmanlı Devleti (Ortaylı, 2008: 18) için diğer etnik kimliklerden önemli olmanın aksine diğer etnik kimliklerle aynı derecede değersiz (Burbank ve Cooper, 2011: 9) sayılmaktadır. Etnisite olarak Türklük Osmanlı siyasetinde dışlanmakta hatta “etrak-ı bi-idrak” (idrak edemeyen/anlayamayan Türkler) olarak tanımlanmaktadır.

Bu duruma paralel olarak Mardin (2014), “merkez-çevre dikotomisi” üzerinden iki çeşit “Türklük” kategorisi elde etmektedir. Birinci kategori yukarıda bahsedildiği gibi merkezin efkârına yerleşmiş olan soyut, esnek, içerilmeyen teşekküle işaret ederken, ikinci kategori ontolojik varlığını sürekli “kan bağı” üzerinden üreten somut, esnek olmayan primordial bağları ve o kültürü sürdürmekte ısrarcı bir mefhuma denk düştüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda merkezin çeşitli “ırk”lardan seçilen “devşirmeler”den oluşurken taşranın yani çevrenin aristokratlardan oluştuğunu hatırlamak gerekir. (Mardin, 2014: 352-353). Osmanlı’da var olan bu gerilim –merkez & çevre gerilimi- Osmanlı edebiyatına da sirayet etmiş, Divan Edebiyatı ve Halk Edebiyatı arasındaki yapısal farklılıklar bu

---

⁶ Etnik bir anlayış olarak Türklük; Osmanlı’nın iç siyasetinde köylü, dağlı, göçebe gibi pejoratif bir anlama sahiptir. Şevket Süreyya Aydemir’in Suyu arayan adam isimli çalışmasında cephede çatışan askerlere hangi milleten olduklarını sorduğunda onların Müslüman olduğunu söylediklerini ifade ediyor. Aydemir’in onlara “siz Türksünüz” dediğinde ise “estağfurullah ağabey” şeklinde bir cevap alıyor. Ancak burada kullanılan Türklük ifadesinin işaret ettiği şey yukarıda bahsedilen olaydaki gibi bir kavrayış değil aksine, Negri ve Hardt’ın (2002) ayrıntılıca tartıştığı imperyal kavramına denk düşen soyut, kapsayıcı ve esnek niteliklere sahip bir tahayyüldür.

manada yakın bir okumayla anlaşılacağı gibi somut (tikel) ve soyut (soyut) Türklük mefkûrelerinin birer temsilcileri olmuşlardır (Mardin, 2014: 353).

Somut ve tikel bir Türklüğü işaret eden Türk aristokrasisi her ne kadar yeni bürokratik-aristokrasi tarafından sindirilmeye çalışılmış ve önemli derecede başarılı da olunmuşsa da somut Türk kültür ve ananeleri özellikle fakir köylü ve göçebe Türkler tarafından yaşatılmaya devam edilmiştir (Mardin, 2014: 353).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Türklük kavrayışı ise söz konusu tikel Türklük anlayışının inkârının inkârı üzerine kurulmuştur. Diğer bir ifade ile bütüncül bir perspektiften bakıldığında, Cumhuriyet Türklüğü Osmanlı'nın etnik Türklüğü inkâr etmiş olmasının inkârı olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak Osmanlı'nın tikel Türklüğü inkâr edip tümel Türklüğü sahiplenilen tutumunun inkâr etmesi, Cumhuriyet için eski tikel Türklük anlayışının olduğu gibi sahiplenilmesi anlamına gelmekten öte yeni bir tikel Türklük anlayışı geliştirme zorunluluğunu beraberinde getirmektedir⁷. Dolayısıyla Devlet-i Âliyye'nin siyasal ve sosyal gerçekliğine denk düşen Türklük anlayışından somut, esnek olmayan ve dışlayıcı bir pratiğe geçiş sağlanmıştır (Özler, 2016: 232). Bu bağlamda, millet tasavvuru da olabildiğince daralmış ve bu daralma kabul edilen Türklük anlayışı ile uzlaşmayan her türlü dini ve etnik farklılığı kategorik olarak reddetmeye ve bu reddiye ile eş zamanlı olarak içeriği homojenize etmeye muktedir kılmıştır. Bu durumda Türklüğün dışında kalanlar öldürülme (6-7 Eylül 1955 Olayları veya 1978 Maraş Katliamı gibi), sürülme (1923'de gerçekleşen Nüfus Mübadelesi gibi), asimilasyon (Türkleştirme politikaları) gibi sonuçlarla karşılaşmışlardır.

---

⁷ Bu geri dönüş Freud'un "bastırılanın geri dönüşü" kavramsallaştırması ile okunabilir. Ayrıntılı bilgi için bknz: Freud, S. (2012). Totem und Tabu: Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker (Vol. 9). S. Fischer Verlag.

Mardin'in Ziya Gökalp örneği üzerinden açıklamış olduğu bu durum Osmanlı aydınının devleti kurtarma güdüsü ile inşa ettiği yurtsever özelliklerle benzeşir durumdadır. Gökalp'ın ülkeyi sınırları olan bir toprak bütünü olarak algılaması onu ırkçı değil milliyetçi yapar (Mardin, 2014: 354). Bu noktada ülkenin kuruluşunda etkili olan mefkûrenin Gökalp'ın dikotomisine ne kadar uygun olduğunu belirtmek gerek. Hars ve Medeniyet arasında yaptığı ayırım medeniyetin eklektik örgütlenme kapasitesini yadsırken, Hars'ı –somut olan- korumakta/olumlamakta ve onu milliyetçiliğe giden yol olarak göstermektedir (Çelik, 2006: 47). Yani bir diğer deyişle Mardin'in bahsettiği çevrenin aristokrat ve somut Türklük anlayışı yeni Cumhuriyetin resmî ideolojisi haline dönüşmüştür. Ancak bu aristokrat-somut unsur ırk temelinde değil, kural olarak ırkın ürettiği kültürün kabulü üzerine inşa edilmiş bir “millet⁸” anlayışını işaret eder.

Bu bağlamda dönemin Yargıtay Başkanı Dr. İsmet Ocakçıoğlu Türklük mefhumunu şu ifadelerle açıklamaktadır; “...*farklı kökenden gelenlere hiç kimse Türk kimliğinden başka bir kimlik izafe edemez. Milliyetçilik, Türk Milliyetçiliği ile ifade olunan **her türlü ırkçılığı reddeden, Türk dil ve kültürü** (vurgu bana ait) etrafında toplanan birleştirici ve bütünleştirici bir milliyetçiliktir...*” (Beşikçi, 1993: 247).

Ancak bu mülahazanın pratikleri birtakım çelişkileri içerisinde barındırdığından dolayı reel politikteki iz düşümü kurallın dışına çıkabilmektedir. Bu durumu daha da açıklığa kavuşturmak için millet tanımını içeren bir takım hukuki metinlere göz atmak yeterli olacaktır.

Öncelikle bu pratiklerin genel özelliği olarak bir birleştirici ve ayrıştırıcı etkiyi aynı anda yapmaları ya da ayrıştırıcı ve

---

⁸ Millet, ırk ve ulus kavramları kimi zaman birbirinin ikamesi olarak kullanılsa da dönem dönem farklı anlayışları işaret etmiştir. Genelde millet dini, ulus seküler, ırk ise kan bağı ile yakın ilişkili kavramlardır.

birleştirici pratiklerin ayrı ayrı ama aynı zamanda kullanılmaları reel politikte ilginç etkiler bırakmıştır. Türkiye'nin Fransız tipi bir millet ve yurttaş anlayışı ile (soyut), Alman tipi ırka ve kültüre dayalı (somut) bir tanımlama arasındaki kararsızlığı zaman zaman birbirine zıt pratik veya düzenlemeleri meydana getirmiştir (Yeğen, 2012: 98-99).

Türklüğün sınırları noktasındaki muğlaklık ve kararsızlık Anayasaya 'da yansımıştır. Örneğin; 1924 anayasasının 88. maddesi "*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur*" şeklinde kabul edilmiştir. "Vatandaşlık itibariyle" kaydı ne kendini önceleyen ne de sonra gelen anayasalarda yer almıştır. Bu değişiklik aslında iki kategoride Türklüğün devlet efkârında "yarıştığını" zımnen göstermektedir. Nitekim "vatandaşlık itibari ile Türk olmak" ile "gerçekten Türk olmak" arasında bir ayırım yapıldığı, yani vatandaş Türklerden gayrı gerçek Türklerin varlığı bu madde ile ilan edilmiştir (Yeğen, 2012: 101).

Nitekim söz konusu madde meclis genel kuruluna ilk sunulduğunda Kanun-u Esasi'nin "ruhuna" uygun olarak "*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın Türk ıtlak olunur*" şeklinde ifade edilmiştir. Anayasa komisyonundan bu şekilde genel kurula aktarılan maddeye karşı ilk rahatsızlık Bozok (Yozgat) Mebusu Ahmet Hamdi Bey tarafından dile getirildi. Onun önerisi "*Türk ahalisinden olup Türk harsını (vurgu bana ait) kabul edenler*" şeklinde bu maddenin değiştirilmesi olarak kayıtlarda yer almıştır (Yeğen, 2012: 102). Daha önce Mardin ve Gökalp'ın bu konuda görüşlerine yer verildiği gibi bu isteğin etnik kökene dayalı somut ve aristokrat Türklüğe işaret ettiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Bu değiştirme isteğinin ardından Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver) önerisi olan "vatandaşlık itibariyle" değişikliğiyle son halini alan madde, Hamdullah Suphi'nin neden böyle bir değişikliği önerdiğine dair gerekçeleri ile beraber düşünüldü-

günde meseleyi daha da aydınlatmaktadır. Ona göre; tüm ülke halkına Türk unvanını vermek kalplerde yatan bir amaç olabilir, ancak Rum ve Ermenilerin “çıkarılması” gibi mevzularla uğraşan hükümete “sizin meclisinizden çıkan yasaya göre bunlar Türk’tür” derlerse buna cevap verilemeyecektir. Zaten bir gerçek vardır ki bu kimseler Türk olamazlar (Yeğen, 2012: 102-103).

Anlaşıldığı gibi yasa koyucu hem Türklüğün hem de sübjektif objektif boyutlarını aynı anda sahiplenmek istemekte, birinden vazgeçmeye yanaşmamaktadır. Cumhuriyetin Türk milliyetçiliği objektif Türklerin somut dil-kültür v.s. değerlerini Türk olmaya gönüllü diğer unsurlara doğru genişletmek arzusundadır. Yani gerçek Türklerin varlığının yanında Türk olabilecek bir kitle de mevcuttur. Şüphesiz bu anayasal hüküm, zımnen de olsa böylesi bir duruma işaret etmektedir.

Ancak bu durumun aksine örnekler de görmek mümkündür. Örneğin; Türklüğün soyut cephesinin avantajı kullanılarak bazı Kürtlere Türklük “bahşedilmiş” bunun karşılığını ise devletin Kürt meselesine dair resmi söyleminin dışında kalarak almıştır. Bu duruma en iyi örneklerden biri 1.2.3.4.5.6.7. ve 8. dönemlerde Van’dan milletvekili olarak “atanan” İbrahim Arvas’dır. Kendisi etnik kimlik olarak Kürt olmasına Türklüğü kabul etmektedir (Beşikçi, 1978: 246-247).

Hatıratı 1964 senesinde basılan Arvas önsözde ailesinin ne kadar soylu bir aileden geldiğini anlatmasının akabinde şeyhlerden ağalardan olan akrabalarını tanıttıktan sonra devrimlerin yılmaz bir savunucusu olarak geçen hayatını okuyuculara aktarır. Kendisine göre o Türk’tür ve bu bir onurdur (Beşikçi, 1978: 246). Yine aynı çalışmasında palazlanmaya başlanan Kürt milliyetçiliğine ve sosyalizme karşı fikirlerini açıkça beyan eder⁹. Kendisine göre zaten Kürtler dillerini unutmuş

---

⁹ Ayrıntılı Bilgi için Bknz: ARVAS, İbrahim, (1964), **Hatıralarım**, Ankara.

Türklerdir. Bu noktada devlete düşen görev bu “kütleyi” Türk “hars”ına uygun yetiştirmektir. Arvas’ın bu durumu devletin ağalık veya şeyhlik gibi primordial aidiyetlerden ziyade bu aidiyet biçimlerini “Türkleştirmek” amacıyla olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu çeşit “pragmatist” politikalar ağalık ve şeyhlik kurumunun neden hala kuvvetli biçimde varlığını sürdürdüğü sorusunun da cevabını işaret etmektedir.

Diğer taraftan millet kavramının muhtevası dinin tanımı bağlamında da değişmektedir. Osmanlı’da modernleşme/milletleşme süreci zorunlu olarak İslam yorumlarına uygunluğu gerek kılarken, diğer bir ifade ile bir üst politika iken Cumhuriyet’in ilanı ile beraber millet mülhazası ve din arasındaki bağlantı daha tali bir konu olarak kabul edilmiştir.

Geç Osmanlı döneminde kendisini ateist olarak tanımlayan Abdullah Cevdet’in içtihat isimli bir dergi çıkarması ve kendini bir müçtehit olarak kabul etmesi yeniliklerin din ile meşrulaştırılmasının ciddi bir ihtiyaç olduğuna işaret etmektedir. Ancak Cumhuriyet’in ilanı ile beraber modernleşmenin ve milletleşmenin zemini dini olmaktan çıkmıştır. Bu durumun izleri genç Cumhuriyet’in ilk yıllarında kabul ettiği kanunlarda da görülebilmektedir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Tekke ve Zaviyelerin kapatılması, Medeni Kanun’un kabulü, bazı kıyafetlerin giyilmesinin yasaklanması, hilafetin kaldırılması gibi birtakım değişiklikler devletin yönünü tayin ettiği kadar din-devlet ilişkisini de işaret etmektedir. Özetle Cumhuriyet’in Türk tanımı Osmanlı’nın millet tanımından iki bağlamda farklılaşmaktadır. Bunlardan birisi ulus-devlet olmanın zorunlu bir sonucu olarak Türklüğün daha tikel bir yorumunun tercih edilmiş olması iken ikincisi bu tikel Türklüğün meşruiyet zemini modern ve seküler bir toplum-devlet anlayışına dayanıyor olmasıdır.

Bunun bir neticesi olarak tek parti dönemi milliyetçiliği tikel Türklüğü kabul ederken, seküler ruhuna aykırı olan İslami kimliği ve tikel Türk tanımının dışında kalan Kürt kimliğini iç-

öteki konumuna taşımaktadır. Başka bir anlamda birisi “laiklik” ilkesine muhalefet ederken diğeri “cumhuriyetçilik” ilkesine karşı çıkmaktadır.

3. TÜRKİYE’DE İDEOLOJİNİN YENİDEN ÜRETİM ENSTRÜMANLARI

3.1. Türk Ocakları

Türk Ocakları, 1911 yılında İstanbul’da kurulan Türk Yurdu isimli derneğin girişimleri ile kurulmuştur. Derneğin amacı Türklerin kültürel düzeylerini yükseltmek, milliyetçi ve Pan-türkistleri bir araya getirmektir. Nizamname gereğince dernek adına bir dergi çıkarılmıştır. Daha sonra bu dergi “*Türklerin Faydasına Çalışır*” üst başlığı ile çıkan Türk Ocaklarının resmi yayın organı olan Türk Yurdu Dergisi olmuştur (Hekimoğlu, 2017: 45). Türk Ocakları İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) merkezinde ve Ziya Gökalp’in de katılımıyla beraber 1912 yılında kurulmuştur. amacını; “*akvam-ı islamiyenin bir rükn-ü mühimi olan Türklerin **milli terbiye** ve ilmi, içtimai, iktisadi, seviyelerinin terakki ve alasıyla **ırk ve dilinin kemaline** çalışmak (vurgular bana ait)*” olarak tarif etmektedir (Sarıay,1994:152). Ancak bu yapı 1920’de İstanbul’un işgali sürecinde kapatılmak zorunda kalmıştır.

Ardından Türk Ocakları 1924 yılında yeniden canlandırılmıştır. Yeni nizamnamesinde Türk kültürünün meydana çıkarılmasını, uygarlığın ve sağlık bilgisinin ilettilmesini ve ulusal bir ekonominin geliştirilmesinin amaç edinildiği belirtilir. Ancak bu kurum nizamnamenin 3. maddesine göre siyaset ile ilgili faaliyet yürütemez. Bu durum milliyetçiliğin ve Türkleştirmenin siyaset üstü bir faaliyet olarak kabul edildiğini göstermektedir. Kurum temelde iki misyon çerçevesinde faaliyet yürütmüştür, ilki Türklüğü kültürel-siyasal-ekonomik boyutla-

ryla birlikte yeniden “tesis” edilmesi, diğeri ise bu tesis edilen Türklüğü “Türk olmaklığı” anlayamayan veya anlayamayacak olan Türklere ve diğeri anasıra öğretilmiştir.

Türk Ocaklarının politikalarının yöneldiği kitle dönemin taşıması, bir diğeri tabirle köylüleri olmuşlardır. Bizzat Cumhuriyetin kurucusu tarafından tespit edilen Cumhuriyet köylülerinin milli bilinç ve tarih cehaletleri onları bu stratejilerin nesnesi haline getirmiştir.

Bu kurum için 1925 tarihli Şeyh Sait isyanı önemli bir dönüşümü tetiklemiştir. Bu isyandan sonra Türk Ocağı şubelerinin sayısı 135'ten 217'ye yükselmiş ve bu yeni açılan şubelerin büyük çoğunluğu Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde faaliyete başlamıştır (Yeğen, 2015: 177). Bu bağlamda Türk Ocaklarının 1927 yılında gerçekleştirilen kurultayında kurumun temel görevlerinden biri olarak tanımlanan "Türkçeyi konuşulan bir dil haline getirme" ve "dil birliği"ni gerçekleştirme sorununun kültürel ve iktisadi boyutu ve bu konuda izlenmesi gereken yöntemler, hararetli tartışmalara sebep olmuştur (Üstel, 2004: 167).

Ocakların işleyişi ise bu çerçevede düalist bir stratejiyi içermektedir. Batıda “Türk gençliğinin fikri ve bedeni gelişmesine yardımcı olunacak” doğuda ise Türk kültürü ve dili empoze etmektir. Bu bağlamda sadece kültürel değişkenlerin mobilizasyonunun yeterli olmadığına farkında olan Yusuf Akçura gibi aktörler ekonomik bütünleşmeye de vurgu yaparak Türkleştirmenin soyo-ekonomik boyutlarına da dikkat çekmektedir. Kendilerini batının doğudaki temsilcisi olarak gören Türk Ocağı, Türklerin ancak Avrupalı olduğunda Türk olabildiklerini ifade ederek Cumhuriyeti Avrupalılaştıran inkılapların şiddetli birer savunucusu olmuşlardır. Bu amacı gerçekleştirmek için ise gericilik ile mücadelenin bir zemini olarak “Türk Yurdu” dergisi faaliyete geçirilmişti (Yeğen, 2015: 178-179).

Cumhuriyet Halk Fırkası¹⁰ (CHF) ile Türk Ocağı arasında varlığı su götürmez ilişki sonunda Türk Ocaklarının partiye ilhaki, yerine Halk Evlerinin açılması ile sonuçlanmıştır. Bu sıkı yakınlaşmanın bu sonuca ulaşması elbette bir anda olmamış, Ocak yavaş yavaş CHF ile bütünleşerek bağımsız varlığını fiilen kaybedince hukuki olarak da varlığını ortadan kaldırmak bir mesele olmamıştır. Bu minvalde Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) tecrübesinin akabinde uygulamaya konulan devrimlerin halka mal edilmesi için ideolojik mücadele özellikle 1931'den sonra gücün tek elde toplanmasını gerekli kılıyordu. Bu durum kurumun CHF bünyesine dâhil edilmesinin pozitif sebebinin oluştururken, Türk Ocakları'nın Hamdullah Suphi (Tanrıöver)'in önderliğinde anti-Sovyet/Turancı/Pantürkist/ırkçı tutumu kurumu bir muhalefet odağı haline getirmeye başlaması negatif bir sebep olmuş, 1931 yılında kurum CHF içinde eritilmiştir (Hatipoğlu, 2012: 156).

3.2. Türk Tarih Kurumu

Türk Tarih Kurumu'nun kökenlerinde Türk Ocağı Türk Tarihi Tetkik Heyeti vardır. Bu kurum Türk Ocaklarının kapatılmasından sonra Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'ne dönüştürülmüştür. Nihayetinde Dil devriminden sonra, Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, 1935 yılında bizzat Atatürk'ün isteği üzerine Türk Tarih Kurumu adını almıştır (Yüzer, 2006: 50).

Bu kurumun tarihsel bilinçte ve dilde birliğin “keşfedilmesi” yoluyla ulusal bir Türk kimliğinin inşasına yaptığı katkılar tartışılmazdır. Yukarıda zikredildiği üzere ulus devletleşme sürecinde tekrar kurgulanan tarihin her milliyetçilikte olduğu gibi Türk milliyetçiliğinde de özel bir yeri vardır. Bu özel yeri ise bir bakıma Türk Tarih Tezi isimli ürününe borçludur. Her

---

¹⁰ Mustafa Kemal Atatürk tarafından Halk Fırkası adında 1923 de kurulan bu partinin ismine 1924'de “Cumhuriyet” ifadesi eklenmiş, 1935'deki 4. Kurultayda ise bugünkü hali olan “Cumhuriyet Halk Partisi” ismi benimsenmiştir (www.chp.org.tr).

ne kadar birtakım “gülünç” içeriğe sahip olsa da bu tez, Türklüğün hudutlarına ilişkin birtakım tahayyülleri gözler önüne sermektedir.

Bu tezin önermeleri dört başlık altında toplanabilir. Bunlar;

- 1.) Medeniyetin ilk çıkış yeri Orta Asya’dır
- 2.) Brakisefal ve beyaz ırkın ilk çıktığı yer Orta Asya’dır.
- 3.) Türkler brakisefal ve beyaz ırktır ve öz yurtları Orta-Asya’dır.
- 4.) Medeniyetin ilk yaratıcısı “Türkler” olmuştur.
- 5.) Orta Asya’da baş gösteren kıtlığın akabinde Türkler göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu göç sebebiyle söz konusu medeniyet dağılmış ve Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Çin, Hind, Roma v.s. gibi medeniyetlerin kurucuları olmuşlardır. Medeniyet dünyaya Türkler sayesinde yayılmıştır
- 6.) Anadolu’nun yerli halkları da Türklerin göç ile gelen atalarıdır.
- 7.) Türklerin ana dili Türkçedir.
- 8.) Eski medeniyetler için olduğu gibi haksız olarak İslam medeniyeti denilen daha yeni devirler medeniyetinde de birinci derece kuruculuk ve yapıcılık rolü Türklerindir (Yüzer, 2006: 40; Türk Tarih Heyeti, 1931).

Zikredilmiş olan bu “bulgular” diğer köklü medeniyetlerin ve ırkların kökeninde Türk ırkı olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bu bağlamda, Türk tarih tezinin en temel iddiası büyük medeniyetlerin kurucusunun Türk ırkı olduğu şeklinde özetlenebilir.

Bu durumla ilişkili olarak, enteresan bir şekilde, Türk dilinin de Türk ırkına benzer özellikler taşıdığı iddia edilmektedir. Güneş dil teorisi ismi verilen bu iddia, özünde bilimsellik kay-

gısından ziyade milliyetçilik ile kapatılmaya çalışılan sorunlara bir çare olarak görülmüştür (Heper, 2007: 100). Söz konusu dönemde dil üzerine yapılan çalışmalar artmış ve bu vesile ile dil biliminde birtakım gelişmeler kaydedilmiştir. Dillerin eklemeli, ayrışmalı ve bükümlü olarak sınıflandırılması, dil ailelerinin tespit edilmesi de aşağı-yukarı bu tarihlere denk gelmektedir. Bükümlü dilleri kullanan ırkların “Aryan” (Indo European-Hint Avrupa) ırk olduğu ve daha yaratıcı, daha medeni topluluklar olduğu iddiası yine bu dönemin bir ürünüdür. Bu çerçevede içerisinde, Türkler de Hint-Avrupa dil ailesinde mensuptur ve bu sebeple bükümlü bir dildir. Çünkü Türkçe tüm insanların anadilidir –dillerin kökenidir- (Heper, 2007: 101-102).

Teoriye “güneş” ismi verilmesi de bu noktada manidardır. Ulus gazetesinin 26.08.1936 tarihli sayısında bu durum şöyle izah edilmektedir;

“İdrak ve şuurun ilk hareketinin ilkin (Güneş) üzerinde toplandığını bütün varlığı bu göklerin ışık ve ısı saçan melikesinin yürekte uyandırdığı hayranlık duygularına bağlandığını kabul etmektedir. Teoriye güneş adı verilmesinin sebebi budur (Şendeniz, 2014: 318).

Bu durum Türk tarihinin Osmanlı Devletinden önceye uzanan ve bugünkü dünyayı yaratan bir fenomen olarak yeniden inşa edilmesi anlamına gelmektedir. Cumhuriyet Türkiye’si ile Orta Asya arasında ilişki kurulması aynı zamanda yaratılmak istenen modern, tikel ve seküler Türklüğün kökenlerinin tümel ve dini bir muhtevası olan Osmanlı ve Selçuklu dönemlerinin ötesine uzanarak “saf” Türklük ile ilişkilendirilmesi amacını taşımaktadır. Dolayısıyla Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Tezi’nin tek parti dönemindeki rolü fonksiyonel olarak İmparatorluğun Türklük tahayyülünün reddi ve İmparatorluğun reddettiği Türklüğün kabulü olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak tüm bu girişimlerin amacı milli ideolojinin entelektüel zeminini oluşturmak, asırlarca aşağılandığı

iddia edilen Türk ulusuna itibarını yeniden kazandırmak¹¹, onun aslında ne kadar asil, yüksek, eski, köklü bir ulus olduğunu ispatlamaktır.

3.3. Halkevleri

Bu bağlamda değerlendirilebilecek bir başka kurum ise “Halkevleri” dir. Bu kurum 1931 yılında CHF’nin III. Büyük Kongresinde alınan kararlarla kurulmuştur (Aktaş ve Özdemir, 2011: 246) ve Türk Ocaklarının maddi varlıkları bu kuruma devredilmiştir. Kurumun amacı “halkı aydın hale getirmek” olarak belirtilmektedir. Bunun gerçekleştirilebilmesi için ise vatandaşların *zihinlerinin gerçek Türk dili, gerçek Türk tarihi ve gerçek Türk sanatı* ile doldurulacaktır. Yine bu çerçevede köylerde milli seremonilerin düzenlenmesi de bu kurumun görevleri arasında yer almaktadır¹² (Yeğen, 2015: 180-183).

Esasında Türk Ocakları’nın kapatılması ve bir başka şekilde, yani halkevleri olarak yeniden örgütlenmesindeki amaç taşrada meydana gelen hoşnutsuzluktur. Nitekim Ahmad da (2014: 215-216) Cumhuriyetin ilk dönemlerinde halkı gizli bir muhalefet olarak nitelendirmektedir. Yazar bu gizli muhalefeti “*ye-ni doğmakta olan düzeni kavrayamayan, kuşkucu, hoşnutsuz ve somurtkan*” şeklinde tanımlamaktadır. Bu hoşnutsuzluk kendini Serbest Cumhuriyet Fırkası (12 Temmuz – 17 Kasım 1930) deneyinde kuvvetle belli etmiştir¹³ (Zürcher, 2013: 264).

---

¹¹ Avrupa’da Türklerin barbar ve medeniyetsiz olduğuna ilişkin bilgiler ders kitaplarında kendine yer bulmuştur. Afet İnan’ın bu iddialarla dolu olan bir Fransız ders kitabını Atatürk’e takdim ettiği belirtilmektedir (Yeğen, 2015).

¹² Günümüzde bu görev tüm bayramları kapsamasa da sadece Cumhuriyet Bayramı’na özgü olarak 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu’nun 31. maddesinin L bendine göre Kaymakamlara, 9 maddesinin K bendine göre ise valilere bırakılmıştır.

¹³ 1930 yılında kurulan SCF Atatürk’ün emri ile Fethi Okyar tarafından kurulmuştur. Halkın CHF’nin politikalarına olan karşıt tutumu muhalif odakların SCF’de toplanmasına sebep olurken bu olay neticesinde ömrü kısa olan parti kapatılmıştır. SCF deneyi ülkedeki hoşnutsuzluğun boyutlarını gösteren bir olay olması sebebiyle önem arz eder.

Diğer taraftan Çeçen'in (1990) Halkevleri isimli çalışmasından aktardığına göre, 1940 yılında kabul edilen bir önergeye vesilesiyle CHP'nin örgütlenmiş olduğu illerde halkevleri için denetim mekanizması kurulması amaçlanmaktadır. Bu tarihten itibaren Elâzığ, Tunceli, Bingöl, Urfa, Diyarbakır, Mardin, Siirt ve Ağrı'ya yani ulusal bütünleşme noktasında "pürüzlü" görülen şehirlere CHP'li parti görevlileri atanmıştır (Yeğen, 2015: 183).

Her ne kadar böyle bir işe kalkışılmışsa da halk ve iktidar arasındaki boşluk o kadar geniştir ki bu iki unsur birbirini kapsayamamaktadır. Bu sebepten dolayı "halka inmeye" çalışan kadrolar genelde halkla iktidar arasındaki boşlukta kaybolmuşlardır. Ankara Halkevi'nin 1933 yılında yaptığı bir köy gezisi bu yabancılaşmanın enteresan bir örneğini teşkil eder. Kirbiy'in (1962: 71) aktardığına göre; doktorlar, dişçiler, pedagoji öğrencileri ve halkevi hatiplerinden oluşan grubun köy gezisi için Afrika'da safari yapacak bir grup gibi hazırlanmıştır. Kayıp bir kıtayı keşfe gitme heyecanından olsa gerek uzun süre yeterli olacak miktarda konserve yiyecek ve diğer gerekli malzemeler dikkatle teçhiz edilmiştir. Bu seyahat *köy meydanına bayrak dikilmesi*, doktorların bazı hastalarla ilgilenmesi ve köylülerin fotoğraflarının çekilmesiyle son bulmuştur.

Bu gezi ulusal bütünleşme ve halkevleri arasındaki doğrudan bağlantıyı açıkça gözler önüne sermektedir. Kurumun uzun süre yetecek miktarda konserve ile yola çıkması köye ve köylüye karşı bir güvensizliğin olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Sağlık hizmeti ve köy meydanına bayrak dikilmesi ise devletin bir parçası olduklarının ve o devletin söz konusu Türk bayrağı ile temsil edildiğinin "kitleye" anlatılması amacını taşımaktadır. Yukarıda zikredilen örneklere ek olarak 1935 yılından itibaren Kastamonu'da kutlanan "Atatürk'ün Kastamonu'ya Gelişleri ve Şapka İnkılabı Bayramı" zikredilmeye değerdir. Bu kutlamalar Halkevi bandosunun liderliğinde söylenen İstiklal marşı ile

başlamış ve Halkevi Süvari ve Bisiklet Kolunun resmi geçişleri ile son bulmuş, ardından o gece Halkevi Temsil Kolu tarafından davet verilmiştir (Aktaş ve Özdemir, 2011: 256).

Halk Evlerinin gelişimi özellikle 1940'lı yıllardan sonra yavaşlamıştır. Hem II. Dünya Savaşının oluşturduğu atmosfer ve buna bağlı olarak ekonomik kısıtların oluşması hem de hemen hemen ülkenin tüm illerine Halkevlerinin kurulması bu yavaşlatmanın sebepleri arasında zikredilebilir (Aktaş ve Özdemir, 2011: 258). Bu bir nevi “doğal sınırlara ulaşma” durumu özellikle tek partili hayata geçişin öncesinde taşrada bulunan oy potansiyelini keşfetmesi ile başka bir boyut kazanır. Hem taşradaki memnuniyetsizliği gidermek adına hem de oy potansiyelini CHP saflarına mobilize edebilmek saikiyle yani özetle halkı “*terbiye edip çağdaşlaştırmak amacıyla*” kırsal alanda “halk odaları” faaliyete geçirilmiştir. 19 Şubat 1940 tarihinde 141 Halkodası açılarak başlanılan bu girişim 1950 yılına gelindiğinde 3500'e yakın halkodasına ulaşmıştır (Aktaş ve Özdemir, 2011: 258).

Demokrat Partinin (DP-1946-1960) kurulması ve siyasi hayatta müdahil olması ile halkevleri üzerinden bir muhalif politika benimsenmiş ve 1950 yılında DP'nin iktidar olmasından sonra halkevleri üzerinden yürütülen tartışma daha da alevlenmiştir. CHP ile Halkevi bağlantısı ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Nihayetinde kurum 1951 tarihinde kapatılmış ve malvarlıklarından bir kısmı 1949 da tekrar açılan Türk Ocaklarına devredilmiştir (Aktaş ve Özdemir, 2011: 260).

3.4. Köy Enstitüleri

1930'larda ülke nüfusunun %80'inin yaşadığı köylerde okul sayısı oldukça az olması, var olan okullarda ise hem öğretmenlerin tutunamaması hem de öğretmenler ile köylüler arasındaki kültürel kopukluklar köylünün makbul vatandaşlara dönüşmesini engellemektedir. Aynı zamanda, köyün eğitim

ihtiyacı sadece okuma-yazma değil, köye özgü tarım veya salgın hastalıklardan korunma gibi konuları da içermektedir. Bu eksiklikleri gidermek için Köy Enstitüleri; 17 Nisan 1940 tarihinde 3803 numaralı Köy Enstitüleri Kanunu'nun kabulü ile kurulmuştur (Aysal, 2005: 270). Dönemin Milli Eğitim Bakanı Yücel ise mecliste yapılan görüşmelerde "içtimai" bir sınıf yaratmak istemediklerini bunun yerine köylülerin ülkesine bağlı vatandaşlar olarak yetiştirilmesi istendiğine dair beyanları söz konusu eğitim ihtiyacının yanında diğer hedeflerinin olduğunu da işaret etmektedir (Kafadar, 2007: 374).

Kemalizm'in sınıfsız, imtiyazsız toplum ideali ile paralellik arz eden bu durum köylünün modernleşmesi ama şehirleşmek yerine köyde kalmasını hedefleyen bir içeriğe sahiptir (Belge, 2006: 134). Burada modernleşmek neredeyse Türkleşmek ile eş anlamlı kullanılmaktadır. Ancak bu modernleşme hamlesinin arka planında sanayileşmeden ziyade tarımsal üretim vardır. Dolayısıyla modernitenin bir kültür olarak alınması ama tarımın ve köy hayatının sanayileşmenin ve kentin önüne konulduğu bir projedir.

Bir proje olarak Köy Enstitüleri'nin yürütücüsü İsmail hakkı Tonguç Avrupalılaştırmanın köylüye dayatılması gerektiğini savunur. Ancak bu girişim halka rağmen değil halkla beraber halk için yapılmalıdır (Özman, 2007: 369).

Diğer taraftan Köy Enstitüleri'nin kurucu kanununda açık mezunların "millî ülkü ve maksatları köyde gerçekleştirmeye hizmet edecekleri" belirtilmiştir. Burada milli ülkü ve maksatlar ile Kemalizm, Kemalizm ile de belli bir Türk ideal tipi vurgulanmaktadır. Zira Köy Enstitüleri'nin kuruluşunda önemli bir rol oynayan Hasan Ali Yücel Kemalizm dışında kalan her şeyin zararlı olduğunu ve okullara değil memlekete sokulması gerektiğini ileri sürmüştür (Yücel, 1994: 235).

Köy Enstitüleri'nde her sabah okunan Ziraat Marşı ideoloji aktarımı ve Türkleştirmenin örneklerinden biri olarak gösteri-

lebilir. Marş şu şekildedir; “Sürer, eker, biçeriz, güvenip ötesine **Milletin her kazancı, milletin kesesine, Toplandık baş çiftçinin Atatürk’ün sesine, Toprakla savaş için ziraat cephesine. Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküyüz, Biz yurdun öz sahibi, efendisi köylüyüz. İnsanı insan eden, ilkin bu soy, bu toprak. En yeni aletlerle en içten çalışarak, Türk için yine yakın dünyaya örnek olmak, Kafa dinç, el nasırlı, gönül rahat, alın ak. Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküyüz. Biz yurdun öz sahibi, efendisi, köylüyüz. Kuracağız öz yurtta, dirliği düzenliği. Yıkıyor engelleri, ulus egemenliği Görsün köyler bolluğu, rahatlığı, şenliği. Bizimdir o yenilmek bilmeyen Türk benliği. Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküyüz. Biz yurdun öz sahibi, efendisi, köylüyüz” . Her gün gururla bu dizeleri okuyan çocuklar için iyi bir öğretmen olmak ile makbul bir Türk olmak üst üste binmekte, bu kurumlara giren çocuklar birer dönüştürücü güç olarak çıkmaktadırlar.**

Belge (2012: 739), Hakkı Kâmil Beşe'nin *Tek Çarık Yüzbaşı* isimli romanı ile Köy Enstitüleri arasında bir ilişki kurmaktadır. Beşe'nin romanı Kurtuluş Savaşında tek bacağını kaybeden ve evine döndüğünde köyünü kalkındırarak “ulusal davaya” destek sağlamasının hikâyesi anlatılır. Romanın temennisi her köyde bir tane *Tek Çarık Yüzbaşı* olmasıdır. Aynı hikâye daha önce 1934 yılında CHF Neşriyatından çıkan *Takma Ayak Hasan Çavuş* isimli romanda da tekrar edilmiştir. Bu eserler özünde bir edebiyat ürünü olmaktan ziyade köylünün kendi içinden çıkan “organik aydınları” aracılığı ile modernleştirilmesi ideali ve ihtiyacını yansıtmaktadır. Dolayısıyla Köy Enstitüleri bu tür bir modernleştirme ve dolayısıyla Türkleştirme projesinin somutlaşması olarak okunabilir.

4.SONUÇ

Bir ulusun özü ortak bir hafızaya sahip olmak, belli şeyleri kolektif bir şekilde hatırlamak olduğu kadar belli şeyleri sistematik olarak unutmak olarak da tarif edilebilir. Bu unutmama

sadece gündeme getirmemek olarak değil inkâr etmek olarak da hayat bulabilmektedir.

Tek parti döneminde ise bu unutmama-hatırlama ilişkisi milliyetçilik akımlarından eskilcilik yani unutulmuş olan milli kimliğin aydınlar tarafından yeniden hatırlatılması bağlamında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla yukarıda bahsedilen inkarın inkarı, unut(tur)ulan bir kolektif kimliğin unut(tur)ulmasının unutulmasıdır. Daha basit bir ifade ile imparatorluk Türklüğünde merkezden çevreye itilen etnik Türk kimliğinin tek parti dönemi ile beraber geri dönüşü ve bu defa imparatorluğun Türk tanımının çevreye itilmesidir.

Bunun için ise devletin gerek zor araçları gerek ise rıza üretme araçları eş anlı kullanılmıştır. Bu çalışmada rıza üretilmesi için kullanılan Türk Ocakları, TTK ve Türk Tarih Tezi, Halk Evleri ve Köy Enstitüleri kısaca incelenmiştir. Bu kurumların ortak noktaları CHF/CHP ile organik bağa sahip olmaları, pedagojik amaçlarının bulunması ve köye/kırsala yönelmiş olmalarıdır. Bu durum tek parti rejimi ile halk arasında kültürel olarak bir vesayet ilişkisi kurulduğunu göstermektedir. Zira iktidarın siyasal ve bürokratik elitleri halkı Kantçı anlamda erginliğe ulaşmamış ve eğitilecek “çocuklar” olarak görmektedir.

Diğer taraftan devletin ideolojik aygıtları aracılığıyla halkın terbiye edilmesi ve erginliğe ulaştırılması, “*homo kemalismus*” haline getirilmesi için halkın kendi içinden elitler üretilmek istenmiştir. Elitler halk içinde yeni elitler üreterek halkın sürekli bir devinim ile *homo kemalismus*’a dönüşmesi istenilmiştir. Bu yöntem muhafazakâr kanattan Nurettin Topçu’nun Sorbonne’da yazdığı doktora tezindeki öngörülerle paralellik göstermesi sebebiyle de ilginçtir. Zira Topçu “*Conformisme et Révolte, Esquisse d’une Psychologie de la Croyance*” (*Konformizm ve İsyân, Bir İnanç Psikolojisinin Ana Hatları*) isimli tezinde gönül adamları ismi verdiği elitlerin halkı “ehlileştirmesi”, konformizimden arındırması gerektiğini iddia eder.

Bu durum halkın vasisi olarak kendini gören tek parti rejimin halk ile kurduğu ilişkinin onlara özgü olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Zira tek parti döneminde görülen bu pedagojik tutum gerek muhafazakâr gerek ise laik kanattan olsun, modernist projeler için genel bir yöntem hatta dönemin bir *geist'i* olarak okunabilir. Dolayısıyla tek parti döneminde Türkleştirme/modernleştirme çabalarının bu yukarıdan aşağıya tavrının arkasında dönemin sosyopolitik atmosferi yatmakta iken bu durum modernitenin belirleyici özelliklerinden biridir.

Sonuç olarak tek parti döneminde sınırları muğlak ama çerçevesi belli bir Türklük anlayışı geliştirilmiş ve bu anlayış toplumu eğitmek sureti ile ülke genelinde genel kabul görecektir. Bunun için ise CHF/CHP ile organik bağı bulunan Türk Ocakları, TTK, Halk Evleri ve Köy Enstitüleri birer araç olarak kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz, (2014). Bir Kimlik Peşinde Türkiye, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aysal, Necdet (2005).” Anadolu’da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 35-36, 267-282.
- Belge, Murat (2012). Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye, İstanbul: İletişim Yayınları,
- Belge, Murat (2006). Linç Kültürünün Tarihsel Kökeni: Milliyetçilik, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Burbank, Jane ve Cooper, Frederic (2011). İmparatorluklar Tarihi: Farklılıkların Yönetimi ve Egemenlik, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Çeçen, Anıl (1990). Halkevleri/Atatürk’ün Kültür Kurumu, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Çetinkaya, Y. Doğan (2008). “Orta Katman Aydınlar ve Türk Milliyetçiliğinin Kitleselleşmesi”, iç. Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Milliyetçilik, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil), İstanbul: İletişim Yayınevi, 91-102.
- Gellner, Ernest (1987). Culture, Identity and Politics, , New York: Cambridge Universit Press.

- Gellner, Ernest (2013). Uluslar ve Ulusçuluk, İstanbul: Hill Yayınları.
- Hatipoğlu, Atakan (2012). CHP'nin İdeolojik Dönüşümü: Kemalizm'den Sosyal Demokrasiye, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hekimoğlu, Vecihi Fuat Sefa (2017). "Türkiye'de Türkçülük Hareketinin Ortaya Çıkması ve Türk Ocakları", BEU Akademik İzdüşüm, 2(1), 41-50.
- Heper, Metin (2007). The State And Kurds in Turkey: The Question of Assimilation, Springer.
- Kafadar, Osman (2007). "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tartışmaları", iç. Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık, (Edt. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İstanbul: İletişim Yayınları, 351-381.
- Kirby, Fay (1962). Village Institutes in Turkey. Ankara: İmece Publishing House.
- Kılıçbay, M. Ali (1996). Uyruktan Vatandaşa, Geçimden İktisada, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Marshall. Tomas H. (1965). Citizenship and Social Class, Class, Citizenship and Social Development, New York: Anchor Books,, 71-134.
- Mardin, Şerif (2014). Türk Modernleşmesi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, Karl (2016). Fransız Üçlemesi: Fransa'da Sınıf Mücadeleleri, Louis Bonapart'ın 18 Brumaire'i, Fransa'da İç Savaş, İstanbul: Yordam Kitap.
- Ortaylı, İlber,(2008). Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Ankara: .Cedid Neşriyat.
- Özdemir, Yavuz ve Aktaş, Elif (2011). "Halkevleri (1932'den 1951'e)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (45). 235-262.
- Özler, Hayrettin (2016). "Bir Siyasal Tasavvur Biçimi Olarak İmparatorluk ve Yansımaları", Muhafazakâr Düşünce, 13, (48), Ankara.
- Özman, A. (2007). "İ. Hakkı Tonguç", iç. Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık. (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 368-371.
- Smith, Anthony D (1998). Nationalism and Modernism, Routledge, New York.
- Sarınay, Yusuf (1994). Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları, İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Şendeniz, Özlem (2014). "Erken Cumhuriyet Dönemi Dil Politikaları: Güneş Türk Dil Teorisi'nin Türk Basınında Yansımaları", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, (20), 307-327.
- Üstel, Füsun (2004). Makbul Vatandaşın Peşinde- II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeğen, Mesut (2012). Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa Cumhuriyet ve Türkler, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeğen, Mesut (2015). Devlet Söyleminde Kürt Sorunu, İstanbul: İletişim Yayınları,

- Yücel, Hasan-Ali (1994). Türkiye'de Orta Öğretim, Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Yüzer, Arzu (2006). Atatürk Döneminde Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Çalışmalar (1931-1938), Marmara Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Zürcher, Erik Jan (2013). Modernleşen Türkiye Tarihi, İstanbul: İletişim Yayınevi.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ AZINLIK POLİTİKASI: 1934 TRAKYA OLAYLARI ÖRNEĞİ

Ferihan Polat*

1. GİRİŞ

İki dünya savaşı arası dönem demokrasilerin gerileyerek, otoriter ve totaliter yönetimlerin güçlendiği; ülkelerin dışa kapanarak içeride aşırı milliyetçi ve yer yer ırkçı eğilimleri siyasi söylemlerine taşıdığı, korku ikliminin hüküm sürdüğü bir çağdır. Özellikle Birinci Dünya Savaşının yenilen uluslarının yaşadığı yıkım ve güvensizlik ortamı, ekonomik ve geleceğe yönelik belirsizliklerin halklarda uyandırdığı korku; kimi zaman bu halkların içindeki “kendini koruma ve ayakta kalma” güdüleri ile yüzyıllarca birlikte yaşadıkları azınlık üyelerine karşı aleyhte söylem ve eylemleri beraberinde getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti imparatorluktan oldukça kozmopolit yapıda bir halk devralmıştır. Çok etnik ve dini yapalı bu halk kitlesi Tanzimat dönemi modernleşme politikalarına kadar tamamen cemaat içlerinde özerklik sağlayan milletler sistemi şeklinde yönetilmişlerdir. Bu sistemin, Osmanlı içinde yaşayan azınlık gruplarına döneminin Avrupa'sından çok daha özgürlükçü ve güvenli bir yaşam alanı sağladığı sıklıkla dile getirilir.

---

* Doçent Dr., Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, fyildirim@pau.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8832-0847

1919-1939 arası dönemde azınlık aleyhtarlığının Avrupa'daki en büyük hedefi antisemitizmdir. Başta Almanya olmak üzere Kıta Avrupası'nı hâkimiyeti altına alan antisemitist dalgadan, özellikle 1930-1940'lı yıllarda, Türkiye de payına düşeni almıştır. Genç Cumhuriyetin hükümeti, vatandaşlık bağının esas kabul edildiği eşitlikçi bir ulus yaratma gayreti sebebiyle, ırkçılığa sıcak bakmasa da; dönemin genel atmosferi içinde yanı başındaki Avrupa'nın antisemitist propagandasının cazibesinden, Türkiye basını, özellikle de bazı kuruluş ve fikir çevreleri kendilerini kurtaramamışlardır. Bu nedenle Türkiye basınında farklı dozlarla da olsa cumhuriyetin kuruluşundan beri var olan anti-semitist cereyanlar; dönemin konjonktürünün de etkisiyle 1930'lardan sonra gözden gelinemeyecek boyuta ulaşmış ve 1934 Trakya olayları vuku bulmuştur.

2. YAHUDİ CEMAATİNİN KISA TARİHİ

Kendine ait kutsal bir kitabı ve peygamberi ile semavi bir din olan Yahudiliğin, hem bir dini hem de bir milleti temsil ettiği görüşü sebebiyle özgün bir kimlik olduğu ifade edilmektedir (Eroğlu, 2000; Günay, 1993: 176). UNESCO'nun 1950'de çeşitli ülkelerden farklı bilim dallarını temsil eden altmışa yakın bilim insanının hazırladığı metinde "Yahudilik" ulus durumuna gelememiş etnik bir grup adı olarak tanımlanmıştır (Şenel, 1993: 32).

Yahudilerin yaşadıkları topraklardan göçü M.S. birinci yüzyılın ikinci yarısında Kudüs'ün Roma İmparatorluğunun topraklarına katılmasından sonra, General Titus'un Yahudileri gemilerle Avrupa'ya göndermesiyle başlamıştır. Hristiyanlığın Roma İmparatorluğunun resmi dini olmasına kadar Roma imparatorluğunun topraklarında rahat yaşayan Yahudiler, bu tarihten sonra Tanrıyla yeni bir ahit geliştiren Hz. İsa'yı öldürdükleri inancı sebebiyle Hristiyanlar tarafından çeşitli baskılara maruz kalmış ve buldukları yerlerde toplumdan dışlan-

mişlardır. Hıristiyanlar tarafından Tanrı'nın lanetlediği bir topluluk olduklarına dair inanç sebebiyle dışlanmaları onların zorunlu olarak ticarete yöneltmiştir (Harman, 2013: 24; Özen, 1993: 4-5).

Yahudi topluluğun Türkler ile ilk karşılaşmaları Anadolu'nun fethi ile gerçekleşmiştir. Osmanlıların Bursa'nın fethi ile başlayan Yahudi topluluğu ile ilgili ilişkileri başlangıçtan beri barışçıl bir biçimde gelişmiştir. Osmanlı padişahları onların kendi dini cemaatlerine ilişkin yaşam tarzlarına müdahale etmedikleri gibi dini hayatlarını kolaylaştırıcı bir takım uygulamalara da girişmişlerdir. Bu sebeple Osmanlı'nın Balkanlardaki ilerlemesi beraberinde Edirne'ye yoğun bir Yahudi göçü başlatmış hatta burası kısa zamanda Yahudi eğitim merkezine dönüşmüştür. İspanya ve Avrupa'nın diğer ülkelerinden gelen Yahudi göçü, Osmanlı yöneticileri tarafından kalifiyeli bir insan gücü olarak değerlendirilmiş ve ticaret ve mesleki ustalıklarından yararlanılmaya çalışılmıştır (Sağlık, 2011: 66-63). Özellikle Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethi öncesi Yahudi cemaati ile kurduğu yakınlık fethin stratejik noktalarından biri olarak kabul edilir.

Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Yahudi cemaatlerini Özdemir (2019) Romaniotlar, Musta'ribeler, Karaimler, Aşkenazlar ve Seferadlar olarak sınıflandırmıştır. Haker'e göre (2006) bu çalışmanın konusu olan Trakya Yahudileri ise çoğunlukla İspanya'dan gönderilen Yahudileri tanımlayan Seferad cemaatine mensuptur. Özdemir, Trakya Yahudilerinin ticaret uğraşını devam ettirdiğini hatta zaman zaman yüksek askeri rütbeli görevlilerle ticari ilişkiler geliştirdiklerini belirtmektedir (2019: 18-19). Avrupa'nın farklı bölgelerinde Hıristiyanlar tarafından yıllarca horlanan ve dışlanan Yahudi cemaatinin Osmanlı topraklarında yakaladığı bu huzur ve güven ortamı sebebiyle, Yahudi cemaati 1789 Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçilik akımının isyana teşvik etmediği ender gruplardan biri

olmuştur. Tokel, özellikle 1839 Tanzimat Fermanının getirdiği Müslim ve gayrimüslim tebaanın haklarının eşitlenmesinin, ayrılıkçı fikirlere meyletmeyen Yahudi cemaati tarafından sevinçle karşılandığını belirtmektedir (2010: 20-21).

20. Yüzyılın başı, çökmekte olan İmparatorluğun bir taraftan Avrupalı devletlerin yayılmacılığı diğer taraftan ülke içindeki azınlıkların bağımsızlık isteğiyle başkaldırdığı zorlu bir dönemdir. Siyasi ve askeri karışıklıklara ek olarak iktisadi açıdan da zor durumda olan Osmanlı ülkesinde, Trakya'daki Yahudi nüfusunun genç kesimi daha iyi bir yaşam için, 20. yüzyılın başında Avrupa demir yolu hattının açılmasının da etkisiyle dünyanın farklı yerlerine göç etmeye başlamışlar. Haker (2006), siyasi ve askeri gelişmeler sebebiyle Balkan Savaşları ve 1. Dünya Savaşı sırasında bölgenin ara ara el değiştirmesinden dolayı buralardan göç eden Yahudilerin, savaşların bitmesi ve bölgenin Osmanlı devletine geçmesiyle tekrar yerlerine dönüş yaşamlarına devam ettiklerini ifade etmektedir. Balkan Savaşları'nda ve 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı vatandaşı olma bilinciyle hareket eden Yahudiler Osmanlı Devletini desteklemiş ve yer yer gerektiğinde gerekli yardımlarda da bulunmuşlardır (Haker, 2006: 16-20).

3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI GENÇ CUMHURİYET VE YAHUDİLER

1927 yılında yapılan Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımına göre Türkiye'de yaşayan Yahudi sayısı 81.392 olarak kayıtlara geçmiştir. Bu sayımın öncesinde, 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan son nüfus sayımında Yahudi nüfus 367.400 olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla imparatorluktan Cumhuriyet'e intikal eden Yahudi nüfusu dörtte üç azalmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde Yahudilerin sorun yaşadığı üç temel olay Trakya Olayları, Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyası ve 1942 Varlık Vergisidir. Bunlardan ilki doğrudan Yahudilerle

ilgili olmakla birlikte, diğer ikisi bütün azınlıklarla beraber Yahudileri etkileyen gelişmeler olarak karşımıza çıkmaktadır (Bölükbaşı, 2019: 297).

Osmanlı Devleti'nin sona ermesinden sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletinin asli bir parçası olarak kendilerini gören Yahudiler, 1926 yılında Türk Musevileri Cemaati Başkanı Jak Nahmiyas ve Türk Musevileri Cemaati Genel Sekreteri Hanri Soriano'nun "Türkiye Cumhuriyeti Yüce Başbakanlığına Teşekkür Sunuşumuzdur" adlı mektuplarında devlete ve Mustafa Kemal Atatürk'e olan bağlılıklarını şu şekilde dile getirmişlerdir (Galanti, 1995: 73):

"Büyük kurtarıcımız Gazi Paşa Hazretleri'nin dahice önderliğiyle sevgili vatanımızın girdiği ilerleme yolunda geri kalmak istemeyen Türk Musevileri, yüce hükümetçe tutulan yeni ilkelere göre hareket etmekteki görevin bilincinde olarak yaptıkları özel toplantıda beş yüz yıldan beri Türklerin koruma kanadında Musevi milletin gördüğü sonsuz ve benzersiz iyilik ve himayeden hiçbir memlekette görülmeyen sevgi belirtilerinden ötürü en büyüğünden en küçüğüne kadar hissettikleri minnet ve şükran hislerini Babamız Cumhurbaşkanımız Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleriyle yüce Cumhuriyetimizin değerli hükümetine sunmak ve belirlenen yeni amaçlar çerçevesinde cemaatin yönetim biçimi hakkında hükümetin emir ve düşüncelerini almak ve her zaman vatanın pek candan evlatları bulunmuş olup sağ oldukça ona bağlılıkları kesin olan Musevilerin bazı dileklerini yüce hükümete sunmak göreviyle özel bir kurulan Hükümet Başkanlığına gönderilmesine karar verilmiş ve bu teşekkür görevini yerine getirmek amacıyla cemaatimiz üyelerinden Üniversite Profesörlerinden Avram Galanti, Hanri Soriano, ve Şimon Levi Efendiler seçilmiş olduğunu ve yüce vatanımızın yükselmesi ve Kurtarıcımız Reiscumhur Paşa Hazretleriyle zati devletlerinin ve yüce hükümetin başarısının devamı için en içten dileklerde bulunduğumuzu saygıyla bildiririz."

Osmanlı'dan Cumhuriyete intikal eden bu çok kimlikli yapı içinde Yahudiler coğrafi olarak Türkiye'de iki bölgede top-

lanmışlardır: İstanbul ve Trakya, İzmir ve Batı Anadolu. Yahudi nüfusunun yoğunlukta yaşadığı şehirler, İstanbul, İzmir, Edirne, Bursa, Aydın ve Çanakkale'dir. Levi (1996) özellikle İzmir ve Batı Anadolu'da yaşayan Yahudilerin işgal yılları sırasında savaşın bütün yükünü Türklerle birlikte çektiklerini, savaşa Yahudilerin de katıldığını ve savaş sırasındaki kıtlık ve yağmalardan Yahudi halkın da aynı şekilde etkilendiğini belirtmektedir. Hatta İzmir'in Yunanistan'a ilhakını isteyen Rum halkının bu konuda Yahudi ahiliye çok baskı yaptığını, ancak Yahudilerin hiçbir zaman Türklere ihanet etmediğini ileri sürmektedir. Türklerin de Yahudileri daima Rum ve Ermenilere karşı koruduklarını söyleyen Levi, hem halkın hem de Türk siyasi önderlerinin Yahudiler ile ilgili tutumunun genellikle hoşgörü ile nitelendirilebileceğini dile getirmiştir.

Levi'nin Türk-Yahudi ilişkilerine ilişkin bu tarih okumasına karşı çıkan Bali, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde Yahudilerin siyasi iktidarlar ve kamuoyu ile olan ilişkilerinin bilimsel ve eleştirel bir şekilde işlenmediğini ileri sürmektedir. Ona göre, Türk-Yahudi ilişkilerini sadece dostane yaşantılar üzerine bina etmek işlevsel bir yaklaşımdır ve konuya işlevsel bir şekilde yaklaşanlar ise başta Yahudiler olmuştur. Türkiye Yahudileri kendilerine yöneltilen eleştiri ve sadakatsizlik suçlamalarına karşı olarak, tarihin akışı içinde, siyasi ve resmi makamlarla olan ilişkilerinin sadece iyi yanlarını yansıtmaya özen göstermişler ve tarihlerini hep bir savunma aracı olarak kullanmışlardır. Tarih anlatımının bir araç olarak kullanıldığı bir ortamda kamuoyu da Yahudilerin benimsedikleri bu anlatımı tartışmaya gerek görmeden kabul etmiştir. Bu çerçevede konuya eleştirel ve nesnel bir şekilde yaklaşan araştırmacıların ileri sürdükleri tezlerin geçersiz olduğunu kanıtlamak için de Yahudi entelektüeller, bizatihi azınlıkların benimsedikleri bu tarih anlatımını birincil bir kaynak olarak kullanıp; Yahudilerin, birkaç olay dışında, Türkiye'deki yaşantıları sırasında ciddi sorunlarla karşılaşmadıklarını tekrarlamışlardır. Bali bu işlevsel ta-

rih anlatımının en iyi örneğinin Avram Galanti'nin eserlerinde olduğunu savunur. Galanti, bu seçici anlayışla Türk-Yahudi ve Yahudi toplumu-siyasi iktidar ilişkilerinin sadece iyi yanlarını kamuoyuna yansıtmış, gerilimli yanlarını ya görmezlikten gelmiş veya onlara son derece yüzeysel ve olayları önemsemez bir şekilde değinmiştir. Bali, Galanti'nin üstlendiği bu misyonun yakın tarihimizde başka Yahudi seçkinleri tarafından devam ettirildiğini hatta 1989'da kurulan 500. Yıl vakfının bu tarih anlayışına sadık kalarak, Amerika'daki Rum ve Ermeni lobilerinin Türkiye'ye karşı yürüttükleri kulis faaliyetlerini bertaraf etmeyi amaçladığını belirtmektedir (Bali, 2020: 13-15). Bu tarih okumasına geliştirdiği karşı argüman ile Yahudilerin Türkiye'deki yaşantılarının genellendiği kadar pürüzsüz olmadığını düşünen Bali, "Bir Türkleştirme Serüveni: 1923-1945" adlı eserinde Tek Parti döneminde Türkiye Yahudilerinin yaşadıkları pek çok sıkıntılı olayı belgeleriyle birlikte gözler önüne sermiştir.

4.1934 TRAKYA OLAYLARININ SEBEPLERİ VE SEYRİ

Trakya olaylarının sebepleri bu çalışmada üç başlık atında toplanacaktır. İlki genç cumhuriyetin üniter bir ulus devlet olarak kurgulanması sebebiyle Anadolu'da yaşayan çok etnik gruplu bir halktan Türk ulusu yaratmaya projesine dayanmaktadır. Türkleştirme politikaları çerçevesinde ele alınan bu iddialar daha çok ülkenin kendi iç politikaları ve kültürel yapısı ile ilgilidir. İkinci ve üçüncü başlıklar ise daha çok konjonktürel bir açıklamaya dayanmaktadır. Bunlardan ilki Alman Nazi Partisi'nin iktidara gelişi ve bu partinin Yahudi karşıtlığı üzerinden yürüttüğü propagandasıdır. Bu propaganda, sadece Avrupa Hıristiyan ulusları değil bizim gibi Avrupa'nın çevresinde yer alan halkları da belli ölçüde etkisi altına alan bir cazibe yaratmıştır. Bu propagandanın etkisi özellikle Türk yazın dünyasının

da çeşitli yayın kuruluşlarında görülmüştür. Trakya olaylarının sebeplerine dair üçüncü başlık ise İtalya'nın yayılmacı emellerinin yarattığı tehdit algısı üzerinedir. Tehdit algısının yarattığı ülke içindeki idari uygulamalara ise bu başlık altında yer verilmiştir. Çalışmanın aşağıdaki bölümlerinde bu üç sebep ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

4.1. Türkleştirme Politikaları

Cumhuriyet döneminde milliyetçilik anlayışı, coğrafya (vatan), Türk milleti, millî kültür ve din olmak üzere dört unsur üzerine inşa edilmiştir. Millî bir devlet ve millî bir toplum oluşturma sürecinin ilk adımı Mısak-ı Millî sınırları dikkate alınarak, millî bir coğrafyanın vatan temeline oturtulması ile başlamıştır. İkinci unsur ise vatan olarak belirlenmiş millî coğrafyada homojen bir yapıya sahip Türk milleti oluşturmaktır. Millî bir coğrafyada homojen bir Türk milleti yaratmak için gerekli olan üçüncü unsur ise, bu millete bir kimlik ve kültür kazandırma aşaması olmuştur. Millî kültüre şekil veren unsurlar ülkü birliği, dil ve ortak kültür olarak belirlenmiştir. Atatürk milliyetçiliği tanımlamalarında her ne kadar din unsuruna yer verilmemişse de uygulama da milliyete değil de dine vurgu yapılması, Cumhuriyetin ilk yıllarında millî bir toplum yapısı oluşturma sürecinde dinin etkili olduğunu göstermektedir. Lozan Antlaşması ile Anadolu'daki Rumların mübadele edilmesi homojen bir toplum yapısı oluşturmaya belli ölçülerde hizmet etse de Osmanlı toplumsal yapısının dine dayalı cemaat örgütlenmesine dayanması sebebiyle Türk toplumunun kendini homojen bir bütün olarak algılanması henüz oldukça güçtür. Bu sebeple dil, kültür ve ülkü birliği unsurları ile toplumsal mutabakatın ve ulus bütünlüğünün sağlanması için Türk kimliği ön plana çıkarılmış ve bu kimliğin her kesim tarafından benimsenmesi hedeflenmiştir. Çünkü çağdaş dünyanın ulus devletlerin tamamında da homojen bir nüfusa sahip olmak, tek bir

ulusa dönüşmek o dönem için en önemli hedeftir (Mert, 2018: 154-155).

Erken Cumhuriyet dönemindeki Türk milliyetçiliği bütün azınlıkları Türkleştirme hedefine yönelmiştir (Bölükbaşı, 2019: 297). Erken Cumhuriyet döneminde yeni devletin azınlıklara bakışını “vücuttan atılan zehir” metaforuyla açıklayan Bora, azınlıkların Türk bünyesini zehirleyen mikroplar olduğunu ve bunlardan kurtulmanın Türklüğü temizleyeceği inancının esas olarak Balkan Savaşları ve Kurtuluş Savaşı sırasında yaşanan travmatik deneyimlerin etkisi altında geliştiğini ileri sürmektedir. Ancak laik-çağdaş bir hukuk sistemine sahip olan yeni devletin milliyetçilik anlayışı, azınlıklara yaklaşımı belirleyen temel ölçüt olduğunda, Erken Cumhuriyet dönemindeki resmi söylem millet mefhumunda vatandaşlık bağıını ön plana çıkarmıştır. Bu durum etnik temelli bir milliyetçilik kavrayışında yumuşamaya neden olmuş ve Gayrimüslimlerin eğitim ve dil yoluyla Türkleşmesinin mümkün olabileceğine ilişkin bir inancın doğmasına neden olmuştur (Bora, 2009: 911).

Bu minvalde, Erken Cumhuriyet döneminin Türkleştirme politikalarından biri olan “Türkçe Konuş Kampanyası” tüm azınlıklara yönelik yürütülen bir politikadır. 1928 yılında başlatılan bu politika, özellikle 1931-1932 yılında ülkede yaşayan Yahudi cemaati içinde hız kazanmıştır. Türkçe konuş kampanyasının Yahudi cemaati içinde bu kadar hararetle benimsenmesinde İzmir Yahudi cemaati lideri Sidi'nin, Yahudi ticaret gücünün tesisi için kamusal yaşamda Yahudilerin daha fazla söz sahibi olmalarının gerektiğine ilişkin düşüncesi etkili rol oynamıştır. Başlangıçta, Yahudi cemaatinden sadece Türkçe konuşmaları, Türkçe isimler almaları ve içinde yaşadıkları topluma karışmaları istense de ilerleyen süreçte Yahudilerin yaşadığı yerlerdeki belediyeler Türkçe dışındaki dillerin konuşulmasını yasaklamışlardır. Yahudi cemaatinin önce taşradaki üyeleri daha sonra Kırklareli, Bursa, Ankara ve Diyarbakır yöresindeki cemaatleri Türkçe konuşmaları konusunda yapılan bu kam-

panyalara olumlu cevap verip, kısa sürede uyum sağlamışlardır (Çağaptay, 2009: 259-260).

Türkiye Yahudilerinin Kemalist devrimleri desteklemeleri ve Türk kimliğine girmeleri, azınlık olmalarına karşın onların Türklük dairesi içinde görülmelerini sağlamıştır. Yahudilerin yeni rejimi destekledikleri ve bu minvalde Kemalist ilkeleri kabul ettiklerine ilişkin bir başka nokta Yahudi cemaati içinden çıkan önce Türkçü sonra da Kemalist olan Tekin Alp adıyla bilinen ama asıl ismi Moiz Kohen olan Yahudi entelektüelidir. Ziya Gökalp ve Kemalist elitlerle yakın ilişkiler içinde bulunan Tekin Alp, Genç Cumhuriyet'in yerleştirmeye çalıştığı rejimin en sadık savunucularından biri olarak bilinmektedir (Berber, 2012: 1789). Yahudi bilim adamları ve aydınlarının genç Cumhuriyete ilgisi Nazi rejimi sonrası Almanya'yı terk eden Yahudi bilim adamlarının ülkemize gelmek istemesi ile de gün yüzündedir. Nazi rejimi sonrası Almanya'yı terk eden Yahudi bilim adamlarının Türkiye'ye kabul edilmesi ve soykırımdan kaçan Yahudilere Türkiye'nin kapılarını açması, yeni rejimin antisemitist olmadığını da ispat etmektedir (Yeğen, 2006: 113).

Türk milliyetçiliği fikrinin Almanya'dan ithal edilen bir fikir olduğu yönünde görüşler öne sürülmektedir. Alman milliyetçiliğinin, birey karşısında 'cemiyet'i ön plana çıkararak ekonomik kalkınmanın ulus kapsamında gerçekleştirilebileceği fikri Türk milliyetçilerine millileşme yolunda sermayenin de millileştirilmesi fikrini zerk etmiştir. Almanya örneğinin millileşmeyi milli ekonomik kalkınma modeline dayandırması, Türk siyaset seçkinlerini milli bir sermaye yaratma çabalarına itmiştir. Bu çabalar I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı yönetiminin kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını ilan etmesi ile hız kazanmış Müslüman-Türk ticaret burjuvazisi gayrimüslim burjuvazi karşısında açıktan açığa kollarını açmıştır. Esasen gayrimüslimlerin ticaret hayatındaki bu hakimiyetleri, Osmanlı millet sisteminin yarattığı bir toplumsal yapının Cumhuriyet Türkiye'si tarafından miras alınmasının bir tezahürüdür. Osmanlı

Devleti'nin kurucu unsurları olarak gördüğü Türk ve Müslümanların ticaret ve zenginleşmeyi sağlayan işlerden el çektirmesi, Hanedanın 600 yıllık hükümranlığı boyunca kendisine rakip bir hanedan çıkmaması için uyguladığı bir hakimiyet politikasının sonucudur. Bu politikanın toplumsal yapıya yansımaları da ticaret, sanayi ve finans gibi uğraş alanlarında gayrimüslim azınlık gruplarının temel aktörler haline gelmesi olmuştur.

Osmanlı iktisadi ve mali hayatında derin tahribata neden olan kapitülasyonlar sanayi ve iş kollarının azınlıkların ve yabancıların; tüccarlık, esnafılık ve zanaatkârlığın ise genellikle Ermeni, Rum ve Yahudi vatandaşların tekeline geçmesine neden olmuştur. 20. Yüzyıla gelindiğinde Müslüman kesimin iş hayatına yeterince nüfuz edememiş olması, dönemin aydınları ve politikacıları tarafından sorun olarak vurgulanmıştır. Bu kaygılar 1908-1918 döneminde İttihat ve Terakki tarafından milliyetçi söylemlerle yerli bir işadamı grubu yaratılması çabalarının temel noktasını oluşturmuştur. Ancak, İkinci Meşrutiyet döneminde başlayan ve takip eden süreçte gittikçe güçlenen milli iktisadi oluşturma ve bunun için temel koşul olarak görülen milli burjuvazinin yaratılması hedefi de temel hedef olarak Cumhuriyet'e miras kalmıştır. İzmir'de toplanan I. Türkiye İktisat Kongresi ile başlayan iktisat politikaları ekonominin millileştirilmesi gerektiği, bunun yanında kalkınma için mutlaka yabancı sermayeye ihtiyaç olduğu fikrinde birleşmiştir (Buğra, 1997; Atatürk Ansiklopedisi:1; Önkan v.d., 2015).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında topluma hâkim olan beklenti, Rumların mübadele ile Türkiye'den ayrılmalarından, Ermenilerin de 1915 tehciri sırasında yaşananlar ile büyük nüfus kaybına uğramalarından sonra ticaret alanında doğan boşluğun Türkler tarafından doldurulacağıdır. Fakat beklenenin aksine, doğan bu boşluğun ticaret hayatının bir diğer aktörü olan Yahudiler tarafından doldurulması Türk toplumunda kısa bir süre sonra öfkeye dönüşecek olan bir hayal kırıklığı yaşatmıştır. Üniter bir ulus-devlet olarak kurgulanan genç Cumhuriyet'te

milli bir burjuvazinin ticarete hâkim olması fikri, tüm siyasi girişimlere rağmen hayat bulamayınca bir sonraki adım bu beklentinin bir an önce gerçeğe dönüşmesi için olayları hızlandırmak olmuştur. Bu amaca yönelik olarak da Yahudilerin ve diğer gayrimüslimlerin ticaret hayatında halen devam etmekte olan varlıklarını kökten bir şekilde tasfiye etmek için yabancı sermayeli işletmelerde çalışan Türk ve yabancı uyruklu gayrimüslimlerin işlerine son verilmiştir (Bali, 2020: 204-206).

Trakya olaylarının ortaya çıkma sebepleri arasında bölgedeki Türk ve Yahudi ahali arasındaki iktisadi ve sosyal dengesizlikler ve bunun Türk ahali arasında yarattığı huzursuzluk konu ile ilgilenen pek çok araştırmacının dikkat çektiği bir husus olmuştur. Bu nedenle Trakya'da meydana gelen olayların aynı zamanda ekonominin millileştirilmesi yönündeki isteklerin bir sonucu olduğu okuması sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Mert'in 1934 Trakya olaylarının ortaya çıktığı döneme ilişkin Türk basınına tarayan kapsamlı çalışmasında, Türk basınında Yahudilerin, Türk kültürüne adapte olmayan veya sadece ekonomik kazançlarıyla ilgilenip kendilerini kafa ve fikir yapısı ile Türklerden farklı gören bir azınlık grubu olarak görüldüğü belirtilmiştir. Dönemin gazetelerinin yansıttığı haber ve yazılardan anlaşıldığına göre, Yahudilerin bölgenin tüm ekonomisine hâkim olmanın avantajını kullanarak karaborsacılık ve tefecilik işleri ile ticari kazançlarını gün geçtikçe bölgedeki Türklerin aleyhine arttıran Yahudi vatandaşlarının olması, bölge halkının bazı kesiminde Yahudilere olan kızgınlıkların giderek artmasına yol açmıştır (Mert, 2018: 148). Olayların ortaya çıkmasını Yahudilerin fitri ticari niteliklerine bağlayan bir başka isim Zafer Toprak olmuştur. Toplumların darboğaza girdiği dönemde yaşanan ahvalin sorumlusu olarak daima azınlıkların sorumlu tutulduğunu ve bu durumdan Yahudilerin de bir azınlık grubu olarak tüm toplumlarda üstlerine düşen payı aldıklarını belirtmiştir. Bu konu ile ilgili olarak dönemin yazarlarından Orhon Seyfi Orhon'un, bir Türk vatandaşı olarak Yahudile-

rin ticaret hayatındaki varlıklarını tepkisel bir şekilde dile getiren “Yahudi vatandaşlar” isimli makalesine çalışmasında yer vermiştir (Toprak, 1996: 25).

4.2. Nazi Almanya’sının Anti-Semitist Propagandalarının Türk Yazın Dünyasındaki Etkisi

1934 Trakya olayların ortaya çıkış sebeplerini dış konjonktürün etkisi altında değerlendiren araştırmacılar genelde Trakya Olaylarının, 1933’te Almanya’da Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (Nazi) ile Adolf Hitler’in 1933’te iktidara gelmesinden sonra Almanya’da başlayan antisemitist siyasetin Türkiye’deki tezahürleri olarak değerlendirmektedirler (Bali, 2020: 243). Dönemin önemli kalemlerinden biri olan Vakit dergisinin yazarı Mehmet Asım Us, dönemin genel atmosferi içinde anti-semitizm karşıtlığının Türkiye’ye Almanya’daki Hitler hareketinden aksettiğini ifade ederek Alman milliyetçiliği ile Kemalizmi ve onun telkin ettiği Türk milliyetçiliğini karşılaştırmıştır. Bu yazısında Türk milliyetçiliğinin laik bir temele dayandığını, Yahudilerin din üzerinden ayrımlaştırılmasının doğru bir tutum olmadığını dile getirmektedir. Ülkesine bağlı Türkçe konuşan ve Türk okullarında eğitim gören Yahudilerin bu ülkenin öz evladı olduğunu ifade etse de itidal telkin eden bu yazısı maalesef dönemin havasında pek de karşılık bulmamıştır (Bali, 1999: 49).

Almanya’nın Yahudi karşıtlığı politikalarının cazibesi Türk yazın ve basın dünyasını da belli ölçülerde etkilemiştir. Özellikle dönemin önemli dergileri olan Cevat Rifat Atilhan’ın Millî İnkılâp ve Hüseyin Nihal Atsız’ın Orhun dergilerinin Almanya’dan yükselen anti-semitist dalganın oldukça etkisinde kaldığı görülmektedir. Hatta bu iki yazarın kaleme aldığı yazıların o dönemin Türkiyesi’nde ötekileştirme ve nefret söylemleri ile

kamuoyunu azınlık karşıtı eylemlere sevk ettiği de düşünülmektedir.

Cevat Rifat Atilhan'ın, Milli İnkılâp Dergisi, 1 Mayıs 1934 tarihi ile yayın hayatına başlamış ve Yahudi düşmanlığı üzerine kurmuş olduğu bir yayın politikası gütmüştür. 6 Mayıs tarihinde yayınlanan yazısında Atilhan, Yahudilerin Çanakkale'den çıkarılmasını telkin etmekte ve Yahudileri Türkçe konuşmamak ve vatana ihanet etmekle suçlamaktadır. Hatta bu derginin yazıları görmezden geldiği için zaman zaman dönemin başbakanı İsmet Paşa antisemitist politikaları desteklemekle suçlanmıştır. Millî İnkılâp dergisinin yayınlarına paralel olarak, Nihal Atsız Orhun dergisindeki yazılarında Yahudiler “açgözlü, vatan haini ve dalkavuk” olarak tanıtılmaktadır (Mert, 2018: 153).

Bu konuda en kapsamlı çalışmalardan birini ortaya koyan Bali, özellikle Nihal Atsız'ın Orhun Dergisi'nin anti-semitizmi nasıl beslediğini Nihal Atsız'ın gezi notlarını ve yazılarını inceleyerek ortaya koymaktadır. Bu yazılarda Yahudileri “Türk milletinin düşmanı, halkın maddi manevi zenginliğini emen kemirgen” gibi ifadelerle tanımlayan Atsızın yazıları, anti-semitizm propagandası üzerinden çokça ırkçı duygulara yer vermektedir (Bali, 1999: 47-48).

Bölükbaşı Nihal Atsız'ın yazıları üzerinde yaptığı çalışmasında, Atsız'ın yazılarında antisemitizmin ideolojik-ırki açıdan işlediğini ileri sürmektedir. O'na göre, Yahudi olgusu ve ona ilişkin kimlik ve ideolojiler Atsız eserlerinde bir öteki olarak konumlandırılmaktadır. O'na göre, Atsız antisemitizmin klasik döneminde olduğu gibi korkak, yalancı, dolandırıcı, sinsi, sahtekâr, hain, kötü vs Yahudilere ilişkin çeşitli sıfatlar kullansa da değerlendirmelerinin temelinde ırki yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu ırki yaklaşımların merkezinde Yahudilerin Türk olamayacakları, Türkleşmemesi gerektiği, Sabatayistler denilen gurubun Türkiye'ye karşı faaliyetlerden vazgeçmeyecekleri

gibi iddialar yer almaktadır. Bunun yanı sıra Atsız'ın yazılarında, Yahudiler için tefeci, küresel sermaye elinde bulundurma ve Masonluk gibi gizli bir yapıyla dünyayı ele geçirmeye çalışma söylemleri küresel antisemitizme benzer fikirleri dile getirmektedir. Atsız, ayrıca, komünizmi Yahudi Marx tarafından icat edilen ve Yahudice düşüncenin ürünü olan bir ideoloji olarak tanımlayıp; eleştirdiği sol düşünce ve kişileri, hem Yahudi-Dönme, hem de komünist diye ifade etmek suretiyle iki kimliğin de ötekileştirilmesini sağlamıştır. Ancak, Bölükbaşı, Atsız'ın antisemitizminin ve soy temelli bir milliyetçilik anlayışının Nazi ideolojisinden etkilendiğine ilişkin düşüncelere karşı çıkmaktadır. Çünkü ona göre, eğer Atsız Nazi rejiminden etkilenmiş olsaydı, İkinci Cihan Harbinden sonra antisemitist konularda yazmayı bırakması gerekirdi. Oysa Bölükbaşı, vefat ettiği yıla kadar Atsız'ın Yahudilerle ilgili düşüncelerini ifade eden birçok makaleyi kaleme almış olduğunu tespit etmiştir (Bölükbaşı, 2019: 316-317).

4.3. İtalya'nın Yayılmacı Politikalarının Yarattığı Tehdit

Ayhan Aktar, Trakya olayları ile kendini gösteren antisemitist dalgada Almanya dışı bir başka ülke politikasının da etkisine dikkat çekmektedir. O dönem faşizmin bir başka odağı olan İtalya'nın yayılmacı ve faşizan politikalarının Afrika ve Asya'ya yönelmeye başlaması Türkiye'nin tehdit altında olduğu algısını yaratmıştır. Mussolini'nin bir nutkunda Akdeniz'den "Bizim Deniz" diye bahsetmesi I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın yarattığı yaraları yeni yeni sarmaya başlayan genç Türkiye'nin belki de gereğinden fazla reaksiyoner olmasına neden olmuştur. Bu tehdidi bertaraf etmek için harekete geçen yetkililer tehdidin ilk gelebileceği Batı sınırında bulunan Trakya'ya yönelik askeri tedbirleri arttırmışlardır. Aktar'a göre İtalya'nın yayılmacılığının yarattığı tehdide ilişkin önlemler sadece askeri tedbirlere sınırlı kalmamış diğer yönden sakıncalı görü-

len Yahudilerden bölgeyi temizlemek için hükümet tarafından bir dizi eylemi içeren bir program da hazırlanmıştır (Aktar, 2006: 83-88).

İtalya'da Mussolini'nin iktidara gelmesi ve izlediği yayılmacı politikaları, 1934 yılı yaz aylarında Türkiye'yi de savunma programlarını gözden geçirmeye zorlamıştır. İtalya'nın Boğazlar üzerinde Bulgaristan'ın Trakya üzerinde hak iddia etmesiyle stratejik önemi olan Boğazların ve Trakya'nın savunması endişesine düşen CHP yöneticileri, Trakya'da üç milyon ton ham yün alımı ve mekanize bir askerî birliğin kurulması ile bölgenin muhtemel bir İtalyan saldırısına karşı hazırlanmasına çalışmışlardır. Bu çerçevede Avrupa'nın II. Dünya Savaşı'na hazırlıklarına girdiği bir dönemde, Batı sınırında yer alan bu bölgenin güvenlik ve savunmasına yönelik olarak, geçmiş savaş dönemlerindeki yaşantıların etkisi ile muhtemel bir casusluk faaliyetlerini engelleyebilmek için azınlıkların göç ettirilmesi de düşünülmüştür (Bali, 1999: 380; Şimşek 2009: 138).

Guttstadt, yaklaşan Dünya Savaşı'nın gölgesinde bölge güvenliğini sağlama endişesi içinde olan Türkiye'nin tepki çekmemek için doğrudan değil, dolaylı yoldan yerel yöneticiler ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yerel teşkilatını kullanarak halkı kışkırtma vasıtasıyla bu bölgedeki Yahudileri göç ettirmeye zorladığını iddia etmektedir (Guttstadt, 2012: 148). Bu iddianın kuvvetlenmesine sebep olan olay, olayların başlamasından yaklaşık iki ay önce Trakya Umumi Müfettişliği'nin kurulması ve İbrahim Tali'nin (Öngören) Trakya Umumi Müfettişliğine atanmasıdır (Koçak, 2010: 144). Trakya Umumi Müfettişliğine atanan İbrahim Tali'nin, Trakya'yı teftişe çıktığı süreç içinde yerel yöneticilere Yahudilere yönelik hareketlerin planlanmasında telkinlerde bulunduğu, Trakya'yı teftişi ile ilgili olarak vermiş olduğu raporda hükümete bölgede yaşayan Yahudilere yönelik olumsuz görüş ve düşüncelerini dile getirdiği iddia edilmiştir. Yahudilere ilişkin bu düşüncelerin daha sonra Trakya Umumi Müfettişliğine getirilen Kazım Dirik tarafından da

dile getirilmesi, dönemin CHP üst yönetimi ve hükümeti tarafından kabul gördüğünü düşündürmüştür (Bali: 2012: 412-420). Bu iddiaları 2510 sayılı İskân Kanunu ile ilişkilendiren Aktar, olayların ilk önce Çanakkale’de başlayarak birbirinin ardı sıra Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli’ye sıçramasının Yahudileri Trakya’dan uzaklaştırmak için hükümetin elini güçlendirdiğini düşünmektedir (Aktar, 2006: 78-88). Toprak da Trakya Olaylarının yasal gerekçesini 1934 tarihli 2510 sayılı İskân Kanunu’nda bulur. Ona göre, dönemin hükümeti ulusal kimlik arayışı doğrultusunda savaş öncesi sınır bölgelerinde bazı düzenlemelere gitmek istemiş ve İskân Kanunu da bu yolu açmıştır (Toprak, 1996: 20).

Ancak Mert, Trakya Umumi Müfettişliğinin Kurulması Kanunu ve İskân Kanunu’nun Türkiye bölgelerinin az gelişmişlik problemlerini aşmaya yönelik olarak sosyal, ekonomik, demografik, asayiş ve kültürel açıdan günün şartlarına uygun çözümler getirmeye çalışan ve birbirinin tamamlayıcısı olan kanunlar olduğuna dikkat çekmektedir. Bu sebeplerden dolayı TBMM tarafından birbirinin peşi sıra kabul edilip yürürlüğe giren bu kanunların kasıtlı olarak 1934 Trakya olayları ile ilişkilendirilmesine karşı çıkmaktadır (Mert, 2018: 157). Aydoğan da ortaya çıkan hadiseden Trakya Umumi Müfettişliğinin sorumlu tutulmasına karşı çıkmaktadır. Çünkü ona göre hem Hükümet’in hem de CHF Genel Merkezi’nin resmî olmayan sözlü emirleri doğrultusunda Umûmî Müfettişliğin yerel örgütleri harekete geçirdiğine ilişkin iddiaları destekleyen herhangi bir yazılı belge bulunmamaktadır. Olayların sonucunun ulusal basında yankı bulması ve açığa çıkması ile de olaylar kendiliğinden ortaya çıkmış gibi tedbirler alınmıştır. Ayrıca, Hükümet ve genel merkezin haberi olmadan Trakya Umûmî Müfettişinin kendi inisiyatifi ile bu işi yürüttüğüne ilişkin iddiaları da yersiz bulmaktadır. Çünkü ona göre, devletin bir bürokratinin, hükümetin haberi olmadan nasıl böyle önemli bir konuda karar verebildiği konusu izaha muhtaçtır. Çünkü böyle bir durumda İbrahim Tali

Bey'i hükümetin hemen görevden alınması gerekirdi ki İbrahim Tali Bey'in görevinden ayrılması olaylardan yaklaşık bir yıl sonra Temmuz 1935'te müfettişlik görevinden istifa etmesi ile gerçekleşmiştir (Aydoğan, 2018: 889). Dolayısıyla bu iddia da önemli mantık hataları ile doludur.

5.1934 TRAKYA OLAYLARININ SEYRİ

Olayların ilk başlangıç yeri Çanakkale'dir. Yahudilere şehri terk etmelerini isteyen, bunun Hükûmetin ve İsmet Paşa'nın arzusu olduğunu içeren tehdit mektuplarıyla başlayan olaylar, 21 Haziran 1934 günü dövme olayları ve yağmalamalara dönüşmeye başlamıştır. Yahudilerin vali ve CHP il merkezine şikâyetleri ve 25 Haziran 1934 günü Atatürk'ün şehri ziyareti sırasında konu kendisine aktarıldığında emri üzerine önlemler alınarak olaylar kısa bir süreliğine yatıştırılır. Yahudi dükkân ve evleri güvenlik güçlerince koruma altına alınmış ve olaylar bir süreliğine yatışmıştır. Ancak 24 Haziran'da şehrin ileri gelen Yahudilerinin tekrar tehdit mektupları almaya başlamaları üzerine, bu ölüm tehditleri karşısında 1.500 Yahudi Çanakkale'yi terk edip İstanbul'a sığınmışlardır (Şimşek, 2009: 144).

Çanakkale'de başlayan olaylar, 30 Haziran'dan itibaren Trakya'ya sıçramış; bazıları Yahudilere karşı halkı tahrik ederken; bazıları da onlardan mal alınmaması hususunda tehditlerde bulunmuşlardır. Ancak, Kırklareli'nde 3-4 Temmuz gecesi yaşananlar olaylar tehdit, boykot ve tahrikle sınırlı kalmamıştır. 3 ve 4 Temmuz akşamı başlayan olaylarda Yahudilerin evleri taşlanmış, haneleri saldırıya uğrayan olan Yahudiler ya kaçmak ya da komşularının evlerine sığınmak zorunda kalmışlardır. Sabah trenle İstanbul'a gelen Yahudilerin anlattıklarına göre 120 ev çocuklar tarafından taşa tutulmuştur. Saldırıdan kurtulan evler yalnızca polis evlerine komşu olanlardır. Olaylara müdahale eden polis ve jandarma ekipleriyle saldırganlar arasında çatışma çıkmış ve bir jandarma onbaşısı saldırganlar

tarafından öldürülmüş, bir Yahudi de yaralanmıştır. Olaylarda yaklaşık otuz kişi gözaltına alınmıştır. Çanakkale ve Kırklareli’nde yaşanan olayların Gelibolu, Babaeski, Lüleburgaz ve Edirne’ye de sıçraması ile İstanbul’a kaçan Yahudilerin bir kısmı, Balat, Ortaköy ve Kuzguncuk semtlerindeki akrabalarının yanlarına yerleşmişlerdir. Fakir ve kimsesiz olanlar da Yahudi Hastanesi ve havraya yerleştirilirken, bir kısmı da otellere yerleştirilmiştir. İstanbul’a gelen Yahudiler arasında sahip oldukları bütün ticarî eşyalarını tren vagonlarına yükleyerek gelenler de vardır. Lüleburgaz ve Uzunköprü’de polis ve jandarmanın gayretleriyle olaylar yatıştırılmaya çalışılırken, Babaeski’de çıkan olaylar halkın müdahalesiyle önlenmiştir (Şimşek, 2009: 145).

Olayların Trakya’nın diğer illerine de yayılması üzerine 3 Temmuz günü cemaat önde gelenlerinden Gad Franko ve Mişon Ventura Ankara’ya gitmişler ve Mustafa Kemal Paşa’dan randevu alıp yardımını talep etmişlerdir. Olayların akabinde tatilini yarıda kesip Ankara’ya dönen İsmet Paşa, 5 Temmuz’da Meclis’te bir konuşma yapmış, Trakya’da bazı Yahudi vatandaşların, mahallî tertipler yüzünden göçe mecbur bırakıldıklarını ve bazılarının da İstanbul’a hicret ettiklerini haber aldığını beyan etmiştir. İsmet Paşa Türkiye’de her ferdin Cumhuriyet kanunlarının emniyet ve muhafazası altında olduğunu, sorumluların derhal tutuklanarak mahkemeye sevk edileceğini kamuoyuna duyurmuştur (Şimşek, 2009: 145).

İsmet Paşa’nın Meclisteki konuşmasından sonraki 6 Temmuz 1934 tarihine kadar Türk basınında olaylar ile ilgili herhangi bir haberin yer almaması dikkat çekicidir. 5 Temmuz günü İsmet Paşa’nın (İnönü) TBMM’nin kapanış konuşmasındaki sözleri ile Türk kamuoyu Trakya Yahudilerinin durumundan haberdar olmuştur. Olayların yaşandığı günlerde Türk basınının olaylara ilişkin yazılarını tarayan Mert, Yahudilerin Trakya’dan İstanbul’a olan Yahudi göçlerine ilişkin Türk basınının bakış açısına dair çeşitli bulgular elde etmiştir. Buna göre,

Türk basınında, Yahudilerin göç olayı ilgili haberler verilmeye başlandığında Yahudilerin belirttiği gibi Trakya'da Yahudilere yönelik yerel baskı ve korkutma olaylarının olmadığı düşüncesi hâkimdir. Türk basını tarafından Yahudilerin bu kitlesel göçü Yahudilerin “yanlış anlamalarından, gereksiz telaşa düşmelerinden kaynaklanan önemsiz bir olay” olarak yorumlanmaktadır Hatta basına yansıyan haberlere göre, 5 Temmuz Perşembe günü öğleden sonra İsmet Paşa'nın demecinden Anadolu Ajansı aracılığı ile haberdar olan Edirne Yahudileri göç etmekten vazgeçerler (Mert, 2018: 144-148).

Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Trakya Müfettiş-i Umumîsi İbrahim Tali Bey, Müfettişlik Müşaviri Şükrü Bey, Emniyet-i Umumiye Muavini Cemil Bey ve Mülkiye Müfettişi İsmail Hakkı Bey'den oluşan bir heyet 7 Temmuz 1934 günü inceleme için Kırklareli'ne gelmiştir. Şükrü Kaya sırasıyla Edirne Gelibolu'daki ve Çanakkale'ye de geçmiş, inceleme sonucu hazırladığı raporu 11 Temmuz günü Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa'nın da katıldığı özel bir toplantı da sunmuştur. Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın sunduğu rapor doğrultusunda 15 Temmuz 1934 günü konuyla ilgili bir Hükûmet tebliği yayınlanmıştır. Tebliğde, olayların başlaması ve gelişmesi özetlendikten sonra, Hükûmetin aldığı tedbirleri ve yapılacakları sıralanmaktadır (Şimşek, 2009: 146).

Olayları yatıştırmaya yönelik resmi önlemler çerçevesinde Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın incelemeyi başlattığı günlerde bölgede sıkıyönetim ilân edilmiş ve seyahatler yasaklanmıştır. Polis ve jandarma devriyeleri bölgenin tüm yerleşim birimlerinde kontrollere başlamışlar, Yahudilere ait ev ve işyerlerine nöbetçiler yerleştirmişlerdir (Basalel, 1999: 68). Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın hazırlamış olduğu rapor sonucunda Kırklareli Ticaret Odası Başkanı, Kırklareli Belediye Başkanı ve Kırklareli Polis Komiseri tutuklanmıştır. Yapılan yargılamalar sonucunda Belediye Başkanı Şevket Dingillioğlu, Ticaret Odası Başkanı Nail Bey beraat ederken, bu olayda suçlu görülen Mustafa Ça-

vuş, Şuayp, Ahmet, Halim, Yaşar Ağalar da çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştır. Olaylara yeterince etkin müdahale edemediği düşünülen Kırklareli Jandarma Komutanı da Bolu'ya tayin edilmiştir. Tüm bunlara ek olarak Cevat Rifat Atilhan tarafından yayına hazırlanan Millî İnkılâp dergisi, Trakya Olaylarının meydana gelmesi öncesinde antisemitizm propagandası yapması sebebiyle de kapatılmıştır (Mert, 2018: 149-150).

Mustafa Kemal Paşa ve Hükûmetin müdahalesi ile emniyet ve asayiş tekrar tesis edilse de üç binin üzerinde Yahudi'nin oturdukları yerleri terk etmeleri toplulukta bir incinmeye neden olmuştur. Şimşek, Türkiye Yahudilerinin 1934 ve izleyen yıllarda Filistin'e göçlerinde bir artış söz konusu olduğunu; özellikle II. Dünya Savaşı yıllarında Varlık Vergisi uygulamasının da etkisiyle İsrail'in kurulduğu yıllar ve sonrasında da bu göçlerin artarak devam ettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla Yahudiler için Trakya Olayları güven sarsıcı bir ortam doğurmuş, Türkiye Yahudileri devlete karşı bir küskünlük geliştirmese de dünyadaki Siyonist propagandaya kapılarını aralamışlardır. 1934 Trakya Olayları sonrası Yahudi cemaat mensupları arasında Siyonizmin kabul görmeye başlaması bu olayların en önemli sonuçlarından birini oluşturmaktadır (Şimşek, 2009: 149). 1948 yılında Filistin toprakları işgal edilerek İsrail Devleti'nin kurulması ile birlikte yaklaşık 40.000 Yahudi Türkiye'den İsrail'e göç etmiştir (Toktaş, 2008: 517).

6.1934 TRAKYA OLAYLARINA İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELER

21 Haziran'da Çanakkale'de başlayıp 3-4 Temmuz Kırklareli'ne sıçrayan yağma ve cürüm eylemlerinin ortaya çıkmasında sebepler ve sorumlular açısından yapılan değerlendirmeler bir hayli çeşitlidir. Cumhuriyet dönemi azınlık ve Türkleştirme politikaları açısından yapılan çalışmalarda önemli bir yer tutan ve Türkiye'de ilk olarak "Trakya Olayları" adı altında anılan bu

olaylar dizisi, ilk defa 1996 yılından itibaren Tarih ve Toplum dergisi tarafından işlenmeye başlanmıştır. Bir grup araştırmacı olayların hükümet kaynaklı olmadığı ve Türk hükümetinin sorumlu olmadığını iddia ederlerken bir kısmı ise olaylarda hükümetin de dahlinin bulunduğunu ve vuku bulan olaylardan dönemin hükümetinin de sorumlu olduğunu iddia etmektedirler. Bir grup araştırmacı ise 1934 Trakya olaylarının, Cumhuriyet döneminin Türkleştirme politikalarına karşı geliştirilen eleştirilerde bir dayanak vazifesi gördüğünü, ancak bu tür iddiaların yeterli kanıtı sahip olmadıklarını savunmaktadır.

Zafer Toprak (1996), Avner Levi (1996) gibi araştırmacılar Trakya olaylarının Avrupa'da yayılan antisemit düşüncelerin bu dergiler aracılığıyla yayılıp yerelde halkı galeyana getirmesiyle ortaya çıktığını savunmaktadırlar. Toprak, Trakya olaylarının Tek parti yönetimin hanesine yazılan olumsuz bir gelişme olsa da bu olaylarda hükümetin doğrudan bir dahli olduğuna ilişkin iddiaların doğrulanması için yeterli kanıtların olmadığını ileri sürmektedir. Dahası Tek Parti yönetiminde fırka ile hükümet defalarca karşı karşıya geldiği ve çekişmeler yaşandığı için Trakya olaylarında Cumhuriyet Halk Fırkası ile hükümetin aynı kaba konulara değerlendirilmesine de karşı çıkmıştır. Ancak bu tür olaylarda sorumluluğun daima hükümette dolayısıyla da devlette olduğunu ifade etmektedir. Toprak'a göre, 1934 Trakya olayları diye bilinen gelişmelerin tarih kitaplarında yer almamasının ya da Türkiye Yahudileri üzerine yazan bazı yazarların konuya pek değinmemesinin sebebini, Yahudi entelektüellerin İnönü'nün anti-semitizm konusunda güçlü bir çıkış yaptığına inanmalarından kaynaklandığını düşünmektedir.

Trakya olayları ile ilgili ilk makaleyi kaleme alan Haluk Karabatak (1996), 1934 Trakya olayları ile 6-7 Eylül olayları arasında koşutluk kurmaktadır. Olayların çıkmasından günler önce Trakya'nın çeşitli bölgelerinde dağıtılan Yahudi aleyhtarı bildirilerin, günlerce süren boykotların ve Yahudi dükkânların-

dan alışveriş yapılmamasına ilişkin çağrı ve tehditlerin var olduğu bir hazırlık safhasına dikkat çekmiştir. Karabatak, olayların Trakya'nın farklı bölgelerinde hemen hemen aynı anda patlak vermesinin; dönemin basın ve hükümet yetkililerinin iddia ettiği gibi birkaç çapulcunun gelişigüzel eylemi olma iddiasını çürüttüğünü düşünmektedir. Olayların Kırklareli, Lüleburgaz, Edirne, Babaeski, Uzunköprü, Çanakkale ve Gelibolu'da aynı anda patlak vermesinin tüm bu yaşananları daha organize bir kesimin sorumluluğunda olduğunu düşündüğünü belirtmektedir (Karabatak, 1996: 78-80).

Ayhan Aktar (1996) ise, 1934 Trakya olaylarının başlangıcını İtalya'nın Anadolu'ya saldırma ihtimaline karşı Hükümetin bölgeyi yabancı unsurlardan arındırmak istemesiyle ilişkilendirmektedir. Ancak Aktar'a göre Yahudilere karşı gelişen bu aleyhtarlık sadece konjonktürel bir ortamın zorlaması sonucunda ortaya çıkmamıştır. Aktar Yahudilere karşı gelişen bir aleyhtarlığın daha derinlerde Türkleştirme politikalarına dayandığını düşünmektedir.

Bali (2020), 1934 Trakya olayları ve bu minvalde gelişen Yahudilere karşı azınlık karşıtı hareketlerin hiç birinin gerektiği gibi bilimsel ve eleştirel bir yöntemle incelenmediğini belirtmektedir. Bali'ye göre 1934 Trakya olaylarına kadar gelen süreçte Türk-Yahudi ilişkileri söylenegeldiği gibi pürüzsüz, sorunsuz bir seyir izlememiştir. Aksine çalışmalarında Yahudilerin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatta uğradıkları kötü muameleler konusunda ayrıntılı bir inceleme gerçekleştirmiştir. Bu açıdan Bali, 1934 Trakya olaylarını, yerel halkın kıskırıtılmasına dayanan veya art niyetli bir kesimin çıkardığı münferit bir olay olmaktan daha ziyade; öteden beri var olan ama görmezden gelen halk içindeki Yahudi karşıtlığının dışa vurum hadiselerinden biri olarak ele almaktadır. Ayrıca Bali'nin Trakya olaylarının müsebbibi olarak gördüğü İskân Kanunu uygulaması ile de olaylardan dönemin hükümetini sorumlu tuttuğu görülmektedir.

Mert'in (2018), "Cumhuriyet Döneminde Azınlık ve Türkleştirme Politikaları Bağlamında 1934 Trakya Yahudilerinin Göç Olayına İlişkin İddialar ve Cevaplar" adlı çalışması, Tarih ve Toplum dergisinde çıkan makalelerde ve İletişim yayınlarının sistematik olarak Cumhuriyet dönemi azınlık politikalarını hedef alan yayınlarında tarihi olayların ve belgelerin tek taraflı olarak yorumlandığını iddia etmektedir. Ona göre, bu yayınlarda, Trakya bölgesinde yaşayan Yahudilerin 1934 yazından itibaren ev ve mağazalarına Türkler tarafından kasıtlı saldırılar sonucunda zorunlu olarak göçe veya "tehcir"e tabi tutulduğu iddia edilmiştir. Bu makalelerde dönemin hükümeti açıktan açığa değil de yerel yöneticiler aracılığı veya yerel teşkilatlarını kullanarak Yahudilerin Trakya'dan İstanbul'a göç ettirilmesi ile sorumlu olduğu iddia edilmektedir. Mert, Cumhuriyet Dönemi azınlık ve Türkleştirme politikalarını bu olay aracılığı ile eleştiren bu eserlerin ortaya attıkları suçlamaları destekleyecek yeterli bir kanıtları olmadığını, bu tür iddiaların daha çok belli olaylardan yola çıkılarak oluşturulan kurgulara dayandığını iddia etmektedir. Ona göre, Türkiye'de Yahudilere karşı antisemitizm uygulamaları olmamasına rağmen; Türk basınında yayınlanan haberlere bakıldığında, Türkler ve Yahudiler arasında ekonomik ve sosyal çekişmelerin olduğu ve geçmişin tecrübelerinden etkilenerek bürokrasi çevrelerinin bazılarının azınlıklara karşı şüphe ile yaklaştığı görülmektedir. Ancak tüm bunlar, hükümetin yerel yöneticiler aracılığı veya yerel teşkilatları kullanarak Yahudileri Trakya'dan İstanbul'a göç ettirmesinde sorumlu tutacak bir kanıt oluşturmaz.

Aydoğan (2018) "Yeni Belgeler Işığında 1934 Trakya Yahudi Olayları" adlı çalışması Mert'in iddialarını destekler niteliktedir. 1934'te kurulan Trakya Umûmî Müfettişliğinin çalışmaları, müfettiş İbrahim Tâli Bey'in talimatları ve o dönemin mülki amirleri ile yazışmaları üzerine yaptığı incelemeler ve olaylar üzerine devletin idari ve adli soruşturmalarını konu alan çalışmasında, Trakya olaylarındaki hükümete ilişkin eleş-

tirilerin yerinde olmadığını ortaya koymaktadır. Devletin olaylar sonucundaki kovuşturmaları ve görevde ihmali bulunan memurlar üzerindeki tasarruflarını buna kanıt olarak değerlendiren Aydoğan, Trakya bölgesinde mevcut olan Musevilerin iktisadî hayatta göstermiş oldukları varlığın 1930'ların sosyo-psikolojik, sosyo-ekonomik ve ideolojik ortamında farklı uygulamalara zemin hazırladığını düşünmektedir. Özellikle uzun savaş ve ekonomik sıkıntı yaşayan halkın buna sebep olan emperyalizme karşı verdiği mücadelenin hem içe hem de dışa dönük politik duruşu da şekillendirdiğini ifade etmektedir. Bu nedenle Yahudilere karşı o dönem gerçekleştirilen uygulamaların ve ortaya çıkan olayların bu gibi düşüncelerin bir sonucu olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

7.SONUÇ

1934 Trakya olayları şüphesiz Erken Cumhuriyet döneminde yaşanan azınlık aleyhtarlığı olgusuna en önemli örneklerden birini teşkil etmektedir. Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş savaşı gibi üç önemli travmatik deneyimi yaklaşık on yıllık bir süreç içinde yaşayan Türk toplumu hayatta kalma mücadelesi içinde epey hırpalanmış bir halde Türkiye Cumhuriyeti devletini kurmuştur.

1920-1930'ların Türkiye'sinde yaşayanlar sosyal, psikolojik ve ekonomik anlamda tabir yerindeyse bir "enkaz"ın altından kalkmaya çalışan, henüz halk olma mefhumunu gerçekleştiremeyen bir toplumun üyeleridir. İmparatorluğun mirası olan çok dilli çok dinli çok etnik yapılu bu topluluktan ulus devletin dayanacağı bir ulus-halk yaratma gayretleri, sorunlar yaratan bir politikalar dizisinin hayata geçirilmesiyle maalesef istenildiği gibi sonuçlanmamıştır. Savaşın, ölümlerin, kayıpların ve ihanetlerin gölgesinde kurulmuş bu yeni devlet içinde uzun yıllar bir arada yaşayan halkların birbirlerine karşı inançlarının yitirmesi, sadakatlerin sınanması ve bunların neticesinde hayal

kırıklıklarının yaşanması oldukça insani deneyimler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışma boyunca, 1934 Trakya olayları ortaya çıkış sebepleri, hazırlayıcıları, olaylara dâhil olan katılımcıları, olaylardan etkilenen mağdurları, o dönemin kamuoyunun olaylara yaklaşımı, dönemin hükümetinin ve kamu görevlilerinin olayların seyrindeki ve yatıştırılmasındaki tutumu karşısında birbirinden farklı görüşler öne süren pek çok araştırmacının çalışma ve görüşlerine yer verilmiştir. Anlaşıldığı üzere de 1996'dan beri üzerine yazılmaya başlanan bu hadiselerin gereği gibi aydınlatılması için daha çokça bilimsel araştırmaya da ihtiyaç vardır.

Fakat sebepleri, sonuçları, olaylardaki katılımcıların tavırları, dönemin hükümetinin tedbirleri her ne olursa olsun; her nasıl yorumlanırsa yorumlansın bir olgu olarak ötekileştirmeye dayalı bir azınlık aleyhtarlığı; ister dine ister etnik kökene dayansın bir şekilde bu toplumun özellikle bazı kesimlerinde, fikir çevrelerinde yankısını bulmaktadır. Hadiselerin öyle veya böyle yaşanmış olduğu gerçeği göz önüne alındığında, esas üzerinde durulması gereken nokta; bir arada yaşama pratiğini yüzyıllarca başarıyla Anadolu coğrafyasında yürütmüş bir halkın, nasıl bir anda böylesine ayrımcı ve ötekileştirici söylemlerin tuzağına düştüğüdür. Yapılması gereken hangi itkiler altında bu söylemlerin eylemlere dönüştüğünün araştırılmasıdır. Failer, olayların yaşandığı dönem ve olayların biçimleri her dönem değişse de olaylara sebep olan zihniyet yapısının ifşa edilmesi, söylem biçimlerinin deşifre edilerek bu tür söylemlerin birlikte yaşama ülküsüne vereceği zarar konusunda toplumun bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Ancak böyle bir çaba ile toplumların vicdanlarında yara açan bu tür kitlesel yıkıcı eylemlerin önüne geçilebilecektir. Bu nedenle 1934 Trakya olayları gibi yerel düzeyde kalmış, görmezden gelinmiş azınlık aleyhtarlığını dışa vuran olayların bilimsel veriler ışığında aydınlatılması ve dönemin ruhu ile birlikte okunması, Türkiye

halkının barış, huzur ve güven içinde bir arada yaşama iradesini devam ettirmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

KAYNAKÇA

- Aktar, Ayhan (1996). "Trakya Yahudileri Olaylarını "Doğru Yorumlamak", Tarih ve Toplum Dergisi, 155, 4-16.
- Aktar, Ayhan (2006). Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/varlik-vergisi/?pdf=5215>, erişim tarihi: 15.09.2022.
- Aydoğan, Erdal (2018). "Yeni Belgeler Işığında 1934 Trakya Yahudi Olayları", Belgi, 16, 878-894.
- Bali, N. Rıfat (1997). "Yahudilerin Türk Milliyetçiliği", Birikim Dergisi, 102, s.47-53.
- Bali, N. Rıfat (2012). 1934 Trakya Olayları, İstanbul: Libra Yayıncılık.
- Bali, N. Rıfat (1999). "Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları-I", Tarih ve Toplum Dergisi, 186, 47-54.
- Bali, N. Rıfat (2020). Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berber, Ş. G. (2012). Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişte Yahudilerin Türkiye Cumhuriyeti Devletine Uyum Süreci: Moiz Kohen Örneği. Turkish Studies- International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 7. N4. 1779-1800. Erişim Adresi: <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423933429.pdf>.
- Besalel, Yusuf (1999). Osmanlı ve Türk Yahudileri, İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Bora, Tanıl (2009). "Ekalliyet Yılanları..." Türk Milliyetçiliği ve Azınlıklar", iç. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik Cilt 4. (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Bölükbaşı, Yusuf Ziya (2019). "Türk Milliyetçiliğinde Antisemitizm: Hüseyin Nihal Atsız Yazıları Üzerine Bir İnceleme", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20 (2), 293-320.
- Buğra, Ayşe (1997). Devlet ve İşadamları, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çağaptay, Soner (2009). "Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite", iç. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik Cilt 4. (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet (2000). Osmanlı Devleti'nde Yahudiler: XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar, Ankara: Alperen Yayınları.
- Galanti, Avram (1995). Türkler ve Yahudiler, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Yayın.
- Guttstadt, Corry (2012). Türkiye, Yahudiler ve Holokost, İstanbul.

- Karabatak, Haluk (1996). "Türkiye Azınlık Tarihine Bir Katkı: 1934 Trakya Olayları ve Yahudiler", *Tarih ve Toplum*, 146, 68-80.
- Kılıç, Musa (2011). *Osmanlı Diplomasisi Hizmetinde Yahudiler: Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Koçak, Cemil (2010). *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Levi, Avner (1996). "1934 Trakya Yahudileri Olayı Alınamayan Ders", *Tarih ve Toplum Dergisi*, 151, 10-19.
- Mert, Özgür (2018). "Cumhuriyet Döneminde Azınlık ve Türkleştirme Politikaları Bağlamında 1934 Trakya Yahudilerinin Göç Olayına İlişkin İddialar ve Cevaplar", *Gazi Akademik Bakış*, 11 (22), 143-169.
- Önkan, Özge; Mert, Öznur; Güven, Hüseyin; Derelioğlu, Semih (2015). *Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Geçiş Döneminde Uygulanan İktisadi ve Mali Politikaların Ekonomik Gücün El Değiştirmesindeki Rolü*, *Plastik ve Ambalaj Dergisi*, s. 40-53. Erişim: file:///C:/Users/hp/Downloads/Osmanlıdan_Türkiye_Cumhuriyetine_gecis_d.pdf, erişim tarihi: 18.08.2022.
- Özdemir, Ahmet (2019). "Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğuna Gelişi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin İlan Edildiği Tarihsel Sürece Kadar Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumların Araştırılmasına Yönelik Tarihsel Bir Yaklaşım", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 55-85.
- Özen, Adem (1993). *Cumhuriyetten Günümüze İstanbul Yahudileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sağkulak, Şermin (2011). *19. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Topraklarına Yahudi Göçü*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Şimşek, Halil (2009). "Çanakkale Bağlamında 1934 Yahudi Olayları", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5 (9), 137-150.
- Tokel, Meliha (2010). *Tarihte ve Günümüzde Edirne Yahudi Cemaati*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Toktas, Ş., 2008. "Cultural Identity, Minority Position and Immigration: Turkey's Jewish Minority vs. Turkish-Jewish Immigrants in Israel", *Middle Eastern Studies*, 44.(3), 511-525.
- Tümer, Günay, Küçük, Abdurrahman (1993). *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları.

TÜRKİYE'DE II. DÜNYA SAVAŞI'NDA OLAĞANÜSTÜ BİR UYGULAMA: VARLIK VERGİSİ*

Özlem Özdeşim Subay**

1. GİRİŞ

İki savaş arasındaki dönemde, dünyada ulus-devletlerin ekonomik krizlerle sarsılması, devletlerin "milli ekonomi"lerini güçlendirme çabalarına girmelerine sebep olmuş; eş zamanlı olarak Türkiye de ekonomi politikalarını dünyayla aynı çizgide, bir tür milli müdafaa ekonomisi olarak revize etmiştir. II. Dünya Savaşı'na katılmadığı halde onun ekonomik koşullarını en ağır biçimde yaşayan Türkiye, üretime ayrılan emek, enerji ve paranın önemli bir kısmını savunma harcamalarının karşılanmasına aktarınca, üretimde önemli ölçüde düşme yaşanmıştır. Özellikle tarımsal üretimdeki düşüşe, bir de ithalat ve ihracat hacmindeki daralmalar da eklenince tipik bir savaş enflasyonu döneminin yaşanması neredeyse kaçınılmaz olmuştur. Savaşın etkilerinin daha net bir biçimde hissedildiği ve hayat pahalılığının doruk noktasına ulaştığı 1942-1944 yılları arasında, hükümet kapsamlı bir sosyal yardım programı

---

* Bu çalışma, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalında Doç. Dr. Ferihan Polat danışmanlığında 2020 yılında Özlem Özdeşim Subay tarafından savunulan "Tek Parti Dönemi Gazeteciliğinde Faşizan Söylem: Varlık Vergisi Örneği" başlıklı doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, oikiz@pau.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7596-3069

açıklamış; aynı zamanda serbest fiyat politikasına geçerek piyasadaki ürün arzının artacağını ve fiyatların düşerek halkın bir nebze olsun rahat edeceğini ummuştur. Fakat beklenen gerçekleşmemiş, bu uygulamalar, piyasadaki enflasyonist baskının artmasını, karaborsanın yaygınlaşmasını ve iâşe sorununun derinleşmesini önleyememiştir. Ekonominin dengesini piyasa hareketleri ile sağlayamayan hükümet, sosyal yardım politikalarını finanse edebilmek amacıyla mali kaynaklar bulma yoluna gitmiş ve 1942 Varlık Vergisi ve 1943 Toprak Mahsulleri Vergisi'ni uygulamaya geçirmiştir.

Kasım 1942'de çıkan Varlık Vergisi Kanunu, esas olarak ticaret burjuvazisini, tali olarak ise çiftçi, esnaf ve ücretlileri kapsayan; belli komisyonlarca tarh edilerek bir kereye mahsus olmak üzere alınan, itiraz hakkı bulunmayan olağanüstü bir vergiyi içermektedir (Boratav, 2018: 335). Bu çalışmada öncelikle bu vergiye gidilen süreç, verginin kapsamı, verginin tahsilatı, verginin sonuçları ve vergi sonrasındaki tartışmalar anlatılacaktır.

2. VARLIK VERGİSİ'NE GİDEN SÜREÇ VE VERGİNİN ÇIKARILMASI

Türkiye, II. Dünya Savaşı boyunca savaşa dâhil olmamak için değişen konjonktüre bağlı olarak farklılıklar içeren bir dış politika izlemiştir. Savaş döneminin zorlu koşullarında dış politikayla uğraşmak zorunda kalan Türkiye, iç politikada da ekonomik zorlukları göğüslemek zorunda kalmıştır. Savaş nedeniyle üretime yönelik nüfusun büyük bir kısmı silah altına alınmış, ithalat durma seviyesine gelmiştir. Dönemin zorluklarından faydalanarak halkın sırtından para kazanarak, servet yapan savaş zenginleri türediği görüşü halk arasında yaygındır (Baş, 2006: VI). Bu dönemin en fazla iz bırakan uygulamalarından olan Varlık Vergisi'nin nedenlerinden biri, savaşın ekonomideki etkilerinden dolayı ortaya çıkan savaş zenginle-

rini vergilendirmedeki yetersizlik, diğeri de, devletin olağanüstü artan harcamalarını, bütçede açık vermeden ve dolayısıyla da enflasyona neden olmadan, yeni bir gelir kaynağı ile karşılayabilmektir. Vergiyle bir yandan, bütçe açıklarını kapatmak için sıkça başvurulmuş emisyonu son verilmek istenmiş ve piyasadaki mevcut para miktarının azaltılması amaçlanmıştır. Diğer bir amaç da, piyasadaki mal yokluğunu belirli ölçüde ortadan kaldırmak olmuştur. Servet sahiplerinin vergilerini ödeyebilmek amacıyla, ellerindeki malları birden piyasaya sürecekleri ve dolayısıyla da fiyatların bu şekilde düşeceği düşünülmüştür (Koçak, 2017: 476).

1942 yılı, Türkiye'nin savaş dönemi politikalarında önemli bir dönüm noktasıdır. 7 Temmuz 1942 tarihinde Başbakan Refik Saydam'ın ani ölümüyle birlikte yeni başbakan seçilen Şükrü Saraçoğlu ekonomide farklı bir politika izlemeye başlamıştır. 1942 yılında milli savunma harcama göstergesi 1938 yılına göre %342 artış göstermiş, toptan eşya fiyatları endeksi ise %339,6 yükselmiştir. Enflasyondaki ve tedavüldeki para miktarındaki bu artış, hükümet tarafından büyük ölçüde ticaret kesimindeki fırsatçıların vurgun yapmasına bağlanmıştır (Tekeli ve İlkin, 2016: 24,39). Boratav, bu süreçte görülen vurgun ortamının, CHP iktidarı altında ve büyük ölçüde onun sayesinde oluştuğunu iddia etmektedir (Boratav, 2015: 97). Clark'a göre ise, bu maliyet artışlarının büyük bir kısmı doğrudan Türkiye'nin Avrupa'ya olan ekonomik bağımlılığından kaynaklanmaktadır. 1930'larda Atatürk tarafından başlatılan kalkınma programına rağmen, Türkiye, temel gıda, giyim, barınak ve katı yakıt ürünlerinden çok azında kendi kendine yetebilme becerisine sahiptir (Clark, 1972: 205).

Tek Parti döneminde tüccarların II. Dünya Savaşı'nda sağladıkları birikim önemli boyutlara ulaşmış ve bu durum burjuvazi ile bürokrasi arasındaki ittifakın çözülmesinde önemli bir etmen olmuştur. Genel kıtlık ve yoksulluk atmosferi içinde,

birilerinin büyük vurgunlar yaptığı kanısı, bu savaş zenginlerinin vergilendirilmesi gerektiğini ve bu sayede savaşın yarattığı ekonomik sıkıntılarının toplumda adilane bir şekilde yüklenilmesini sağlayacağı düşüncesini yaygınlaştırmıştır (Koçak, 2017: 476; Keyder, 2015: 143). II. Dünya Savaşı, Türk vatandaşlarının çoğu için ekonomik anlamda gerileme anlamına geldiyse de, toplum içinde bunun istisnaları da bulunmaktadır. Karaborsanın yaygınlaşması ve devletin ekonomiye büyük ölçüde müdahalesi, bu durumu istismar etmeye müsait sınıfların (büyük çiftçi, ithalatçı, tüccarlara ve devlet ihaleleri ile ruhsat işlemlerini elinde bulunduran memurlara) büyük kazançlar elde etmesini sağlamıştır. Bu savaş vurguncularına karşı hükümet, halkın öfkesini azaltmak amacıyla Kasım 1942'de Varlık Vergisi'ni çıkarmıştır (Zürcher, 2009: 294).

Maliye Bakanı Fuat Ağralı, Varlık Vergisi çıkarılmadan önce 26 Mayıs 1942 tarihinde TBMM'de yaptığı bütçe konuşmasında fevkalâde kazançların vergilendirileceğini şu sözlerle belirtmiştir:

"Yeni vergi ve zam hususunda son olarak fevkalâde kazançlardan alınacak vergi hakkındaki lâyihaya temas edeceğim. Sermayenin normal gelirinden ziyade fevkalâde ahval ve şeraitten faydalanarak elde edilen büyük kazançları yalnız normal zamanlara mahsus vergiye tutmakla iktifa edilmesinin adalet icablarıyla telif edilemeyeceği meydandadır. Arzettiğim lâyiha, bu düşünceyle hazırlanmıştır. Esası hiç bir itiraza mütehammil olmıyan bu mevzuda tereddüd sebebi olabilecek yegâne nokta fevkalâde kazancın tespitindeki isabet derecesidir. Takdim ettiğimiz lâyihadaki hükümlerle bunu azami derecede temin için tatbikini mümkün gördüğümüz bütün tedbirlere müracaat edilmiştir." (Cumhuriyet Gazetesi, 26 Mayıs 1942: 2).

9 Kasım 1942 tarihinde 6/4067 sayılı tasarıda TBMM'ye sunulan, 11 Kasım'da kabul edilen ve 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu'nun gerekçesine göre bu verginin "gelir ve varlık sa-

hiplerinin ve fevkalâde kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere" uygulanacağı belirtilmiş ve amacının da "kazanç ve gelir sahiplerini ve daha ziyade iktisadî şartların darlığından doğan güçlükleri istismar ederek elde ettikleri kazançları ile mütenasip (orantılı) vergi vermeyenleri" vergilendirmek olduğu öngörülmüştür (Yetkin, 2019: 123; Koçak, 2017: 481).

Varlık Vergisi Kanunu'nun oylamasına TBMM'de 429 azadan 350'si katılarak, tasarımı oy birliğiyle kabul etmişlerdir. Oturuma katılıp kabul oyu verenler arasında Ermeni kökenli Berç Türker (Afyonkarahisar), Rum kökenli İstamat Özdamar (Eskişehir) ve daha sonra Demokrat Parti'yi kuracak olan Adnan Menderes (Aydın), Fuat Köprülü (Kars), Refik Koraltan (İçel) ve Ali Fuat Cebesoy (Konya) bulunmaktadır. Toplantıya katılmayan 76 isim arasından ise Fethi Okyar (Bolu), Celal Bayar (İzmir), Yahudi kökenli bağımsız milletvekili Dr. Samuel Abrevaya Marmaralı (Niğde), Rum kökenli bağımsız milletvekili Nikola Taspas, Hüseyin Cahit Yalçın ve Hasan Âli Yücel gibi isimler bulunmaktadır (Tekeli ve İlkin, 2016: 43).

Verginin tasarısı Meclis'te konuşulurken Kâzım Karabekir, "varlık" deyiminde aşırılık anlamı bulunmadığını, oysa bu verginin aşırı kazanç sahiplerinden alınacağını; o yüzden adının "Aşırı Kazançların Vergisi Kanunu" olarak değiştirilmesi önerisinde bulunmuştur. Ancak, Geçici Komisyon Sözcüsü Şinasi Devrim "varlık" deyiminin yerinde olduğunu belirtmiş, Karabekir bu teklifinde ısrarcı olmamıştır (Goloğlu, 2017: 186).

17 maddeden meydana gelen yasaya göre; büyük çiftçiler, 2.500 lira gelir getiren ya da değeri en az 5.000 lira olan taşınmaz mal sahipleri ve duruma göre şirket ortakları vergiden mesuldür. Kimin ne kadar vergi vereceği o yerin en büyük mülki amiri, mal memuru, tacirler ve belediyeden seçilen üyelerden oluşan bir komisyonca belirlenecektir. Bu komisyonun belirleyeceği vergi tutarına itiraz olanağı tanınmamıştır ve ver-

ğinin 15 gün içinde ödenmesi gerekmektedir. 15 günlük sürede ödenmezse, 2 hafta içinde faizi ile birlikte ödenecek; vergi ödenmezse veya ödenemezse yükümlü zorunlu çalışma kamplarına gönderilecektir. Zorunlu çalışma durumunda kalanlara ödenecek paranın yarısı vergi borcu olarak kesilecektir. Vergi mükellefinin; eşinin, birlikte oturduğu ana, baba ya da çocuklarının verginin alınmasını sağlamak amacıyla malvarlığına el konulabilecektir (Yetkin, 2019: 123).

Maliye Bakanı Fuat Ağralı'ya göre çıkarılan bu yasayla temelde şu hususların gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır: a- Enflasyonla mücadele için tedavülde para çekmek b- Savaş yıllarında "çok para kazanmış olanlardan" vergi almak c- Devlet gelirlerini artırmak. Şükrü Saraçoğlu ise Varlık Vergisinin amacını TBMM'de aynen şöyle açıklamaktadır:

"Bu kanun ile takip ettiğimiz hedef tedavüldeki (dolaşımdaki) paraları azaltmak ve memleket ihtiyaçlarımıza karşılık hazırlamaktır. Bu böyle olmakla beraber bu kanunun tatbikinden, Türk parasının kıymetlenmesi, muhtekirler üzerinde toplanan halk buğzunun (düşmanlığının) silinmesi, vergileri ödemek için bizzature (ister istemez) satışa çıkarılacak malların fiyatlarında bir itidal (yumuşama) husule getirmesi gibi tali faydaların tahassül etmesi (ortaya çıkması) de imkân haricinde addedilemez" (Karabulut, 2005: 326).

Akar'a göre, Şükrü Saraçoğlu'nun ekonomide ağırlığın Türklere verilmesi kararını almasıyla ilk kez 1940 yılının kasım ayında CHP'nin gizli oturumunda gündeme gelen Varlık Vergisi, sadece iktisadi değil, siyasi ve kültürel açılardan da önemli bir uygulama olarak kabul edilmektedir. Dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu ve Maliye Bakanı Fuat Ağralı'dan oluşan dar bir kadro tarafından hazırlanan Varlık Vergisi teknik düzeyde detaylı bir şekilde Meclis'te tartışılmamıştır (Akar, 1992: 9). Vergi kanunu, baş mimarı olan Saraçoğlu'nun direktiflerinden hareketle Maliye Vekili Fuat Ağralı ve özellikle müsteşar Esat Tekeli

ve Teftiş Kurulu başkanı Şevket Adalan tarafından hazırlanmıştır. Kanun metnine azınlık-Türk ayrımının lafzen girmemesinde ve verginin Türk mükelleflere de uygulanmasında profesyonel maliyecilerin katkısı sezilmektedir. Ancak Boratav'a göre, kanun metnine ve resmi demeçlere hiç bir biçimde yansımaya din ve ırk ayrımı vergi uygulamasında belirgin bir nitelik haline gelmiştir (Boratav, 2006: 334).

Başbakan Saraçoğlu, 5 Ağustos 1942 günü TBMM'de okuduğu hükümet programında enflasyon için alınacak ekonomik tedbirleri açıkladıktan sonra sözlerini şu şekilde sonlandırmıştır:

"Arkadaşlar, biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve laakal (en az) o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız...İktisadi ve siyasi sahalarda devletçilik, fertçilik ve kooperatifçiliğe bırakılan sahalarda o kadar geniştir ki, bunlar arasında bir menfaat çarpışması asla olmayacak ve ilerde de olmaması için de daima dikkatli ve hesaplı yürüyeceğiz. Bizde imtiyazlar ve sınıflar asla mevcut olmadı. Demokratlık Türk tarihinin derinliklerinden yuvarlanıp gelen büyük bir hakikattir. Biz halkçı idik, halkçıyız ve daima da halkçı kalacağız. Tek partili bir devlet kurmuş olmamız başlıca bu büyük hakikate dayanıyor. Biz ne sarayın, ne sermayenin ne sınıfların saltanatını istiyoruz. İstedığımız sadece Türk milletinin hâkimiyetidir." (Ayın Tarihi, 1942: 31-32; Aktar, 2004: 82-83).

Başbakan Saraçoğlu mecliste yaptığı Varlık Vergisi'nin kabulünden iki gün önce gizli oturumda Faik Ahmet Barutçu'nun şahitliğine göre CHP grubuna Varlık Vergisi Kanunu'nu şöyle sunmaktadır:

"Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısında-

yız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz. İstanbul'daki gayrimenkullerin Türklere intikalini yine bu sayede temin edeceğiz. Gayrimenkullere tarh edilecek vergilerin ancak dörtte biri Türklere tahmil edilecektir." (Karabulut, 2005: 327).

Ancak Saraçoğlu, basın mensuplarıyla konuşurken bu ithamları kabul etmediğini, Varlık Vergisi ile sadece çok kazananın vergilendirilmek istendiğini belirtmiştir (Tekeli ve İlkin, 2016: 42).

İttihat Terakki Cemiyeti üyesi Jön Türklerin hedefi olan milli ekonomi, milli burjuvazi yaratma çabaları yeni Türk devletinin kuruluşunda, Mustafa Kemal ve Kemalist aydınların zihinlerinde egemen olan düşüncedir (Çamurcuoğlu, 2009: 168). Dolayısıyla, kimi sosyal bilimciler Varlık Vergisi Kanunu'nun, temelleri Osmanlı Devleti'nin son döneminde atılmış ve daha sonrasında devlet politikası haline gelmiş "Türkleştirme politikalarının" bir parçası olduğunu iddia etmektedir (Aktar, 2004: 82). Ancak bazı sosyal bilimcilere göre ise, Varlık Vergisi noktasında bu şekilde düşünmek kolay bir hükümdür, bu vergi zaruret sonucunda salınan bir savaş vergisidir. Her ne kadar uygulamada birtakım sıkıntılar çıkmış olsa bile bu verginin dönemin faşist rejimleriyle bağdaştırılması doğru değildir (Ortaylı ve Küçükaya, 2017: 168).

3. VARLIK VERGİSİ'NİN TAHSİLAT SÜRECİ

Varlık Vergisi'nde vergi matrahları, yerel hükümet memurları, belediye meclislerinin temsilcileri ve ticaret odaları temsilcilerinden oluşan yerel komisyonlar tarafından belirlenmiştir (Zürcher, 2009: 294). Dönemin İstanbul Defterdarı Ökte, 1942 yılının Eylül ayında Maliye Bakanlığı'ndan gelen yazıda,

"Harb ve ihtikâr dolayısıyla kazanılan fevkalâde kazançları kanunların vergilendirmemekte olduğunu, bu sebeple, bil-

hassa ekalliyetlerin büyük servetler iktisâb ettikleri belirtildikten sonra, piyasada acele tetkikat yaptırılarak, kimlerin bu şekilde fevkalâde kazanç temin ettiğinin tesbiti, ekalliyetlerin ayrı bir cetvelde gösterilmesi gerektiğini", ifade etmektedir (Ökte, 1951: 45).

Dolayısıyla Ökte'ye göre, Varlık Vergisi Kanunu daha kabul edilmeden önce Maliye Bakanlığı'ndan gelen talimat üzerine cetveller hazırlanmıştır. Kişiler ve kuruluşlar, savaş yıllarında elde ettikleri Maliye Müfettişleri tarafından saptanan, kazanç ve servet miktarları üzerinden, komisyonların takdiri ve tahmini olarak saptadıkları matrah üzerinden vergilendirilmiştir (Koçak, 2017: 487-488). Ancak Kayra'ya göre matrahın tahmini ve takdiri şekilde saptanmasının sebebi, hükümetin kısa sürede sınırdaki askere ve kentlerde geçim derdi çekenlere yardımının gerekmesidir. Üstelik piyasadaki mal kaçırıldığı düşünülen vurguncuların kendi mallarını olduğu gibi beyan etmeyecekleri de ortadadır (Kayra, 2018: 196).

Maliyeciler özellikle büyük kentlerde vergiyi tarh ederken keyfi olmaktan kurtulmak için bazı standartlar geliştirmeye çalışmışlardır. Meslekleri savaş içindeki kazançlara göre sınıflara ayırmışlar, Müslümanların vergisini saptarken verdikleri kazanç vergisinin 1-3 katı arasında kalmasına; gayrimüslimlerin vergisinin ise kazanç vergisinin 2-3 katı arasında kalmasına dikkat etmişlerdir. Tekeli ve İlkin'e göre, Saraçoğlu bu saptanan vergi miktarını gayrimüslimlerde 5-10 kata çıkartarak onaylamıştır (Tekeli ve İlkin, 2016: 44). Aktar, Tek Parti döneminin bürokratik yapısının toplum hakkında bilgi toplamak konusunda geri olduğunu, bu sebepten Varlık Vergisi'nde "zenginliği gözler önüne seren" ve "itibar sahibi" gibi subjektif ölçütlerle verginin tahakkuk edildiğini ifade etmektedir (Aktar, 2014: 180).

Maliye Vekaleti, mükelleflerle ilgili ilk tahmin cetvellerinin dört ayrı grupta toplanmasını talep etmiştir. Bu gruplar, M: Müslüman grup, G: Gayrimüslim azınlıklar, D: Dönmeler, E:

Ecnebler olarak tanımlanmıştır (Boratav, 2006: 336). Vergi uygulamasında, M.G.D.E grupları arasındaki uygulama, vergi oranlarında her bir grup için farklılaştırılarak gerçekleştirilmiştir. Boratav'a göre, Müslümanlar ve ecnebler bu matrahın 1/8'ini, dönmeler 1/4'ünü, gayrimüslimler ise 1/2'sini vergi olarak ödemişlerdir. Böylece, azınlıklar Türklerden dört misli daha ağır oranda vergilendirilmiştir. Ancak Türkler vergi borçlarının büyük bir kısmını ödediği halde azınlıklarda ödenen vergiler, tahakkukun %60-%65'i arasında kalmıştır. Tahakkuku yapılan Varlık Vergisi toplamının %60'ı, toplam tahsilatın ise %55'i azınlıklara aittir (Boratav, 2006: 336, 341).

Kayra ise aslında Türklerin varlık açısından gayrimüslimlerin gerisinde olmasından dolayı, bu oranların Müslüman ve gayrimüslimlerin varlıkları için adil olabileceğini belirtmektedir. Büyük sermaye sahiplerine tarh edilen vergilerin miktarlarının yüksek olduğunu ve bu grupta gayrimüslimler olduğu kadar Türklerin de bulunduğunu ifade etmektedir. Onun hesabına göre, adam başına tahakkuk edilen vergi miktarı, Müslümanlarda 6.102 iken gayrimüslim ve yabancılarda 5.326'dır; dolayısıyla, bu verilen oranlar gerçeği yansıtmamakta, hatta bu oranlara göre Müslümanların gayrimüslimlere nazaran kişi başına daha fazla vergi borcuna girdiği görülmektedir. Ancak, o dönemde gayrimüslimlerin Türklere nazaran daha varlıklı olması, vergi ödeyen gayrimüslim kişi sayısını arttırmıştır (Kayra, 2018: 181-186). O dönemde İstanbul Ticaret Odası'na kayıtlı iş adamlarının %83'ü (6.102 kişi) gayrimüslim iken, %13'ü (1.384 kişi) Türk'tür. Dolayısıyla o dönemde yabancılar ve gayrimüslimler Türklere nazaran bir hayli zengindirler (Kayra, 2018: 189).

Varlık Vergisi sonucunda tüm Türkiye'de vergilendirilen mükellef sayısı toplamda 114.368 olup, tarh edilen vergi 465.384.820 liradır. Tarh edilen verginin 109.986.481 lirası terkin edilmiş; dolayısıyla, toplamda 314.920.940 lira tahsil edilmiştir (Kayra, 2018: 54). Tüm Türkiye'de Varlık Vergisi

tahsilatının tahakkuka oranı %74,3 olarak gerçekleşmiştir. İstanbul'da ise mükellef sayısı toplamda 62.575 (toplamın %54'ü) olup, tarh edilen vergi 317.275.642 (toplamın %68'i) liradır. Toplamda 221.307.508 (toplamın %70'i) lira tahsil edilmiş; dolayısıyla İstanbul'da tahsilatın tahakkuka oranı %69,7 olarak gerçekleşmiştir (Aktar, 2014: 140).

Ökte, İstanbul için 200 milyon liralık tahsilat yapılacağını tahmin ettiklerini, Ankara'nın bu oranı 5-10 kat arttırmaya çalıştığını ifade etmektedir (Ökte, 1951). Ancak Kayra, İstanbul'da tüm gayrimüslimlere tahakkuk edilen verginin tamamının 199 milyon olduğunu ve 130 milyonun tahsil edildiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla bu iddia da Kayra'ya göre geçerliliğini yitirmektedir (Kayra, 2018: 194). Nitekim Tabak'ın çalışmasına göre, İstanbul ve İzmir gibi kozmopolit şehirlerin aksine Anadolu'nun iç kesimlerine gidildikçe Varlık Vergisi'ni ödeyenlerin Müslüman Türkler olduğu ortaya çıkmıştır. Çalışmanın sonucunda Aydın ve Afyon illerinde vergisini ödeyenler arasında gayrimüslimlerin ağırlıklı olmadığı anlaşılmış, hatta Aydın ilinde vergiyi ödeyenlerin hepsinin Müslüman olduğu ortaya çıkmıştır (Tabak, 2015: 292-293). Kimi sosyal bilimciler Varlık Vergisi'ni itiraz hakkı olmaması sebebiyle eleştirmişlerdir (Akar, 1987: 154). Ancak Kayra'ya göre o dönemin savaş dönemi olduğu unutulmamalıdır. Maddi hatalar düzeltilmiş, nispetsiz oldukları yönetim tarafından kabul edilen tarhiyatlar düşürülmüştür. Aynı şekilde dönemin Toprak Mahsulleri Vergisi'nde köylünün itiraz hakkının bulunmamasına herhangi bir tepki gösterilmemiştir (Kayra, 2018: 200-201).

Tarh edilen verginin yarısından azını ödeyen veya hiç ödemeyenlerin takibe alınarak Aşkale'ye gönderilmesine karar verilmiştir. Bu uygulamadan hastalar, sakatlar, ödemeyi yapmakta kararlı olanlar, kadınlar, 55 yaşın üstündekiler ve 18 yaşın altındakiler muaf tutulmuştur. Bu liste, vergisi en yüksekten başlayarak en az olana doğru işlemiştir (Yalçın, 2012: 326-

327). Ancak Boratav'a göre, Türk-azınlık ayrımının bir örneği, verginin hizmet erbabı ve küçük esnafa da uygulanacağı, Maliye Bakanlığı tarafından kararlaştırılmış olmasına rağmen, bu gruplardan sadece azınlık olanlara karşı uygulamaya geçilmiş olmasıdır. Azınlık-Türk ayrımının hâkim olduğu bir diğer uygulama ise, çalışma mükellefiyetine sadece gayrimüslimlerin tâbi tutulması ile gerçekleştirilmiştir. Kanunen verginin ödenmesi için tanınan on beş günlük süre iki hafta daha uzatıldıktan sonra borcun tamamını ödemeyenlerin kamplarda toplanarak Aşkale'ye yollandıkları görülmektedir. Varlık Vergisi yürürlükte olduğu süre içinde sevk için kampa alınanların sayısı 2057, Aşkale'ye sevk edilenlerin sayısı ise 1400 tır. İstanbullu azınlıklar yaklaşık olarak bunların %90'ını oluşturmaktadır. Bunların 21'i ise Aşkale'de vefat etmiştir (Boratav, 2006: 341-342). Sadece İstanbul'da 40.000'i aşkın mükellefin vergisini ödemediği düşünüldüğünde, Aşkale'ye gönderilenlerin sayısının kısıtlı tutulduğu görülmektedir (Akar, 1999: 90). Bali ise, Türk-azınlık ayrımının ortaya çıkmasında özellikle Musevi tüccarların hedef alınmasının etken olduğunu ifade etmektedir (Bali, 2005: 45-48). Ayrıca vergisini ödemeyen Türklere karşı hiç bir yaptırım uygulanmamış, herhangi bir şekilde çalışma mükellefiyetine tâbi tutulmamıştır. Limited şirketlerdeki gayrimüslim ortaklar iflas ettirilecek oranda vergilendirilmiş, Müslüman ortaklar ise vergilendirilmemiştir (Bali, 2017: 450).

4. VARLIK VERGİSİ'NİN KALDIRILMASI VE SONUÇLARI

Varlık Vergisi 15 Mart 1944 tarihinde ödemeyenlerin borçları silinmek suretiyle yürürlükten kaldırılmıştır. Vergi, tasfiye edildikten sonra yankıları son bulmamış; verginin ticareti azınlıkların elinden alıp Müslüman Türklere vermek için çıkarıldığı, uygulamada azınlıklara haksızlık yapıldığı iddialarıyla özellikle çok partili döneme geçildikten sonra belli dö-

nemlerde gündeme getirilmiştir (Baş, 2006: VI). Varlık Vergisi'nin hedefler doğrultusunda ne kadar muvaffak olduğu incelendiğinde, 16 aylık uygulama boyunca, 1942 yılının sonlarında piyasada bulunan paranın %43'üne denk gelen miktarın vergilendirildiği görülmektedir. Bu durum, 1943 yılında toplam eşya fiyatlarında ve geçinme indekslerinde görece olumlu bir etki yaratmış ve emisyon artış hızını düşürmüştür (Akar, 1992: 80). Varlık Vergisi uygulamasından sonra beyana dayanan Kazanç Vergisi 1942 yılında 51 milyon iken, 1944 yılında 186 milyon liraya yükselmiş, dolayısıyla devletin gelirleri artmıştır (Kafaoğlu, 2005: 63). Bu verginin savaşın finansmanına katkısı ise, 1942 yılı harcamalarının %30'unu karşılaması bakımından önemli olmuştur. Bu verginin önemi ve bu kadar tartışma konusu olmasının sebebi, savaşın finansmanına katkısından ziyade, hedeflenen toplumsal sonuçlardan kaynaklanmıştır (Tekeleli ve İlkin, 2016: 39).

Ahmad'a göre, Alman ordusunun Şubat 1943 tarihinde Stalingrad'da teslim olması üzerine Türkiye'de azınlıklar üzerindeki baskı azalmıştır. Bu gelişme ışığında, Mart 1943 tarihinde bir Türk Yahudisi olan Avram Galante Meclis'e girmiş, Alman yanlısı gazeteci Yunus Nadi Abaloğlu Cumhuriyet gazetesi başyazarlığından çekilmiştir. Bu gelişmeler, İnönü'nün Almanya'ya karşı takındığı iyi niyetli tarafsızlıktan vazgeçerek, Müttefik Devletler'e doğru kaydığının belirtisidir. Eylül 1943 tarihinde Varlık Vergisi sebebiyle Doğu Anadolu'daki çalışma kampına gönderilenler affedilmiş ve Mart 1944'te bu vergi kaldırılmıştır (Ahmad, 2008b: 121). 4-7 Aralık 1943 tarihlerinde düzenlenen İnönü, Churchill ve Roosevelt'in katıldığı Kahire Konferansı'nda Türkiye, Müttefikler yanında savaşa katılacağını belirtmiştir. Dolayısıyla, demokratik ülkelerin safını seçen Türkiye Varlık Vergisi uygulamasının hoş karşılanmayacağını farkındadır (Bali, 2017: 474-475).

Cumhuriyet dönemi boyunca eski başkent istenmeyen kolonyal bağlar ve komprador burjuvazi ile bir tutulurken, Anka-

ra milli kalkınmanın özü sayılır olmuştur. Bu ideolojik çerçeve içinde, ticaret sermayesinin kolonyal İstanbul'u ile milli sanayinin Ankarası'nı karşı karşıya getirmek zor olmamıştır. Kimi sosyal bilimcilere göre, Rum, Yahudi ve dönme müteşebbisler, siyasetteki liberal görüşleri, İttihat ve Terakki kadrolarıyla yakınlıkları ve sanayideki ustalıkları sebebiyle, önce muhafazakârların sonra da II. Dünya Savaşı sırasında ise ırkçıların hiddetine hedef olmuşlardır. Toplanan verginin %65'ini gayrimüslimler ve yabancılar ödemiştir (Keyder, 2015: 144). Çalışma mükellefiyeti gibi dönemin "toplama kamplarını" çağrıştıran uygulamalarla birlikte, ekonomik alandaki etkileri azaltılarak çoğunun mal varlığına el koyulmuş ve piyasadan çekilmek zorunda bırakılmışlardır. Gayrimüslim girişimciler, Türkiye'deki yeni yatırım fırsatlarına karşı çekingen davranmışlar, özellikle İstanbul'daki Rum vatandaşların çoğu uygulama sonrasında göç etmişlerdir (Akar, 1992: 91, 93, 100).

1942 yılının vergileri, ücretli ve maaşlı kesimden toplanan kazanç vergisi de dâhil olmak üzere, büyük ölçüde kentli ve köylü çalışan kesim tarafından verilmiştir (Boratav, 2006: 333). Dolayısıyla, bu yorumlar yapılırken, verginin tahsil edildiği dönemde Türkiye'de en varlıklı grubun gayrimüslimler olduğu dikkate alınmalıdır. Savaş ortamında ihtikâr ve vurgun yapıp zenginleşen grubun gayrimüslimler olduğu gözlemlenmiştir (İnci, 2012: 288). 1951 yılında İstanbul'da Hesap Uzman Yardımcısı olan Kafaoğlu'na göre, Varlık Vergisi sonrasında da azınlıklar İstanbul ekonomisindeki hâkimiyetini sürdürmektedir. Daha sonrasında İsrail Devleti'nin kuruluşuyla Yahudiler, 6-7 Eylül olaylarıyla Rumlar ve azınlıklara muvazaalı işlemlerde kolaylık sağlayan Selanik Bankası ve iki İtalyan Bankası'nın ülkeden ayrılmasıyla diğerleri ülkeden göç etmeyi tercih etmişlerdir (Kafaoğlu, 2005: 66). Nitekim Dokuyan'a göre, 1950 yılında Yahudi nüfusundaki azalmanın sebebi, daha çok 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulmasıyla bu ülkeye yapılan göçlerle ilişkilidir (Dokuyan, 2014: 48-49).

Kafaoglu'nun tespitlerine katılmayan Bali'ye göre, Varlık Vergisi'ni ödeyebilmek için eşyalarını ve gayrimenkullerini satmak zorunda kalan azınlıkların müşterileri Türk olmuştur. Çok düşük fiyatlarla gayrimenkullere ve sanayi tesislerine Türkler sahip olmuş, dolayısıyla ticarete sahip olan sosyo-kültürel yapı bir miktar değişime uğramıştır (Bali, 2017: 451). Varlık Vergisi, Ankara hükümetine ve devletçi burjuvaziye sağladığı kısa dönemli kazançlara ve şansı yaver gitmeyen İstanbullu tüccar ve sanayicilerin mülklerini devralan Müslüman işadamlarına sunduğu kazanç imkânlarına rağmen, savaş sonrasında iş hayatındaki güveni ciddi biçimde zedelemiştir. Sanayiciler, savaş atmosferi içinde bürokrasinin kapitalist birikimin en temel şartlarının ihlaline karşı çıkmamış, ama olağanüstü koşullar kalktığında ilk fırsatta rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir (Keyder, 2015: 145).

Türkiye'nin ekonomi siyasetinde devletçiliğin fazla vurgulanmasına rağmen, özel sektör de büyük kazanımlar sağlamıştır. Çünkü devlet, sadece özel sermayenin büyük yatırımlar gerektirdiği için gerçekleştiremeyeceği ya da girişimi yeterince kârlı olmadığı için girmek istemeyeceği alanlarda palazlanmıştır. II. Dünya Savaşı esnasında, hızlı bir büyüme sergileyen özel sektörün devlet himayesine katlanması zamanla zor hale gelmiştir. Özellikle, 1940 Ulusal Savunma Yasası ve 1942 Varlık Vergisi, bu dönemde alınan önlemlerin burjuvazinin güçlenmesine yönelik olduğunu düşündürse de, özel sektöre devletin ne kadar keyfi ve beklenmedik bir biçimde hareket edebileceğini göstermiştir. Özel sektörün kendini güvende hissetmesini sağlayabilmek ve devleti sorumlu hale getirebilmek için II. Savaş'ın sona ermesi beklenilmiştir (Ahmad, 2008a: 124).

Varlık Vergisi uygulaması ile birlikte, devletin ekonomiye müdahalesini asgariye indirecek serbest piyasa ekonomisi modeli revaç bulmaya başlamış ve devletçi ekonomi politikaları gözden düşmüştür. Her ne kadar Varlık Vergisi uygulamasından kârlı çıkmış olsalar da Müslüman-Türk burjuvazisi, ileride

olması muhtemel bir devlet müdahalesine karşı kendisini güvencede hissedeceği liberal ekonomi politikalarından yana tavır koymuştur. Bütün bu etkenler, Cumhuriyeti kuran ve yöneten kadroların siyasal iktidarı kaybetmelerinde büyük bir rol oynamıştır. Dolayısıyla, Varlık Vergisi yalnızca uygulandığı dönemin aktüalitesi içinde yol açtığı sonuçlarla değil, sonraki dönemlere yansıyan etkileriyle de Türkiye'nin ekonomik ve siyasal yaşamına ciddi tesirlerde bulunmuştur (Kızılkaya, 2016: 95). Varlık Vergisiyle birlikte Türk Vergi Sistemi'ndeki aksaklıklar daha net ortaya çıkmış, II. Dünya Savaşı sonrası süreçte bu aksaklıkları gidermek amacıyla mali sistemde reform hareketine gidilmiştir (Coşar, 2003: 25).

5.SONUÇ YERİNE: VARLIK VERGİSİ SONRASI TARTIŞMALAR

Varlık Vergisi uygulamasının azınlık karşıtı bir politika olmadığı konusunda ısrar eden ve hatta uygulamanın yapıldığı dönem maliye müfettişliği yapan Kayra'ya göre, II. Dünya Savaşı büyük tüketim harcamaları ve bunları karşılamak için gerekli finansman güçlüklerini beraberinde getirmiştir. Hükümet bunları finanse edebilmek için yıllardan beri üzerinde uğraştığı kalkınma planlarını ikinci plana itmiş; dolayısıyla, yatırımlar büyük ölçüde sekteye uğramış ve tüm yerleşmiş vergilerde artırmalara gidilmiştir. Kayra, Varlık Vergisi'nin sadece İstanbul'da yaşayan azınlıklardan alınmadığını ifade ederek, bu verginin, Anadolu'daki varlıklı insanlara da yüklendiğini belirtmiş; hatta bu verginin toplanması maksadıyla mükellefleri zorlamak için "göstermelik" bir bedeni mükellefiyet uygulandığını da ifade etmiştir. Bu dönemde çiftçiye yüklenen Toprak Mahsulleri Vergisi'ne ek olarak, dolaylı vergilerde de büyük artışlara gidilmiş, alt ve orta sınıflar için en ağır yük olan enflasyon vergisi de sürdürülmüştür. Türkiye hükümeti savaşa girmemek için radikal önlemler alırken varlıksız kesim yanında zengin

kesime de başvurmuş, onlardan bir servet-sermaye vergisi alma yoluna gitmiştir. Kayra'ya göre, Varlık Vergisi'nde Türkler, gayrimüslimler ve yabancılar arasında ayırım ve eşitsizlik yapılmamıştır. Alınan vergi ağır olmamış ve yapılan bedeni zorlama da ağır olmamıştır. Türkiye'de uygulanan vergilendirme yöntemi, en uygar görünümlü Batılı ülkelerde uygulanan katl, yağma, sürgün olaylarına kıyasla "insafli" bir yöntemdir. Türkiye, yöneticilerinin akıllılığı sayesinde savaşa girmemiş, sınırları içindeki Türk, azınlık vatandaşı, yabancı, sığınmacı tüm insanları korumuş ve yabancı ülkelerdeki insanlara kol kanat germiştir (Kayra, 2018: 254-258). Öztürk ise, Varlık Vergisi'nin savaş ekonomisi içinde gerekli olduğunu, yasada herhangi bir sıkıntı bulunmadığını, verginin tahsilat aşamasında ve vergi uygulayıcısında problemlerin ortaya çıktığını ifade ederek Kayra'nın görüşlerini desteklemiştir (Öztürk, 2013: 162). Yalçın, uygulamada ortaya çıkan sorunların ve güçlüklerin giderilmesi için gerekli tedbirlerin alındığını, bir süre sonra ise uygulamaya son verildiğini ifade etmektedir (Yalçın, 2012: 313).

Ortaylı ise, Varlık Vergisi'nin çıkış itibariyle despotik bir vergi olduğunu; ancak, bu verginin yol açtığı sorunların ana sebebinin bürokrasinin alt katmanlarındaki kontrolsüzlüklerden kaynaklandığını ifade etmektedir. II. Dünya Savaşı döneminde Türkiye, yeterli olmayan polis ve jandarma gücü ile savaşmadan savaşı atlatmış ve bir devlet olduğunu kanıtlamıştır (Ortaylı ve Küçükkaya, 2017: 155). Savaş dolayısıyla ithalatta ve ihracatta önemli dalgalanmalar gözlenmiş ve Türkiye uygar yaşamı sürdürebilecek bir ithalatı yapamaz hale gelmiştir. Bu dönemde zirai vergiler köylüyü büyük sıkıntı altına sokmuş ve en üretken nüfusun silah altında olması ise üretimi düşürmüştür. Bu durumdan çıkış, "modern devlete yakışmayacak" bir biçimde Varlık Vergisi'nin çıkarılmasında görülmüştür. 1942 yılında bu vergi sayesinde devletin bütçe gelirleri neredeyse üç misli artmıştır. Ancak Ortaylı ve Küçükkaya'ya göre, bu verginin ön planda "Hitlerist" bir amaç taşıdığı yargısı kolay bir hü-

kümdür. Muhtelif kademelerde özellikle alt kademelerde bürokrasinin ırkçı söylemlere düştüğü görülse de, Varlık Vergisi'nin bir savaş vergisi olduğu ve bir zaruret sonucunda bu verginin çıkarıldığı düşünüldüğünde mali adaletin beklenmesi anlamsızlaşmaktadır. Maliyenin "zavallı aciz bir uygulaması" sonucunda devlet ve Cumhuriyet için ağır bir yük ve kötü bir şöhret yaratılmıştır. Uygulamada, yerel komisyonlarda rüşvet mekanizması, kayırmalar ve maliye bürokrasisinin bazı mükelleflere yönelik şahsi kini, vergiyi trajik boyutlara taşımıştır. Konan vergiyi ödeyemeyenlerin bir süre için Aşkale'ye sürgünü Türkiye'nin Yahudi meselesinde "malum ülkeler" arasına sokulmasına sebep olmuştur. Ancak 1943'te uygulanan Toprak Mahsulleri Vergisi köylü için çok daha ağır bir uygulamadır. Buna rağmen, Ortaylı ve Küçükçaya, bu verginin yurtdışında Varlık Vergisi kadar kötü bir intiba yaratmadığının aşikâr olduğunu belirtmektedir (Ortaylı ve Küçükçaya, 2017: 168-170).

Çanak'a göre, Varlık Vergisi sayesinde ülkenin mali sıkıntıları hafiflemiş ve toplumsal adalet sağlanmıştır. Verginin ödeme süresinin bir ay ile sınırlandırılması tüccarların elindeki malları piyasaya sürmek zorunda olmalarını sağlayarak enflasyonu düşürmüştür (Çanak, 2016: 378). Nitekim Kafaoğlu, savaş yıllarında devletin Varlık Vergisi'nden 320 milyon lira gelir elde ederken, çiftçilerin ödediği vergiden 330 milyon lira, ücretlinin ödediği vergiden 400 milyon lira, sanayici ve tüccarın ödediğinden 50 milyon lira ve KİT'lerin ödediğinden 120 milyon lira gelir elde ettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla, Kafaoğlu'na göre, Varlık Vergisi ile birlikte savaş yıllarında devlet giderlerine neredeyse hiç katılmayan bir gruptan olağanüstü bir vergilendirme yöntemiyle vergi alınması hem mali hem de sosyal bir zorunluluktur (Kafaoğlu, 2005: 77-78).

Dönemin İstanbul Defterdarı Faik Ökte ise, ırkçı bir uygulama olan Varlık Vergisi'nin Türk kökenli olmayanlara daha çok uygulandığını ve bir ölçüde de bu vergi aracılığıyla Türk köken-

li olmayanların mal varlığı Türklere aktarıldığını savunmuştur. Ona göre, Nazi Almanyası Varlık Vergisi'nin çıkarıldığı tarihlerde savaşta avantajlı taraf olarak ön plana çıkmış, bu durumdan etkilenen Tek Parti hükümeti, ırkçı bir şekilde Müslüman olmayanlardan ve özellikle de Yahudiler'den daha yüksek oranda vergi almıştır. Bu savı destekleyen başka bir gelişme ise, zorunlu çalışma için Aşkale'ye kampa gönderilenlerin tümünün azınlıklardan oluştuğu gerçeğidir (Ökte, 1951: 213).

lık Vergisi'nin kabul edildiği 11 Kasım 1942 tarihinde Türkiye'deki Turancıların umudu olan ve Sovyetler Birliği'ne karşı savaşan Alman orduları Stalingrad önünde ağır yenilgiye uğramaktadır. 19 Kasım 1942 tarihinde Sovyet ordusu karşı saldırıya geçmiş ve 31 Ocak 1943 tarihinde Alman ordusu Sovyetler Birliği'ne teslim olmuştur. Dolayısıyla, Yetkin, Varlık Vergisi ve II. Dünya Savaşı'nın gidişatı ile bir ilişki kurmanın gerçekçi bir yaklaşım olmadığını ifade etmektedir. Ona göre, bu verginin Yahudiler'e çok daha yüksek oranda uygulanmış gibi görünmesinin sebebi, Tek Parti rejiminin özelliğinden ve Türkiye'de o günkü ekonomik hayatın yapısından kaynaklanmaktadır (Yetkin, 2019: 125-127). Bu görüşü destekleyen Arslan, Şükrü Saraçoğlu'nun Alman yanlısı olmaktan ziyade Müttefikler'in zaferinden yana olduğunu belirtmiş, Saraçoğlu'nun Türkçülük vurgusu yapması sebebinin ırkçılıktan kaynaklanmadığını savunmuştur (Arslan, 2015: 137-138).

Tek parti rejimi, siyasi görüş yelpazesinde bulunan soldan sağa birden çok siyasal eğilimlere sahip kişilerin aynı parti çatısı altında birleşmesinden oluşmaktadır. Bir nevi koalisyonudur. Tek parti sistemi, eğer tüm eğilim ve güçler arasında bir denge kurmuşsa düzenli işlemekte, ancak bu durumda da bir ya da bir kaç eğilim partiye egemen olmaktadır. Dengeler değiştiğinde parti yönetimi de değişmektedir. Örneğin, Almanya'da Nasyonal Sosyalist Partisi ve Sovyet Rusya'da Komünist Partisi'nden sonra olağan düzene geçildiğinden bu görüş ve

eğilim farklılıklarından dolayı başka partiler de ortaya çıkmıştır. Türkiye'de de Tek Parti döneminde CHP'nin içinden Demokrat Parti'nin doğmuş olması bu duruma örnektir (Yetkin, 2019: 127).

Tek parti içinde farklı siyasal görüşlerden kişi ve grupların bulunması demek, aynı zamanda, bunların güçleri oranında da özellikle bürokratik kademelerde yandaşlarının bulunması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, vergiyi uygulamakla yükümlü olan kişilerin siyasal eğilimleri ve kişilikleri Varlık Vergisi'nin uygulanmasında belirleyici hale gelmiştir. Yetkin'e göre, Varlık Vergisi Kanunu'nun metninde, vergi yükümlüleri arasında Müslüman, Ecnebi, Gayrimüslim ve Yahudi şeklinde bir ayırım olmadığı, herkes için eşit oranda vergi öngörüldüğü halde; Aşkale çalışma kampına gönderilenler arasında hiç Müslüman Türk'ün bulunmamasının sebebi, siyasi otoritenin kararı değil, bu ırkçı kadroların kişisel tercihidir (Yetkin, 2019: 128-129).

II. Dünya Savaşı döneminde temel hak ve hürriyetlerin devlet tarafından ihlal edilmesine sürekli örnek gösterilen Varlık Vergisi'nin mülkiyete yönelik tehdidine karşın, daha geniş bir halk kesimini ilgilendiren ve onların bedenlerine ve temel özgürlüklerine yönelik bir tehdidi içeren işçileri kapsayan iş mükellefiyetine yönelik düzenlemeler de bulunmaktadır. Bu dönemde, madenlerde zorunlu çalışmaya tâbi tutulan işçiler ve köylü-işçiler büyük sıkıntılarla karşılaşmışlar ve bu sıkıntılar, savaş sonrasında CHP'ye karşı muhalefetin toplumsal tabanının oluşmasına sebep olmuştur (Metinsoy, 2017: 254).

Varlık Vergisi gibi, azınlıkların belli alanlardaki egemenliğini kırmak amacıyla geliştirilen politikaları baştan, (özellikle Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler gibi) "belli bir etnik veya dini gruba karşı" olarak tanımlamak mümkün değildir. Kemalist milliyetçilik anlayışı doğrultusunda, yapısal nedenlerden ötürü "Türkleştirilemeyen" her toplumsal gruba "ayırıcı muamele"

yapılmıştır. Bu itibarla, Türkiye’de milli devletin kuruluş aşamasında toplumsal hayatın her alanını Türkleştirme çabaları, aynı anda ve kaçınılmaz olarak “azınlık karşıtı” politikalar bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir milli devlette "biz" in ve "onlar" in kimlerden oluştuğu veya hangi kriterler yardımıyla tarif edildiği, o ülkede hâkim olan milliyetçilik anlayışının ipuçlarını verdiği gibi; aynı zamanda "millet" in yegâne temsilcisi olma iddiasındaki hâkim siyasi kadro ile azınlıklar arasındaki gerilim hattının ana eksenini belirlemektedir. 1942-1944 yılları arasında uygulanmış olan Varlık Vergisi Kanunu da bu gerilim hattını anlamak için uygun bir örnek teşkil etmektedir (Aktar, 1996: 99).

Varlık Vergisi uygulaması, esas olarak kanunun hazırlanışı; TBMM’de kabulü; o dönemin yayın organlarında desteklenmesi; kimin ne kadar vergi ödeyeceğini tespit eden komisyonların çalışma biçimleri; vergi mükelleflerinin isimlerinin ve vergi miktarının ilan edilmesi; en fazla bir ay ile sınırlandırılmış ödeme süresi; bu süre içinde vergi borcunu ödemeyenlerin mallarının haczedilerek icra yolu ile satışı ve bütün bunlara rağmen vergi borcunu ödeyemeyen mükelleflere borçlarını "bedenen çalışarak ödetmek" amacıyla çalışma kamplarına gönderilmeleri gibi alt süreçler içermektedir. Aktar ve Akar'a göre ise, bu aşamalar bir bütünlük içinde ele alındığında, Varlık Vergisi Kanunu Tek Parti döneminde birçok kez karşımıza çıkan "azınlık karşıtı" politikalara örnek olarak gösterilmektedir (Aktar, 2014: 135-136; Akar, 1992: 100-101).

Ancak, Aktar'a göre, Tek Parti döneminde ırkçılığın ortaya çıkabilmesi için gerekli sosyolojik şartlar Türkiye’de bulunmamaktadır. Antropolojik ve felsefi geleneğin oluşmasıyla ortaya çıkan ırkçılık düşüncesine, ne son dönem Osmanlı Türkçülerinin ne de Kemalistlerin sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca Osmanlı Yahudilerinin özellikle Doğu Avrupa ülkelerindeki gibi merkezi idare tarafından bastırılan ve toplu kıyımlara ma-

ruz kalan grup haline gelmemesi, arada tarihsel bir dini çatışmanın olmadığını göstermektedir. Teknik anlamıyla ırkçılık ancak, Weberci tanımıyla aklın egemenliğindeki yasalarla yönetilen modern sanayi toplumundaki devletin gerçekleştirebileceği bir şeydir. Teknik olarak ırkçı kaygılarla bir ulusal topluluğu yeniden kurmak, o ulusal topluluğu varlığı ile kirleten yabancı unsurlardan ayıklamak ve onları yok etmek anlamına gelmektedir. Sermaye birikim sürecinin başındaki geri kapitalist ülkelerdeki devlet yapısı, böylesine büyük ve ciddi bir projeyi hayata geçirebilecek donanıma sahip değildir (Aktar, 2014: 90-91).

Ayrıca Akar, II. Dünya Savaşı döneminde harp ekonomisi sonucunda devletlerin birçok önlem aldığını, İngiltere'nin aldığı aşırı kazançları vergilendirme kararının, Varlık Vergisi Kanunu'nu anımsattığını ifade etmektedir. İngiltere'nin savaşın finansmanını sağlama amacıyla çıkardığı bu vergi kanununda, mükelleften alınan vergi oranı belli bir tutardan sonrası için %100 olarak belirlenmiştir (Akar, 1999: 211). Almanya'da ise, ekonomiyi "Aryanlaştırma" amacıyla, 1933 ile 1935 yılları arasında Nazi Partisi ve devlet kurumları Yahudilerin elindeki firmaları ucuz fiyatlarla Almanlara devretmelerine zorlamışlardır. Bu durum, o dönemde ortaya çıkan antisemit uygulamalardan biri olarak görülmüştür (Akar, 1999: 212).

Boratav ise, Varlık Vergisi'nin, Türk-azınlık ayrımına dayanmadığını; bu uygulamada çiftçi ile kent burjuvazisi, Anadolu tüccarı ile İstanbul tüccarı arasında birinciler lehine ve ikinciler aleyhine belirli bir ayırım izlendiğini belirtmektedir. Ona göre, azınlıklar üzerinde Varlık Vergisi yıkıcı olmuştur, ancak büyük kentlerin sermaye çevreleri de oldukça ağır bir vergiyi fiilen ödemek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla, uygulamadaki fark, çok daha hafif oranda vergilenen Türklerin, kendilerine sağlanan ödeme kolaylıklarından da yararlanarak, işlerini tasfiye etmeden gayrimenkullerini satma yoluna gitmeden bu yükün altın-

dan kalkabilmeleri; azınlıkların önemli bir kısmının ise servetlerini nakde çevirerek tasfiyeye zorlanmaları olmuştur (Boratav, 2006: 344). Bu durum, siyasi iktidara yakın çevreler ve Varlık Vergisi uygulamasından geniş ölçüde kurtulan Anadolu kökenli toprak ve ticaret unsurları için elverişli bir ortam sağlamıştır. Vergi dolayısıyla İstanbul'da mesken, arsa, depo, han ve fabrika olarak satılan gayrimenkullerin sayısı 885'tir. Resmi satış bedelleri düşük gösterilse bile, vergi borçlularının menkullerini çok ucuza kapatan fırsatçı grupların varlığı ortaya çıkmıştır. Savaş yıllarında, iflas eden ticarethanelere el koyarak İstanbul'a yerleşen, çocuklarını paralı özel okullara veren yeni bir zengin sınıfı türemiştir. Kısacası, Varlık Vergisi Türkiye ekonomisinde hâkim sınıflar arasındaki dengeleri sarsan, savaş sonrası dönemi de etkisi altına alacak uzun süreli bazı politik sonuçlar doğuran önemli bir olay olarak tarihte yerini almıştır (Boratav, 2006: 344-345).

Türk Devrimi kapitalizmi geliştirmekte çıkarı olan sınıflara dayandığı halde, bu sınıflar arasında ticaret burjuvazisinin özel bir yeri bulunmaktadır. Timur'a göre, rejimin milliyetçi karaktere sahip olması, fakat büyük tüccarların çoğunluğunun Müslüman olmaması, iktidar tarafından sermaye birikiminde olumsuz bir yön olarak görülmüş olabilir. Atatürk döneminde bu gruplar nisbi bir güvenlik içinde olmalarına rağmen, hiçbir zaman da tam olarak topluma bağlanamamışlardır. Varlık Vergisi, bu güvensizlik duygusunu hem haklı çıkarmış hem de körüklemiştir. Özellikle, Türkiye'nin yarım yüzyıldan beri tekelci kapitalizm ile ilişkileri, egemen burjuvaziyi zorunlu olarak emperyalizmle işbirliğine itmiştir. Etnik ve ideolojik farklılıkların kapitalist gelişmeyi yavaşlatıcı bir rol oynama ihtimali, Varlık Vergisi'nin sebebi haline gelmiş olabilir (Timur, 2001: 205).

Çetinoğlu'na göre, İttihatçı gelenekten gelen Kemalistlerin sermayenin Türkleştirilmesiyle sağlanan bu milli burjuvazi yaratma hedefi, azınlık mensubu vatandaşların ekonomik ve

kültürel olarak zarar görmesine, yaşam araçlarının ellerinden alınarak göç etmelerine sebep olmuştur. Hükümet bu yasayla ekonomik krizden dolayı kendisine yönelebilecek olan tepkileri iyi bir manipülasyonla azınlıklara yönlendirmiş ve azınlıklara iktisadi ve kültürel olarak zarar vererek toplumda homojen bir yapı şekillendirme fırsatını yakalamıştır. Varlık Vergisi nüfusun homojenleştirilmesi adına önemli bir kilometre taşıdır. Azınlıkların iş yerlerine, evlerine ve ev eşyalarına el konulmuş ve bunların satışından elde edilen gelir vergiye yetmediğinde, Aşkale gibi çalışma kamplarına sürgün edilmişlerdir. Kısacası Tek Parti döneminde uygulanan birçok kanunla amaçlanan homojen bir ulus-devlet yaratmaktır. Her ne kadar, bu kanun ve uygulamaların birincil hedefi azınlıklar olarak gösterilmemiş olsa da; aslında temel amaç, Türk ulusu tanımlaması içine dâhil edilmeyen bu unsurların Türkleştirilmeleridir (Çetinoğlu, 2009: 15-16).

Kızılkaya'ya göre, II. Dünya Savaşı'nın olağanüstü şartları altında çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu'nda, etnik ve dini parametrelere göre yapılan vergi sınıflandırması, gayrimüslimlerin ekonomiden tasfiye edilmelerine neden olduğu gibi, Cumhuriyetin eşit yurttaşlık ve hukuk devleti olma yönündeki iddialarına da ciddi bir darbe vurmuştur. Gayrimüslim vatandaşların mal varlıklarının önemli bir bölümü Anadolu kökenli Müslüman-Türk burjuvazisinin eline geçmiştir. İstanbul sermayesine karşı Anadolu sermayesinin ve gayrimüslim ticaret burjuvazisine karşı Müslüman Türk burjuvazisinin güçlenmesine olanak sağlayan bu uygulama dolayısıyla, Cumhuriyet din ve ırk ayrımı yapmakla suçlanmıştır. Bazı sosyal bilimcilere göre, Varlık Vergisi'nin uygulanma sürecinde yaşanan bu olumsuz durumların kaynağında, dönemin uluslararası ortamının ırkçı niteliği kadar, tek parti iktidarının yabancı düşmanlığının da etkisinin bulunduğu belirtilmektedir. Sabit olmayan vergi oranları, mal varlıklarına el koyulması ve zorunlu çalışma kampları gibi uygulamalar, Ermeni, Rum ve Yahudilerden oluşan azınlık unsur-

larını toplumsal ve ekonomik yaşamın dışına çıkarmıştır (Kızıl-kaya, 2016: 94-95). Kısacası, bu uygulama, Lozan Antlaşması'yla modern bir ulus devlet olmak isteyen Türkiye'nin, azınlıklarını milli Türk kimliğine ve Türk kültürüne kazanma yolundaki gayretlerini ciddi anlamda sekteye uğratmıştır (Bali, 2017: 481-482). Kendini "laik" bir devlet olarak niteleyen Türkiye Cumhuriyeti'nde çıkarılan bir verginin din unsuruna bağlı olarak Müslüman ve gayrimüslim şeklinde cetvellerle alınması, Müslüman-gayrimüslim yurttaşlar arasında bir gerilime sebep olmuştur (Bali, 2001: 125-126). Dolayısıyla, anayasasına "laiklik" ilkesini çağdaşı ülkeler arasında 1937 tarihi ile daha erken bir tarihte alan Türkiye Cumhuriyeti, aradan beş yıl geçmeden "anti laik" diye değerlendirilebilecek Varlık Vergisi uygulamasını yürürlüğe koymuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz (2008a). Modern Türkiye'nin Oluşumu, 7. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Ahmad, Feroz (2008b). Bir Kimlik Peşinde Türkiye, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Akar, Rıdvan (1987). Varlık Vergisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- Akar, Rıdvan (1992). Varlık Vergisi: Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği, 1. Baskı, Ocak, Belge Yayınları, İstanbul.
- Akar, Rıdvan (1999). Aşkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları, 1. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul.
- Aktar, Ayhan (1996). "Cumhuriyetin İlk Yıllarında 'Türkleştirme' Politikaları," Tarih ve Toplum, Sayı: 156, 4-18.
- Aktar, Ayhan (2004). "Varlık Vergisi'nin Hikayesi", Toplumsal Tarih, sayı: 121, Ocak 2004, 82-87.
- Aktar, Ayhan (2014). Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Arslan, Gürbüz (2015). "Varlık Vergisi Kanunu'nun Çıkarılması, Uygulanması ve Sonuçları", Tarih Dergisi, Sayı: 61, Cilt: 1, İstanbul 2015, 119-152.
- Bali, Rıfat N. (2001). "Toplumsal Bellek ve Varlık Vergisi", Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası, (edt: Esra Özyürek), İletişim Yayınları, İstanbul, 87-126.

- Bali, Rifat N. (2005). *The Varlık Vergisi Affair*, The Isıs Press, İstanbul.
- Bali, Rifat N. (2017). *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleş-tirme Serüveni (1923-1945)*, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Baş, Hakan (2006). *Varlık Vergisi'nin Türk Siyasal Yaşamına Yansımaları (1942-1957)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek li-sans tezi, Kocaeli.
- Boratav, Korkut (2006). *Türkiye'de Devletçilik*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Anka-ra
- Boratav, Korkut (2015). *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2009)*, 20. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Boratav, Korkut (2018). "İktisat Tarihi (1908-1980)", *Türkiye Tarihi 4: Çağ-daş Türkiye 1908-1980*, (yayın yönetmeni: Sina Akşin), 13. Basım, Ka-sım, Cem Yayınevi, İzmir.
- Clark, E. Culpepper (1972). "The Turkish Varlık Vergisi Reconsidered", *Midd-le Eastern Studies*, vol: 8, no: 2, May 1972, 205-216.
- Coşar, Nevin (2003). "Varlık Vergisi Konusundaki Yolsuzluk Söylentileri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 58, sayı: 02, 1-27.
- Çamurcuoğlu, Gülden (2009). "Türkiye Cumhuriyeti'nde Toprak Reformu ve Milli Burjuvazi Yaratma Çabası", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: XIII, sayı: 1-2, Haziran-Aralık, 161-178.
- Çanak, Erdem (2016). "Varlık Vergisi ve Mersin Uygulaması", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, Mart 2016, 363-382.
- Çetinoğlu, Ali S. (2009). *Ekonomik ve Kültürel Jenosit: Varlık Vergisi 1942-1944*, 1. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul.
- Dokuyan, Sabit (2014). "Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değer-lendirme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2014, cilt: 15, sayı: 2, 23-55.
- Goloğlu, Mahmut (2017). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi- III: Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İnci, İbrahim (2012). "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Varlık Vergisi Uygulaması", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 10, sayı: 2, 272-290.
- Ortaylı, İlber ve Küçükkaya, İsmail. (2017). *Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı: 1923-2023*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kafaoğlu, Arslan B. (2005). *Varlık Vergisi Gerçeği*, 2. Basım, Ekim, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Karabulut, Kerem (2005). "11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi'ne Bir Bakış", *A Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 27, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, 325-339.

- Kayra, Cahit (2018). Savaş Türkiye Varlık Vergisi: Tepkiler ve Yanıtlar,6. Baskı, Tarihi Kitabevi, İstanbul.
- Keyder, Çağlar (2015). Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, 20. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kızılkaya, Ahmet (2016). "Ekonomik ve Siyasal Boyutlarıyla Varlık Vergisi", Emek ve Toplum Dergisi, cilt:5, yıl:5, sayı: 12.
- Koçak, Cemil (2017). Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945) Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma, cilt:2, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Metinsoy, Murat (2017). İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ökte, Faik. (1951). Varlık Vergisi Faciası, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.
- Öztürk, İbrahim M. (2013). "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi, Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt: 32, sayı: 54, 135-166.
- Tabak, Serap (2015). "Varlık Vergisi ve Aydın İlinde Uygulaması", Gazi Akademik Bakış, Cilt:9, Sayı: 17, Kış 2015, 279- 294.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (2016). İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si: İkinci Cilt, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Timur, Taner (2001). Türk Devrimi ve Sonrası, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Yalçın, Osman (2012). "Varlık Vergisi Kanunu ve Uygulaması", Avrasya İncelemeleri Dergisi, I/1, 313-354.Yetkin, Çetin (2019). Karşı Devrim: 1945-1950, 11. Basım, Kilit Yayınları, Ankara.
- Zürcher, Erik J. (2009). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, (çev: Yasemin Sener), 23. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İKTİSADİ OLUŞUM: DEVLETÇİ İKTİSAT POLİTİKALARI

Selin Zengin Taşdemir*

1. GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyet'inin iktisadi yapısının başlıca nitelikleri 1923-1939 yıllarında belirlenmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile hızla geçilen yeni yapılanma süreci, ekonomik olarak değişimin de belirleyicisi olmuştur. Bu geçiş döneminde iktisadi gelişmelerin temel dayanağı “ekonomik bağımsızlık” özlemidir.

Bu dürtüyle, ekonominin biçim ve yapısı, 1923'te İzmir'de gerçekleşen Türkiye İktisat Kongresi'nde temel anlamda belirlenmiştir. İktisat Kongresi'nde alınan kararlar Lozan Antlaşması sonuçları ile bir araya gelmesiyle, ekonomi politikalarının kurumsal yapısı tamamlanmıştır. Cumhuriyet'in kuruluşundan ilk 10 yıl “liberal” ekonomi politikalarının izlendiği dönem olarak ifade edilmektedir. Dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda, sanayi sektöründeki teşvikler, özellikle kurulan demiryolu işletmeciliği gibi devletin ekonomiye müdahale ettiği alanlar görülmektedir. Ancak Cumhuriyet'in kuruluş dönemi az gelişmiş bir ekonomik yapı üzerine oluşturulması nedeniyle, birtakım ekonomik yetersizlikler liberal politikaları zorunlu kılmıştır.

---

* Dr. Öğretim Elemanı, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, e-mail:szengin@nevsehir.edu.tr, ORCID ID :0000-0002-9351-3010

İzmir İktisat Kongresi'yle liberal ekonomik sisteme eğilim gösterilmesine rağmen, 1929 ekonomik krizinin meydana gelmesiyle iktisat politikaları yön değiştirmek zorunda kalmış, liberal iktisat politikalarından vazgeçme kararı alınmıştır. Bu anlamda 1929 yılı Türkiye ekonomisinde dönüm noktası özelliği taşımaktadır. Bu gelişmeler neticesinde iktisat politikaları 1930'dan itibaren yeni bir yola doğru sürüklenmiştir. 1930'larda uygulanmaya başlayan devletçi iktisat politikaları, ekonominin kurumsal yapısını oluşturmada önemli rol almıştır.

Devletçilik, devletin iktisadi faaliyetlerde aktif ve kalıcı olarak yer almasıdır. Bu çalışmada, Erken Cumhuriyet döneminde neden devletçi politikalara başvuruldu, sonuçları neler oldu sorularının cevapları aranmaktadır. Bununla birlikte, ekonomiyi devletçi politikalara yönelten ekonomik gelişmeler incelenmektedir.

Bu amaç çerçevesinde, çalışmada önce Cumhuriyetin kuruluş yıllarında ekonomik yapının oluşumuna yer verilecek, daha sonra dönemin devletçi ekonomik uygulamaların üzerinde durulacaktır.

2.KURULUŞ YILLARINDA İKTİSADİ YAPI: 1923-1929

Cumhuriyetin ilan edilmesi, birçok alanda olduğu gibi iktisadi anlamda da hızlı ve köklü değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu kurumsal dönüşümler dönemin yapısı nedeniyle, kesintisiz gerçekleşmemiştir. Bu anlamda, Cumhuriyet'in ilk yılları 1923-1930 liberal dönem, 1930-1939 devletçi dönem olarak ikiye ayrılmaktadır (Çolak, 2017:7).

Boratav (2003:49), 1923-1929 dönemini "açık ekonomi koşullarında yeniden inşa" olarak ifade etmektedir. Nitekim bu dönemin liberal dönem olarak ifade edilmesi, devlet tarafından özel kesimin teşvik edilmesine dayandırılmaktadır. 1923-1929

yıllarında iktisadi sistemin en önemli iki yapı taşı; Lozan Antlaşması ve Büyük Ekonomik Bunalım'dır. Lozan Antlaşması ile beraber dışa bağımlılık açısından yeni düzenlemeler gündeme gelmiştir. Lozan'da alınan başlıca ekonomik kararlar ile büyük ekonomik buhranın başlangıç yılı 1929'un çakışması, bir sonraki dönemin ekonomik politikalarının temellerini oluşturmaktadır.

Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle "ekonomik bağımsızlık" vurgusu önem kazanmaya başlamış, bu amaçla Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi gerçekleştirilmiştir. Kongre'nin temel amaçlarından bir tanesi, sanayici, çiftçi tüccar ve işçi gruplarının istek ve sorunlarının çözümüne bütüncül bir şekilde yaklaşılmaktır. Bir diğer önemli karar ise, yabancı sermayedarlara ekonomik sistemi açıklamak ve dış kesime ekonomik anlamda güvence vermektir (Boratav, 1977). İktisat Kongresi'nin bu amaçları doğrultusunda, özel girişimciliğin teşvik edilmesi ve bunun sağlanması için gerekli yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Bu anlamda, liberal bir ekonomik sistem içerisinde yer alınacağı işaretleri verilmiştir. Son olarak, kongre ile birlikte Türkiye'nin sınıfsal bir ayrım içinde olmadığı, her grup için bir bütün olarak çözümler üretileceği anlayışı hakimdir (Tezel, 1970: 287).

Devletin özel sermayeyi desteklediği 1923-1929 yıllarında ekonomik alt yapı, liberal bir ekonomik sisteme dayandırılması planlanmıştır. Ancak tüm dünyayı olumsuz etkileyen 1929 ekonomik krizi ile dönemin ekonomik sistemi önemli ölçüde sarsılmıştır. Lozan Antlaşması hükümleri gereği hem Osmanlı borçlarının ödenmeye başlanması hem gümrük vergilerinin artış yönünde düzenlenmesi ve bunun yanı sıra büyük buhran sonucu TL'nin değer kaybetmeye başlaması, ekonomiyi dış ticaret açısından kırılgan hale getirmiştir (Effimianidis, 1936:154). Böylece Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomik durgunluk büyük ekonomik kriz ile başlamıştır. Tablo 1'de gösterilen dönemin dış ticaret verileri de incelendiğinde, 1923-1929

yılları arasında ithalat ve ihracatın paylarının arttığı görülmektedir. Bu anlamda veriler, bu dönemin “dışa açık” olarak ifade edilmesini yansıtmaktadır. 1929 yılı sonrası dış ticaret verilerindeki azalma ise büyük ölçüde büyük ekonomik bunalıma işaret etmektedir. 1929 sonrası birçok ülke ekonomik bunalım nedeniyle, dış ticaretlerini sınırlandırmıştır. Böylece, Türkiye’de 1930’ların başında ekonominin dışa bağımlılığını azaltma yoluna girmiştir.

Tablo 1. Dış Ticaret Verileri, 1923-1932 (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

	İhracat	İthalat	Açık (-) / Fazla (+)
1923	85	145	-60
1924	159	194	-60
1925	192	241	-49
1926	187	235	-48
1927	158	211	-53
1928	173	223	-50
1929	155	256	-101
1930	151	147	+4
1931	127	126	+1
1932	101	86	+15

Kaynak: TÜİK, 2022

İzmir İktisat Kongresi’yle liberal ekonomik sisteme eğilim gösterilmesine rağmen, 1929 ekonomik krizinin meydana gelmesiyle iktisat politikaları yön değiştirmek zorunda kalmış, liberal iktisat politikalarından vazgeçme kararı alınmıştır. Bu anlamda 1929 yılı Türkiye ekonomisinde dönüm noktası özelliği taşımaktadır. Bu gelişmeler neticesinde iktisat politikaları 1930’dan itibaren yeni bir yola doğru sürüklenmiştir. 1930’lardan sonra dış ticaretin fazla vermesi (Bkz: tablo 1), daha sonraki yıllarda “devletçi” iktisat politikalarına işaret etmektedir.

1930'lu yılların başıyla birlikte devletin ekonomiye müdahalesi artmış, yeni bir sanayi planı hazırlanarak iktisadi anlamda yeni bir döneme girilmiştir. 1930'lu yıllara girerken devletin doğrudan ekonomik sisteme müdahale etmesi gerektiği düşüncesi hakimdir. 1929 bunalımı sonrası, ekonomide düzenlemelerin devlet eliyle yapılması kararlaştırılmıştır (Eliçin, 1965:43). Bu anlamda, 1930-1939 dönemi, ekonomik yapı açısından "korumacı" ve "devletçi" özellikleri ile anılmaktadır (Boratav, 2003:59).

3. DEVLETÇİ İKTİSAT POLİTİKALARI: 1930-1939

1929 Ekonomik Bunalımının yarattığı şok, ekonomi politikalarının düzenlenmesini gerektiren ilk ve en önemli etken olmuştur. Dış ticaret, temel mamul malları elde etmek için gerekli araçları sağlayamıyorsa, bu temel gereksinimleri sağlamak için başka yollara başvurmak gerekmektedir. Bu nedenle tek alternatif yol ise, iç kaynaklara dayanmaktadır. Dönemin özel sermaye ve özel girişimcilerinin yetersizliği, özel sermaye yatırımlarının daha fazla kaynağı harekete geçirememiş olması nedeniyle, bu tür yatırımları ve özel sermayeyi desteklemenin tek yolu devletçi politikalara başvurmaktır (Okyar, 1965:99).

Hale (1984:724) çalışmasında, Türkiye'nin devletçi iktisat politikalarına geçmesinin altında yatan faktörleri üç maddede sıralamıştır: İlk olarak, 1929 ekonomik bunalımın tüm dünya ekonomisinde yarattığı etkiyle liberal ekonomi politikalarına duyulan güvensizlik; ikinci ise özel yatırımların koruyucu vergi tarifeleriyle artmaması; son olarak Atatürk'ün yurt gezileri sırasında edindiği halkın yaşamış olduğu yoksulluğu yenemeyişi izlenimidir (Çolak, 2017:77).

Türkiye'de liberal dönem olarak anılan dönemde dahi devletin ekonomiye dolaylı olarak müdahalelerde bulunduğu bilinmektedir. Devletçilik politikalarının resmi olarak uygulanması 1930'lu yıllarda başlanmasına rağmen, devletin bu politi-

kalara bilinçli bir biçimde başvurduğu görülmektedir (Çolak, 2017: 12). Buna en güzel örnek 1923 sonrası devlet yatırımları üzerine ilk alıştırmaların başında gelen demiryollarıdır. Ancak bu girişimlerin o dönemde sınırlı olduğu görülmekte, devletçi politikaların bir “model” olarak uygulanması 1930’lardan sonra başlamıştır (Boratav, 2003:60). İzmir İktisat Kongresi’nden sonra öngörülen ekonomik model, daha az ve kısmen devlet müdahalesi olacak bir mekanizmaydı. Ancak hem ülkenin birtakım özel kısıtları hem de uluslararası yaşanan ekonomik bunalımlarla birlikte korumacı-devletçi politikalara başvurmak zorunlu hale gelmiştir.

Dünya ekonomisini derinden etkileyen Büyük Ekonomik Bunalım, Türkiye’de devletçi-korumacı iktisat politikalarının uygulanmasında en önemli etmendir. Türkiye ekonomisi, ihracatını hammadde üzerine yoğunlaştırmış, ithalatını ise tüketim malı üzerinden yapan az gelişmiş ekonomiler arasında yer almaktadır. Büyük bunalımın yaşanmasıyla, liberal ekonomi sonucunu serbest ticaret politikalarının sürdürülmesi, ithalatta önemli daralmalara sebep olmuştur. Bu koşullarda, Türkiye’de şeker, un ve kumaş (üç beyazlar) gibi zorunlu tüketim mallarının ithalatında düşüşler yaşanmıştır. Zorunlu tüketim mallarında yaşanan bu düşüş yaşam kalitesini de önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir. Bu etkilerin önlenmesi için, döneminin koşullarında, ancak ekonominin dışı kapanarak buhranın etkilerinden korunması öngörülmüştür. Ülke içindeki koşullar ve bunalımın ülkede yarattığı etkiler, devletin ekonomi içinde müdahalesini ve bu müdahalenin ise ilk olarak sanayi sektöründe olmasını zorunlu kılmıştır (Okyar, 1965:100). Ülkenin üretim yapısı göz önünde bulundurulduğunda, tarım alanında yapılacak müdahale kısa zamanda sonuç vermeyecek; ulaşım anlamında demiryolları girişiminde bulunulmuş ve kısa dönemde en etkili sonuç alınacak sektör sanayi endüstrisi olduğu kararına varılmıştır. Bir diğer anlamda, ekonomik bağımsızlığın temel yapı taşından biri de sanayileşmenin zorunluluğuydu.

Özetle, 1930'ların ekonomik koşulları, yerli üretimin güçlendirilmesini zorunlu kılmakta ve kamu yatırımlarıyla üretimin artırılması amaçlanmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2005: 64).

3.1. Devletçi Sanayileşme Politikaları

Devletçi politikalarının uygulanmaya başlaması, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile somut hale gelmiştir. Bu durum devletçi iktisadi politikalarının sanayi sektörüne öncelik veren nitelikte olduğunu göstermektedir. Boratav (2003:59), 1930-1939 yıllarını, "ilk sanayileşme" dönemi olarak tanımlamakta, bütün dünya ekonomik bunalımla sarsılırken Türkiye ekonomisi devlet desteği ile dışa kapalı bir sanayileşme sürecine girdiğini belirtmektedir.

Birinci beş yıllık sanayi planı ile sanayileşmenin niteliği ortaya konmaya başlanmıştır. Tarımsal üretimde doğal kaynakların kullanıma yer verilmesi; özellikle temel tüketim mallarının yurtiçinde üretilmesi; sanayi tesislerinin hammadde kaynaklarına göre kurulması sanayi planının başlıca amaçları arasındadır. Devletçi sanayileşme politikalarının en önemli amaçlarından biri ithal edilen zorunlu tüketim mallarının ülke içinde üretilmesidir (Boratav, 1983). Plan, dar ve sınırlayıcı öğeleri içermektedir ve devletin sanayi sektöründe beş yıl içinde gerçekleştirmeyi hedeflediği amaçları kapsamaktadır. Bu amaçla, beş ana sanayi dalına önem vermektedir. Bunlar; dokuma, maden işleme, kağıt, kimya, toprak (cam, çimento) olarak belirlenmiştir (Talas, 1999:522). Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının hedefleri, Türkiye ekonomisinin uluslararası ekonomi içindeki yerini belirlemektedir. Türkiye ekonomisi gelişmiş ekonomiler içinde değil, gelişmemiş ve ithalata bağımlı ekonomiler arasında yerini almıştır (Boratav, 2006).

Kepenek ve Yentürk (2005:72), devletçilik uygulamasının sanayileşme planında neden temel üretim mallarının üretimine

yöneldiğini irdelemektedir. Sorunun cevabını birkaç etkene dayandırmaktadır.

Devletçi iktisat politikalarının “ithal ikameci” sanayileşme rolünü üstlendiği vurgulanmaktadır. Dönemin koşulları gereği, sanayileşme planında yatırım malları üretimine yoğunlaşmanın mümkün olmayacağını belirtmektedirler. Yatırım mallarının üretim süreci temel tüketim mallarınınkinden çok daha farklıdır. Yatırım malları üretimi yüksek teknoloji ve nitelikli işgücü gibi girdileri zorunlu kılmaktadır. O yıllardaki ekonomik koşullarda bu gereklilikleri sağlamak mümkün değildir. Bu nedenle, devletçi sanayileşme programı temel tüketim mallarının üretimine yönelik amaçlar taşımaktadır (Kepenek ve Yentürk, 2005: 73).

Bu amaç doğrultusunda, temel tüketim mallarının yerli üretiminde önemli atılımlar gerçekleşmiştir. O dönemin koşulları altında, iç talebin yerli üretimle karşılanması büyük bir başarı olarak görülmektedir. Sanayi sektöründe dokuma, şeker çimento ve demir-çelik üretiminde önemli gelişmeler yaşanmış, devlet kuruluşlarına ek olarak özel işletmelerin de üretimi başlamıştır (Aydemir, 1934). Özellikle dokuma sanayinde daha çok Çukurova Bölgesinde üretim artmıştır. Dönemin ekonomik koşulları gereği, demir-çelik üretimi ülkelerin ekonomik bağımsızlıklarını yansıtmaktadır. İlk demir-çelik fabrikası 1939 yılında Karabük'te kurulmuştur. TÜİK verilerine göre, 1933-1939 yılları arasında sanayi ile ilgili işletmelerin yüzde 44'ünün tarıma dayalı sanayi işletmelerini kapsamaktadır. Yüzde 23 gibi bir bölümü ise dokuma sanayisi olduğu görülmektedir.

3.2. Devletçi Dış Ticaret Politikaları

Devletçi sanayileşme politikalarını “ithal ikameci dış ticaret politikaları” izlemeye başlamıştır. 1930-1933 yılları arasında yasal düzenlemelerle birlikte dış ticaret koruyucu niteliği

taşımaktadır. Dönemin devletçi yapısı gereği, dış ticaret politikalarıyla dış ticaret açığını azaltmak amaçlanmaktadır. Bu amaç çerçevesinde, özellikle ülke içinde üretilen ürünlerin ithalatının sınırlandırılması önemli bir unsurdur (Dikkaya ve Üzümcü, 2017). Bu süreçte yerli üretimi yapılamayan malların ithalatı için ülkelerle karşılıklı ikili anlaşmalar yapılmış ve dönemin dış ticaret politikalarının en önemli amaçlarından olan dış ticaret açığının sınırlandırılması konusunda başarı sağlanmıştır (Eğilmez, 2019).

Bu amaç çerçevesinde, 1931 yılında Merkez Bankası, daha sonra sanayi sektörüne daha kolay kredi sağlamak amacıyla 1932 yılında Sanayi Kredi Bankası kurulmuştur. Bunu takiben, büyük sanayi girişimlerinin devlet desteği ile işletilebilmesi amacıyla Devlet Sanayi Ofisi kurulmuştur. Devlet Sanayi Ofisinin kurulumu ileri seviyede devletçi niteliğindedir. Bunun yanı sıra, temel tüketim malları arasında önemli payı bulunan tekstil mallarının üretimini sağlamak amacıyla Sümerbank kurulmuştur. Birinci Sanayi Planının bu anlamda başarı sağlaması, İkinci Sanayi Planı hazırlanmış ancak, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle plan uygulanamamıştır (Talas, 1999:524).

Türkiye'nin savaşa girme olanağı nedeniyle, askeri harcamaları artmış ve üretim azalmaya başlamıştır. Dış ilişkiler bakımından, 1941 yılında Uluslararası Para Fonu'na (IMF) üye olunarak, uluslararası ekonomiye girme çabası başlamıştır (Boratav, 1983). Tablo 2'den de görüldüğü üzere, 1933-1945 yılları arasında sadece 1938 yılında dış ticaret açığı verilmiştir, diğer yıllar hep dış ticaret fazlası yaşanmıştır. Sonuç olarak, ülke ekonomisinin kendi kaynakları ile yeterli üretim yapabildiği, dışa kapalı bir ekonomi özelliği kazandığı söylenebilmektedir. Bu durumun altında yatan sebebin, uygulanan devletçi politikaların yanı sıra, savaş koşullarının da etkisi olduğu görülmektedir.

İkinci Dünya Savaşının patlak vermesiyle, Türkiye savaşa girmese bile, savaş planlarını ekonomik anlamda da uygulamama-

ya başlamıştır. Bütçesinin bir kısmını askeri alımlara ayırması gerektiği için, üretim daralmaya başlamıştır. Savaşın bitmesi ile ise çok partili döneme geçilmiş ve devletçilik politikaları son bulmuştur.

Tablo 2. Dış Ticaret Verileri, 1933-1945 (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

	İhracat	İthalat	Açık (-) / Fazla (+)
1933	96,2	74,7	+ 21,5
1934	92,1	86,1	+ 5,3
1935	95,8	88,8	+ 7,0
1936	117,7	92,5	+ 25,2
1937	138,0	114,4	+ 23,6
1938	144,9	149,8	-4,9
1939	127,4	118,2	+ 9,2
1940	111,4	68,9	+ 42,5
1941	123,1	74,8	+ 48,3
1942	165,0	147,7	+ 17,3
1943	257,2	203,0	+ 54,1
1944	232,5	164,9	+ 67,6
1945	218,9	126,2	+ 92,8

Kaynak: TÜİK, 2022

4.SONUÇ

Bugünkü iktisat politikalarının kurumsal yapısını daha iyi analiz edebilmek için Cumhuriyetin kuruluş yıllarında uygulanan politikaları anlamak büyük önem taşımaktadır. Cumhuriyet'in kuruluşu ile Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde, çökmüş olan bir yapıdan yeni kurulan bir yapılaşma süreci başlamıştır. Bu kuruluş sürecinde iktisadi olarak da birçok değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Kuruluş yılları olarak ifade ettiğimiz bu dönemde, ekonomik politikaların temel taşları belirlenmiş ve ekonominin kurumsal alt yapısı tamamlanmıştır.

Cumhuriyetin kuruluş dönemlerinin, uluslararası ekonomide yaşanan dengesizliklere rast gelmesi, piyasa işleyişine

devletin müdahale etmesi gerektiği düşüncesini ortaya çıkar-
mıştır. Böylece Türkiye, geçiş döneminde devletin aktif olarak
rol aldığı bir ekonomik kalkınma planı içerisine girmiştir. İkti-
sat politikalarının yeni dayanağı “devletçilik” ile kalkınma ola-
caktır. Bu anlamda 1929 yılı Türkiye ekonomisinde dönüm
noktası özelliği taşımaktadır. Bu gelişmeler neticesinde iktisat
politikaları 1930’dan itibaren yeni bir yola doğru sürüklenmiş-
tir. 1930’larda uygulanmaya başlayan devletçi iktisat politika-
ları, ekonominin kurumsal yapısını oluşturmada önemli rol
almıştır. Böyle bir dünya ekonomisi atmosferinde, kendi öz-
kaynaklarına dayalı bir ekonomik model hedeflenmiş ve öngö-
rülen hedeflerin birçoğunda başarı sağlanmıştır.

Türkiye’deki devletçilik politikaları dünya ekonomisine
yeni bir alternatif sağlayamamıştır. Ancak uluslararası ekono-
miden kopmadan kendi ekonomik bağımsızlığını yaratma ça-
bası taşımaktadır. Bu anlamda, uygulanan ekonomik kalkınma
programı hedeflerinde başarılı olmuştur. Devletin kendi bün-
yesinde kurduğu ve yönettiği birçok işletmenin bulunması,
Türkiye’deki devletçilik politikalarının başarısını göstermekte-
dir.

İktisat politikalarının kurumsal yapısını daha iyi anlamak
ve analiz edebilmek için Cumhuriyetin kuruluş yıllarında uygu-
lanan politikaların büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Aydemir, Şevket Süreyya (1990). *İnkılap ve Kadro*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Boratav, Korkut (1977). *1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, İstanbul İ.T.İ. Akademik Mezunlar Derneği Yayını
- Boratav, Korkut (1983). “Türkiye’de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar”, *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 46(1), 7-18.
- Boratav, Korkut (2003). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Boratav, Korkut (2006). *Türkiye’de Devletçilik*, Ankara: İmge Kitabevi.

- Çolak, Ömer Faruk (2017). "Cumhuriyet'in Kuruluşu Sürecinde İktisadi Yapının Oluşumu ve Devletçilik", *İktisat ve Toplum*, 77, 8-18.
- Dikkaya, Mehmet ve Üzümcü, Adem (2017). *Uluslararası Ticaret ve Finans*, Ankara: Savaş Yayınevi.
- Effimianidis, Yorğaki (1936). *Cihan İktisat Buhranı önünde Türkiye. (Vol. 2). Kâatçılık ve Matbaacılık A.Ş.*
- Eliçin, Emin Türk (1970). "Kemalist Devrim İdeolojisi: Niteliği ve Tarihteki Yeri", (Vol. 32). *Ant Yayınları*. Okyar, Osman. (1965). "The Concept of Etatism", *The Economic Journal*, 98-111.
- Eğilmez, Mahfi (2019). *Kendime Yazılar, Artıları ve Eksileriyle Türkiye Ekonomisi 2015 Görünümü*.
- Kepenek, Yakup ve Yentürk, Nurhan (2005). *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Okyar, Osman ve İnalçık, Halil. (Eds.). (1980). *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Talas, Cahit (1999). *Ekonomik Sistemler*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Tezel, Yahya Sezai (1971). "Cumhuriyetin Devraldığı Tarım Yapısının Tarihi Oluşumu Hakkında Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 26(04).
- William, Hale (1984). "Assesments, Origins and Objectives of Etatism". *Paper and Discussion*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayını.

TEK PARTİ DÖNEMİNDE KAMU HİZMETLERİNDE MİLLİLEŞTİRME: İMTİYAZLI SU ŞİRKETLERİ ÖRNEĞİ

Hüsniye Akıllı*

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ortasından itibaren ülkedeki sorunların ve yoksunlukların itici gücüyle batılılaşma hareketlerinin uygulamaya geçirilmesi ve Avrupa'da ortaya çıkan sermaye birikiminin yarattığı yatırım alanı arayışının etkisiyle yabancılara demiryolu, gaz, su, elektrik gibi farklı kamu hizmeti alanlarında imtiyazlar verilmiştir. Osmanlı ve Avrupa Devletleri arasında farklı amaçlar doğrultusunda kurulan hukuki ilişkinin dayanağını oluşturan imtiyaz usulü, zaman içinde çeşitlilik göstererek ülke içinde yayılım göstermiştir. Dönemin koşulları içinde ülkeye yarar sağlayacağı düşünülen bu imtiyazlarla batılı devletlerin ele geçireceği kazanımlar, müdahale araçları ya öngörülememiş ya da bazen zorunlu olarak bu duruma razı olunmuştur. İmtiyaz sözleşmelerinde düzenlenen karşılıklı hak ve yükümlülükler uygulamada ülke zararına, imtiyazcı lehine olacak biçimde işlemiştir. 10 Haziran 1910 tarihinde kabul edilen Menâfi-i Umumiyyeye Müteallik İmtiyâzât Hakkında Kanun, imtiyaz işleminin hukuki çerçevesini, günümüz imtiyaz usulü uygulamalarına hukuksal dayanak olacak bir doğrultuda

---

* Doç. Dr., Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, hakilli@nny.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3709-965X

çizmiştir. İmtiyazların dağılımı, I. Dünya Savaşı'nın sonucunda batılı devletlerin Osmanlı topraklarını paylaşma planlarında yol haritası olmuştur. Ekonomik faaliyetler aracılığıyla perçinlenen nüfuz mücadelesi, farklı siyasal gelişmelerle Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından sonra da devam etmiştir (Örsten Esirgen, 2010: 271-273). 1930'lu yıllardan itibaren ülkede izlenen devletçilik politikaları doğrultusunda çoğu yabancı sermaye tarafından kurulmuş bulunan tekelleşen imtiyazlı hizmet alanlarına ilişkin teşebbüsler kamu yararı doğrultusunda peyderpey sistemli bir politika kapsamında millileştirilmiştir.

Bu kapsamda çalışmanın amacı, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında tek parti döneminde izlenen ideolojik ve politik temeller ve devletçilik politikası kapsamında beledileştirmeyi de kapsayan bu millileştirme politikasının nasıl uygulamaya geçirildiğinin su hizmetleri örneğinde betimlenerek değerlendirilmesidir. İlk başlıkta çalışmayla ilgili kavramlara yer verilerek birbirleriyle iç içe geçen ve çoğu zaman da karıştırılan konular kapsamında bir kavramsal çerçeve çizilmiştir. Kronolojik aktarım yoluyla kamu hizmeti imtiyazlarının millileştirilmesine yol açan gelişmeler kısaca değerlendirilerek imtiyazlı su şirketlerinin millileştirilmesine ilişkin süreçlerin incelenmesi çerçevesinde politikanın nasıl somutlaştığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Hukuken mamelek devri, ekonomik değer taşıyan hakların (taşınır veya taşınmaz mallar üzerindeki mülkiyetin veya bunlar üzerindeki rehinin, bir işletmenin veya gayri maddi mallar üzerindeki haklarının) tamamını kapsamaktadır. Kişisel mamelek haklarının kamu hukuku kurallarına dayalı olarak devlete intikali veya özel hukuk kuralları çerçevesinde sözleşmeye dayalı bir ilişki veya miras yoluyla başkasına geçmesi söz konusu olabilmektedir. Bu kapsamda 'kamulaştırma, millileştir-

me ve devletleştirme', mamelek haklarının devlete geçmesine ilişkin en önemli kamu hukuku müesseselerini/kamu kudreti tasarruflarını oluşturmaktadır. Toplumsal amaçları gerçekleştirebilmek için devletin hakimiyet hakkından doğan bu yetkiler çerçevesinde ülkedeki yerli ve yabancıların haklarına el konabilmektedir (Göğer, 1969: 165-166).

Millileştirme; özel sektöre ait iktisadi teşebbüs ve malların siyasi, askeri, iktisadi ve mali eğilim veya amaçlarla, olduğu gibi alınıp devletin mülkiyetine geçirilmesini (özel sektörden kamu sektörüne devredilmesini) ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır (iktisatsozlugu.com.tr; Özer, 2015: 21). Millileştirme kavramının açıklanmasında aşağıdaki şu temel yaklaşımlar esastır (Azrak, 1970: 46-49):

- Birinci yaklaşıma göre, millileştirilen teşebbüsün mülkiyeti/ mal varlığı devlete geçirilmesine rağmen teşebbüsün işletilmesinde bir değişikliğe gidilmesi zorunlu olmayıp kapitalist teşebbüs niteliğini sürdürebilir.
- Fransız doktrininde rastlanan yaklaşımlara göre millileştirme her şeyden önce belli iktisadi teşebbüslerde kapitalist yönetimi ya da bu yönetimin kârını ortadan kaldırmayı amaçlayan bir işlemdir. Bu sonuç ise mülkiyeti devlete geçirmeden de elde edilebilir. Alman doktrininde de bu çerçevede mülkiyete ilişkin bazı yetkilerin, örneğin yönetim yetkisinin özel mülkiyet sahibinin elinden alınarak işçiler, tüketiciler ve devlet temsilcilerinden oluşan bir kurula verilmesi suretiyle yapmanın mümkün olabileceği görüşleri söz konusudur.
- Üçüncü yaklaşıma göre ise mülkiyetin devlete geçirilmesinin yanında teşebbüsün kamunun yararına yönetilmesi yani bu iki unsurun bir arada bulunması gerekmektedir. Biri ya da diğeri bulunmazsa millileştirmeden bahsedilemez.

Azrak'a (1970: 48) göre millileştirme, mülkiyeti bir hak sahibinden (özel mâlikten) diğer bir hak sahibine (kollektivite, Devlet) geçirmekten daha fazla, daha ileri bir şey olup yukarıda yer verilen üçüncü görüş, bu çerçevede isabetli bir içeriğe sahiptir. Tekrar üzerinde durmak gerekirse Anayasa koyucuları tarafından bağımsız bir hukuk kavramı ve kurumu olarak düzenlenen millileştirmenin, 'üretim araçlarının, kamunun/devletin mülkiyetine geçirilmesi' ve 'üretim araçlarının, kamunun yararına kullanılması/işletilmesi' olmak üzere iki ana unsuru bulunmaktadır. Kamulaştırma kavramından farklı ve ondan bağımsız olarak düzenlenen bu işlem hakkında modern anayasaların çoğunda hukuki bir dayanak bulunmaktadır. Millileştirme, devletlerin sosyal ve ekonomik yapılarını aşamalı olarak toplumsallaştırma sürecindeki bir evreyi oluşturmaktadır (Azrak, 1968: 49-51).

Kamulaştırma kavramı ise devlet ve kamu tüzel kişilerinin, kamu yararının gerektirdiği hallerde, karşılığını peşin ödemek şartıyla özel mülkiyette bulunan 'taşınmaz bir malın' tamamına veya bir kısmına, kanunda gösterilen esas ve usulle göre zorla el atmasıdır (Günday, 2011: 250). Azrak'a göre (1968: 52) kamulaştırma, idarenin 'alelade' bir kamu yararı doğrultusunda 'olağan/gündelik' faaliyetlerini yürütebilmek için gerçekleştirdiği işlemlerden biri iken, millileştirme işleminin konusu ve kapsamı daha geniş bir fikirden hareket edilen, genel ve kişisel olmayan bir mahiyet taşıyan, örneğin bazen bir iktisadi teşebbüs branşının (ulaştırma, bankacılık sektörü gibi) tamamını oluşturmaktadır. Millileştirme çoğu ülkede kanunla yapılan ve kamulaştırmaya kıyasen 'daha olağanüstü' bir tedbirdir. Kamulaştırmada devlet ilk malikin sahip olmuş bulunduğu ölçüde mülkiyete sahip olmakta, millileştirmede ise kanun gereğince malik durumuna geçmektedir. Özel mülkiyet ve teşebbüs tesisleriyle birlikte devletin eline geçerek kamuya mal edilmekte ve yüksek seviyeli/uzun vadeli toplum yararı amacıyla gerçekleştirilmektedir (Azrak, 1968: 52-53).

Kamulaştırma kavramına benzer biçimde **Devletleştirme** ile millileştirme kavramlarının karıştırıldığı ve çoğu zaman birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Eş anlamlı olarak kullanılsalar da devletleştirme, yerli-özel mülkiyet konusu teşebbüsler için daha çok tercih edilen kavramı oluşturmaktadır. Cumhuriyet'in kuruluş yılları, her ne kadar devletleştirmenin en çok gerçekleştirildiği dönem olsa da 1924 Anayasası'nda bu konuyla ilgili bir hüküm bulunmamaktadır. 1982 Anayasası'nın 47. maddesinde ise; “*Kamu hizmeti niteliği taşıyan özel teşebbüsler, kamu yararının zorunlu kıldığı hallerde devletleştirilebilir*” hükmüne yer verilmektedir. Devletleştirmenin konusunu, devlet tarafından yürütülmesi beklenen ve özel mülkiyette bulunan demiryolu ulaşımı, sağlık ve eğitim hizmeti gibi faaliyetler oluşturmaktadır. Kamulaştırma için kamu yararının ‘gerektirdiği’ durumun varlığı yeterli görülmeğeçken devletleştirme için kamu yararının ‘zorunlu’ kılması gerekmektedir (Şimşek, 2019). Özel teşebbüslerin devletleştirilmesine ilişkin esasların yer aldığı 3082 sayılı Kanun’un ikinci maddesinde ‘Kamu yararının zorunlu kıldığı durumları’ da açıklayan şu şartlara yer verilmektedir: (a) Devletleştirilecek özel teşebbüsün yaptığı hizmet veya üretiminin ülke çapında kamu ihtiyacına hitap etmesi, (b) Bu hizmetin veya üretimin, kontrol, reket, ikame veya başka yollardan sağlama imkanının bulunmaması, (c) Hizmet veya üretimin yavaşlatılması veya durdurulması halinde kamunun büyük zarar görmesi gerekmektedir.

Osmanlı döneminde millileştirme büyük oranda kentsel alt yapı hizmetlerinin beledileştirilmesi şeklinde gerçekleştirildiği için (Çınar, 2004: 150) bu kavrama da yer vermek yerinde olacaktır. **Beledileştirme**, daha önce özel sektör tarafından sunulan kentsel hizmetlerin yerel yönetimler tarafından sunulmasını ifade etmektedir (Karaca, 2021: 105). Özgül’e (2017: 252-255) göre Türkiye’de uygulanmış olan beledileştirme politikasının ‘belediye sosyalizmi’ ve devletçilik politikasını kuramsal düzeyde destekleyen etkili bir akım olarak ‘Kadro Der-

gisi düşünürlerinin' anlayışlarına dayalı olmak üzere beslendiği iki kuramsal yaklaşım bulunmaktadır: 1855 yılında Birleşik Krallık'ta su hizmetleriyle ilgili olarak ilk kez deneyimlenen Belediye Sosyalizmi; temelini sosyalist akımdan alarak (mevcut düzen içinde muhalif görüşleri etkisiz kılmak ve toplumsal sınıflar arasında denge kurmak amacıyla) özel şirketlerin sunumunda yetersiz kaldığı gaz, ulaşım, elektrik gibi kamusal hizmetlerle ilgili yetkiyi belediyelere veren, bu hizmetlerin daha fazla sayıda kenttaşın yararlanmasına yönelik olarak belediyeler tarafından sunulmasını sağlayan bir sistem olarak tanımlanmaktadır. Türkiye'de beledileştirme politikasını gündeme taşıyan ise bu yaklaşım değil, Kadro Dergisi yazarlarının 1932-34 yılları arasında yayımladıkları eserlerdeki düşünceler doğrultusunda desteklediği 'devletçilik politikası' olmuştur. Kadrocuların kapitalizmin adaletsizliği ve sosyalizmin bu konudaki yetersizliği savı ile üçüncü bir sistem olarak benimsediği bu yaklaşım çerçevesinde imtiyaz uygulamasına karşı çıkılarak belediye işletmelerinin belediye mülkiyetinde ve belediye yönetiminde olması gerektiği savunulmuştur.

Literatürde imtiyaz ve kapitülasyon kavramları arasındaki ortaklaşan noktalara sıklıkla yer verilmesi aralarında bir anlam karmaşası yarattığından son olarak bu iki kavrama da değinilmesi isabetli olacaktır. Latince 'sözleşme yapma' anlamındaki 'capitulare' kavramından gelen kapitülasyon kavramı 'bir devletin bir anlaşmaya bağlı olarak başka devletlere tanıdığı iktisadi, siyasi ve sosyal ayrıcalıklar' biçiminde tanımlanmaktadır (Temiz Dinç, 2022). İki kavram arasındaki temel ayrımlar aşağıdaki şekilde ele alınmaktadır (Örsten Esirgen, 2010: 1- 2):

- Kapitülasyonun tek taraflı iradeye dayalı ihsan şeklindeki niteliğine karşılık; imtiyaz usulü, devlet ve özel kişi olmak üzere iki tarafın karşılıklı iradelerine dayanan bir sözleşme çerçevesinde yürütülmektedir.
- Kapitülasyonlar yoluyla yabancı devletlerin vatandaşları bir ülkede adli, idari ve ekonomik alanlarda ayrıcalıklara

sahip kılınırken, imtiyaz usulünde özel kişi/şirket devletle karşılıklı olarak imzaladığı bir sözleşme aracılığıyla birtakım haklara sahip olduğu kadar yükümlülükler de (özel kişinin kendi sermayesi ile hasarı kendisine ait olmak üzere bir kamu hizmetini işletebilmesi, kârın yanı sıra zararın da kendisine ait olması gibi) üstlenmektedir.

- Kapitülasyonlar yerli sermaye birikimini engelleyerek ilgili ülkeyi yabancı sermayenin desteğine muhtaç bırakarak kamu imtiyazlarının verilmesinde en önemli etkenlerden birini oluşturmaktadır.

3. TARİHSEL KOŞULLAR

Türkiye’de millileştirme politikasının, Şeker’in (2022) çalışmasındaki ifadeyle ‘bağımlılıktan uzak bir sınıf-ekonomik kalkınma arayışı, bu arayışta yabancı sermayenin yerinin ne olacağı sorunuyla, 1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin devletçilik politikasını hâkim kılması ekseninde’ ortaya çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla bu politika anlayışını daha iyi ortaya koyabilmek açısından Osmanlı İmparatorluğu’ndan devralınan ekonomik mirası, yeni kurulan devletin tarihsel koşullarını ve ekonomik hedeflerini özetle incelemek gerekmektedir.

3.1. 1850-1922 Dönemi

18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti’nin mevcut siyasi, iktisadi ve askeri yapısı, ülke sorunlarını çözmekte yetersiz kalmıştır. Tarım ve lonca sistemine dayalı ekonominin iç dinamiklerinden ziyade Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi sonucu batıdaki bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelere ayak uydurulamaması, ulusal modern sanayinin oluşturulamaması, buharlı makinenin batı sanayisinin üretiminde meydana getirdiği süreklilikle birlikte Osmanlı topraklarının ucuz hammadde kaynağına erişilebilecek açık bir pazar haline gelmesi, ucuz

ürünlerin iç pazar rekabet olanaklarını daraltması, kapitülasyonlar ve dış etkenlerin zorunlu kılması ve ayrıca Balkanlardaki bağımsızlık hareketlerinin artması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin çöküş süreci hızlanmıştır. Demiryollarının da etkisiyle ülke ekonomisi kapitalist dünya ekonomisinin denetiminde bir uydu haline gelmiştir. Kısıtlamaları ve gümrükleri kaldıran Avrupa Devletleriyle yapılan bir dizi ticari ve mali anlaşma (1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi gibi) Osmanlı'nın yarı sömürge bir devlete dönüşmesine neden olmuştur (Yücel, 2017; Sükan, 2014: 196-198). Bu süreçte ülkede yabancı sermaye hareketi Fransız, İngiliz ve Alman sermayelerinin egemen olduğu, Osmanlı'nın da önemli derecede gereksinim duyduğu demiryolu, su, gaz, madencilik, bankacılık, liman işletmeleri, ticaret evleri, haberleşme gibi sektörlere yapılan yatırımlar yoluyla gerçekleşmiştir (Sükan, 2014: 199-200). Tekelleşen ve yabancı özel girişimciler tarafından yerine getirilmeye başlanan hizmetler, imtiyaz haline gelerek yasal dayanak kazanmış, 1910 yılında Menâfi-i Umumiyyeye Müteallik İmtiyâzât Hakkında Kanun çıkarılmıştır. 13 maddeden oluşan bu Kanun uyarınca (madde 2, 3, 6 ve 8); Devlet arazilerinin imtiyaz sahibine karşılıksız olarak verilebilmesi, diğer arazilerin ise bedeli imtiyaz sahibince karşılanmak koşuluyla kamulaştırılabilmesi öngörülmüş; yurtdışından gelen makinelerin, gelirlerin ve emlak/arazilerin vergiden bağışık tutulabileceği; imtiyaz süresi boyunca devletin imtiyazı satın alma hakkına sahip olabileceği; şirketin ise ancak sözleşme imzalandıktan sonra kurulabileceği; ayrıca personelin hangilerinin yabancıardan oluşacağını sözleşmede açıkça belirtilmesi gerektiği hükme bağlanmıştır (Özgül, 2011: 90).

Birinci Dünya Savaşı sırasındaki iktisadi zorluklar, savaştaki ölümler nedeniyle yerli iş gücü potansiyelinin düşmesi İttihat ve Terakki'nin izlediği milli ekonominin oluşturulmasına yönelik politikalarla aşmaya çalışılmıştır. Eylül 1914'te kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldıracağı duyurulmuş olmakla

birlikte bu tek taraflı fesih dönemin koşulları içinde geçerli olamamıştır. 1916 ve 1918 yılları arasında İttihat ve Terakki'nin teşvikiyle çok sayıda şirket kurulmuş, ekonomi denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Benimsenen bu iktisadi anlayış kurulacak yeni rejimin ekonomi anlayışına da ışık tutmuştur (Öztaş, 2022: 36). 1919-1922 tarihleri arasında devam eden Millî Mücadele Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde zaferle sonuçlanmış ve Anadolu işgalden kurtarılmıştır.

3.2. 1923-1929 Dönemi

Ulusal egemenliğe ve modern devlet anlayışına dayalı olarak kurulan yeni rejimin ekonomi politikasına yön verilmesi başlıca sorun alanlarından birini oluşturmuştur. Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922 günü (1. Dönem 3. Yasama Yılı) TBMM'de yaptığı konuşmada Osmanlı'dan devralınan ekonomik durumu şu sözleriyle ifade etmiştir (Çetintaş, 2019: 153-154):

“...Ülkemiz ekonomik kuruluş ve çevre yönünden kuvvetli durumda değildir. Özel sektör kuruluşları da serbest ticaret mücadelesine dayanabilecek bir güce gelmemişlerdi. Tanzimat'ın açtığı serbest ticaret devri, Avrupa rekabetine karşı kendisini koruyamayan ekonomimizi bir de iktisadi kapitülasyon zincirleriyle bağladı. Kuruluş ve özel sektör yönünden ekonomik alanda bizden çok kuvvetli olanlar, memleketimizde bir de ayrıca imtiyazlı durumda bulunuyorlardı. Gelir vergisi vermiyorlardı. Gümrüklerimizi ellerinde tutuyorlardı. İstedikleri zaman istedikleri eşyayı, istedikleri şartlar altında ülkemize sokuyorlardı. Bütün ekonomimizin her bölümüne bu sayede kesin olarak hâkim olmuşlardı. Efendiler, bize karşı yapılan rekabet gerçekten, çok gayri meşru, gerçekten çok yok edici idi. Rakiplerimiz, bu davranışlarıyla gelişmeye elverişli sanayimizi de öldürdüler. Ziraatımıza da zarar verdiler. Ekonomi ve maliyemizin gelişmesi ve olgunlaşmasını önlediler...”

Görüldüğü üzere Osmanlı'nın ekonomik koşulları ve bunun olumsuz sonuçları yeni Cumhuriyet'in yöneticilerinin ya-

bancı sermayeye karşı ihtiyatlı bir tutum içinde olmalarına neden olmuş, bu yaklaşım 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde yabancı sermayenin ülkeye girişi ve yatırımları hususunda engeller getirilmemesi fakat yabancı sermayenin kontrol edilmesi ve ülke çıkarlarının göz önünde tutulması düşüncesi şeklinde somutlaşmıştır (Özer, 2015: 22-23). Kongrede alınan kararlar çerçevesinde ekonomik sistemin liberal yaklaşımlarla şekillendirilmesi, kalkınmanın devlet tarafından desteklenecek ve teşvik edilecek sanayi yatırımları doğrultusunda gerçekleşmesi, ithalâtın yerli üretimle ikâme edilmesi, Türkiye limanlarında kabotaj hakkının sağlanması, demiryolu, limanlar ve diğer ulaşım dallarında alt yapının geliştirilmesi öngörülmüştür. Bu süreçteki önemli gelişmelerden biri de her ne kadar Osmanlı borçları konusunda istenen sonuçlar alınmasa da ekonomik bağımsızlığın önündeki en büyük engellerden biri olan kapitülasyonları tüm unsurları ile kaldıran, Serbest Ticaret Antlaşmalarını hükümsüz kılan, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması'dır (Yücel, 2017: 67- 68). Bu gelişmelerden sonra ekonomik hedeflerin hayata geçirilebilmesi için bir dizi mevzuat düzenlemeleri yapılmış, yeni kurumlar oluşturulmuş ve Osmanlı'dan kalan borçlar düzenli olarak ödenmeye çalışılmıştır. Bankacılık ve ulaşım sektörüne ayrı bir önem verilmiştir. Sürdürülen bu çabalar 1929 Dünya İktisadi Bunalımının etkisiyle sekteye uğramış, izlenen iktisadi politikaları ciddi derecede etkilemiştir.

3.3. 1930-1938 Dönemi

1929 krizinin ekonomide yarattığı ilk etki Türk lirasının hızla düşmesi olmuştur. Kalkınma çabalarının sürdürülmesi, krizle baş edilme kaygısı, milli gelirden düşüş yaşanması ve dış ticaret dengesindeki bozukluk yeni politika arayışlarını gündeme getirmiştir. 273 şubesiyle ülke düzeyinde yaygınlaştırılan, yerli malının önemine işaret eden, devletin iktisadi alışkan-

lıklarını dönüştürmeyi amaçlayan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti krizle birlikte doğan ilk kurumsal yapı olmuştur.

Bu süreçte Sovyetler Birliği'nde uygulanan rejime dair gelişmeler birçok ülkede ideolojik tartışmalar ve yeni oluşumlar için ilham kaynağı oluşturmuştur. Ülkemizdeki siyasi ve ekonomik gelişmeler de bu konjonktürden bağımsız değildir. 1931 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası Kongresinde 'devletçilik' resmi olarak Kemalizm'in ilkeleri arasında düzenlenmiş, 1933 yılında ilk beş yıllık plan açıklanmıştır (Öztan, 2022: 56-57). Nitekim millileştirme politikasını da yukarıda genel özellikleri ile özetlenmeye çalışılan dönemin siyasi, iktisadi, idari koşul ve gelişmeleri çerçevesinde değerlendirmek gerekir.

4. İMTİYAZLI SU ŞİRKETLERİNİN MİLLİLEŞTİRİLMESİ

Devletçilik ve korumacılık anlayışı ile yabancı sermayeye olan negatif yönlü tutum derinleşmiş, 1930'lu yıllardan itibaren ülkede, elektrik, telefon, havagazı, tramvay taşımacılığı gibi farklı hizmet alanlarında faaliyet gösteren şirketlerin millileştirilmesi süreci başlamıştır. Osmanlı Devleti döneminde su hizmetlerinin yerine getirilmesi konusunda yabancı şirketlere verilen imtiyazlar da satın alınmış ve belediyelere devredilerek beledileştirme¹ gerçekleştirilmiştir. Bu alandaki ilk girişimlerden birini 1933 yılında İstanbul Su Şirketi'nin millileştirilmesi oluşturmuştur. Bu bölümde İstanbul Su Şirketinin yanı sıra Üsküdar ve İzmir Suları Şirketlerinin millileştirilmesine yol açan gelişmelere ve hükümetin izlediği politika süreçlerine yasal dayanakları ile birlikte yer verilmiştir.

---

¹ Çalışmada, Osmanlı Devleti'nden devralınan ekonomik miras ve yeni kurulan devletin tarihsel koşulları ve ekonomik hedefleri çerçevesinde araştırma konusu irdelendiğinden daha kapsayıcı olması dolayısıyla metin genelinde "millileştirme" kavramının kullanılması tercih edilmiştir.

4.1. İstanbul Su Şirketi

Sultan Abdülaziz Avrupa ülkelerinden edindiği gözlemleri neticesinde Terkos gölünden su getirilmesi amacıyla İstanbul-Beyoğlu yöresine ait su imtiyazını, 30 Haziran 1873 günlü Fermanı ile Hariciye Tefrişatçısı Kâmil ve Mühendis Ternau Bey'lere vermiştir. Böylece, bu şirketin kaynak, dere ve yer altı sularını toplayıp isale etmesi ve Terkos Gölü'nden alacağı suyu arıtarak şehre dağıtması kabul edilmiştir (Tabakoğlu, 2015: 103). Şirketin kurulması için verilen izni takip eden üç yıl içinde göl suları için etüt çalışmalarında (inceleme komisyonu oluşturulması ve rapor hazırlanması gibi) bulunulmasına rağmen, fiili olarak çalışmalara başlanmadığı için verilen imtiyazın feshi gerekmiştir. Ancak su kıtlığı, yangınlar, su bentlerinin mevcut durumu, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonrası göçle birlikte artan nüfus nedeniyle su hizmetleri konusunda destek alınması zaruri olarak görülmüştür. Bu şartlar altında II. Abdülhamid tarafından, 5 Ekim 1879 tarihinden geçerli olarak bir yıl içerisinde işe başlaması kaydıyla Ternau Bey'e yeni bir imtiyaz fermanı verilmiş; yeni kurulacak olan şirketin nizamnamesi, 20 Mart 1882 tarihinde onaylanmıştır. Böylece Osmanlı kanunlarına tabi olmak üzere, Dersaadet Su Şirketi (Compagnie des Eaux de Constantinople) ismiyle anonim su şirketi, beş Paris merkezli banka ile Paris Genel Su Şirketi'nin (La Compagnie Générale des Eaux de Paris) oluşturduğu bir konsorsiyumun himayesinde kurulmuştur (Çapar, 2019: 189-190). Terkos Gölü ve Kızıldere'den alınacak içme suyunun, İstanbul, Beyoğlu, Galata ve Boğaziçi bölgesindeki yerleşim yerlerine götürülmesine dair tüm inşaat, bakım ve onarım yetkisi bu şirkete verilmiştir. 1882 yılından itibaren geçerli olmak üzere imtiyaz süresi 75 yıl olarak belirlenmiştir. Masrafları şirkete ait olmak üzere halk çeşmeleri ve yangın musluklarının inşa edilmesi ve bunlara ücretsiz su verilmesi; yine şehirdeki kırsallara, askerî ve nizami mekteplere, karakollara, Tophane'deki Belediye, Haseki Nisa ve Yenibahçe Gureba Hastanelerine yatak başına günlük

40 okka (51,4 kg) kadar parasız su verilmesi sözleşme ile hükme bağlanmıştır (Tabakoğlu, 2015: 104). Şirketin 880.000 Osmanlı liralık sermayesi 22 liralık 40.000 adet hisseye bölünmüştür (Özgül, 2011: 69). 1883 yılında Terkos Gölü kenarında kurulan pompa istasyonu vasıtasıyla şehre ilk kez klorlanmış ham su verilmiştir (Avcı, 2001: 27). Şirket, Terkos isale hattını gerçekleştirdikten sonra su pompaları için gerekli kömürü taşıyabilmek amacıyla Karaburun'da bir iskele ve kömür deposu inşa etmiş ve Terkos- Karaburun arasına ray döşemiştir. İsale ettiği suları abone yöntemi ile evlere dağıtmıştır (Çapar, 2019: 187-188). 1912 yılındaki Balkan savaşları dolayısıyla Terkos Gölü'nden su taşıyan kemerler, şehrin suyunun kesilmesi amacıyla tahrip edilmiş ve bu durum şirketi büyük ölçüde zarara uğratmıştır. İstanbul'un Rumeli yakası için yegâne su kaynağı, şirket tarafından getirilen su olmasına rağmen, I. Dünya Savaşı sonunda milli bir iktisat politikası geliştirme çabaları, dünyanın ekonomik şartları, su ücretlerine yapılan zamlar, halkın şirkete karşı hoşnutsuzluğuna neden olmuştur (Yurdakul, 2017: 158). Şirket süreç içinde imtiyaz şartlarının bazılarında uyum konusunda direnç göstermiş, özellikle kışlalara ve okullara 'lüzumu kadar' ücretsiz su verme konusunda isteksiz davranmıştır. Verilen suyun miktarına ilişkin ilgili kurumlardan yapılan şikâyetler ve şirkete yapılan tebligatlarla su miktarı krizi şirket ile hükümet arasında uzunca bir süre devam etmiştir. Anlaşmazlıklar basın gündemine ve yargıya da taşınmıştır. Şirket, belediye için vermekle yükümlü olduğu gelir payını da ödemiştir. Ayrıca farklı para birimleri nedeniyle doğan kur farkını şirketin kendi lehine yorumladığı ve haksız kazanç elde ettiği öne sürülmüştür (Çapar, 2019: 192-194). Öztürk'ün (2010) çalışmasında kurumlararası yazışmalarda yanlışlıkların sürekli rapor edilmesine rağmen İstanbul Su Şirketi'nin sözleşmeye aykırı davranışlarının yıllarca engellenemediği ortaya konmuştur. Osman Nuri'nin (Ergin) (aktaran Başar, 2020) "İstanbul'daki Anonim Şirketler Karşısında Şehrin Hakkı ve Vazifesi"

adlı çalışmasında şirketle yapılan sözleşme incelenmiş ve şirketin sorunları hakkında benzer eleştirilerin yanı sıra şu sorunlara da yer verilmiştir: “Tazyikli su aktarımı konusunda da büyük sıkıntılar mevcuttur... Binaların yüksek katlarına basınçlı su ulaştırabilmesi için su haznelerinin yapılması gerekmektedir... Şehrin en müsait olmayan noktalarında bile bir katlı evlere su taşıyabilmek için 15 metre, iki katlı evlere 19, üç katlı evlere 23 metre tazyik olması gerekir... İtfaiye tesisatı için boru çapları düşük kalmaktadır. İstanbul’da boru çaplarının 100 ve hiç olmazsa da 90 olması gerekmektedir... Her büyük yangından sonra Terkos suyu birden kesilmiştir...20-25 yıl sonra bu tulumbarın fenne göre değiştirilmesi gerekirken 40 senedir değiştirilmemiştir... Günlük 30.000 metreküp su İstanbul için oldukça azdır. Bu su miktarı nüfus başına günlük 40 litre suya denk gelmektedir ki, sağlıklı bir yaşamın sürdürülebilmesi için çok yetersizdir... Kağıthane havuzunun açılış töreni yapılip suları incelendiğinde suların kirli olduğu ortaya çıktı...”

Bahsedilen sorunların çözüme kavuşturulamamasının hızlandırıcı etkisi ve daha önce imzalanan fermana göre devletin satın alma hakkının doğması nedeniyle 21 Eylül 1931 gün ve 11772 sayılı Kararname ile şirketin satın alınmasına karar verilmiş, 27 Aralık 1932’de onaylanmaya bağlı olarak bir sözleşme imza edilmiştir. İstanbul Su Şirketi 20 Mayıs 1933 tarih 2198 sayılı kanunla millileştirilmiştir (Çoker, 1996: 620). Şirketin, 1873-74 ve 1886 tarihli ilgili ferman ve sözleşmeler gereğince inşa ve tesis ettiği su bentlerini, su şebekesini, tevzi borularını, vana ve yangın musluklarını ve suyun terfiine ilişkin tüm makineleri, tasfiye havuzları ile su depolarını, tamirat fabrika ve atölyelerini, mağazalarını, işletmeye ait bina ve tesislerini, demirbaşlarını, depolarını, evraklarını, belgelerini ve işletme hakkını İstanbul Belediyesi’ne devir ve teslim etmesi kararlaştırılmıştır (2198 Sayılı Kanun-Mukavelename 1. maddede). İstanbul Belediyesi’nin, devraldığı su şirketi için yabancı firmanın imtiyaz süresi dolana kadar her sene 1.300.183 Frank

ödemesine karar verilmiştir.² Su hizmetleriyle uğraşmak üzere İstanbul Belediyesine bağlı olarak İstanbul Sular İdaresi'nin kurulması Hükümetçe uygun görülmüş ve 2226 sayılı Kanunla kabul edilmiştir (Çoker, 1996: 620).

4.2. Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi

Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi, Osmanlı yönetiminin bir Fransız firmanın temsilcisi olan Karabet Sıvacıyan'a 17 Ekim 1888 tarihinde verdiği imtiyaz doğrultusunda kurulan bir şirkettir. Başlangıçta Fransız finans kapitaline dayanan bir sermaye yapısına sahiptir ancak daha sonra çoğunluğu Alman sermayesinin eline geçmiştir (Öztürk, 2009: 32). Göksu vadi-sinde kurulacak su bentleri aracılığıyla toplanacak suların Kandilli ve Erenköy'e kadar Anadolu yakasındaki mahallelere dağıtılması bu imtiyazın verilme gerekçesini oluşturmuştur (Güneş, 2004: 537). Üsküdar ve Kadıköy Nizamnamesi yayınlanmış, şirketin su dağıtımına ilişkin nizamname de 1894 yılında çıkarılmıştır. 7 Haziran 1914 tarihinde şirketin imtiyaz alanı genişletilmiş; Kanlıca ve Maltepe'ye kadar uzanan bölgeler de imtiyaz alanı içine alınmış ve şirketin imtiyaz süresi 1888'den başlamak üzere 99 yıl olarak belirlenmiştir (Tabakoğlu, 2015: 104). Mondros Mütarekesi'nden sonra itilaf devletleri tarafından İstanbul işgal edilmiş; 10 Mayıs 1919 tarihinde şirkete el konulmuş ve şirket dört yıl boyunca tekrar Fransız sermayesinin eline geçmiştir. Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği, şirketin Osmanlı tabiiyetinde bir tüzel kişiliğe sahip olduğunu savunmuş olsa da dikkate alınmamış; şirkete el konulma gerekçesini, şirketin Almanlara ait olması ve işgal kuvvetlerinin,

---

² 2198 Sayılı Kanun -Mukavelename 4. madde.: "İşbu devir ve temlik dolayısıyla İstanbul belediyesi «şirketin matlûp kambiyo» hesabına olarak 1933 senesinden itibaren imtiyaz müddetinin nihayetine kadar her sene muntazaman 31 kânunuevvel tarihinde mubayaa bedel ve tazminatı olarak İstanbulda şirket tarafından gösterilecek bir bankaya Fransız firangi olarak 1.300.183 (bir milyon üç yüz bin yüz seksen üç) frank tediyeye etmeği kabul ve gayri kabili rücu olmak üzere taahhüt eyler."

Mondros ve Versay Anlaşmaları gereği bu hakka sahip olduklarını düşünmeleri oluşturmuştur. Bu süreçte işgal güçlerinin ordu ve donanmalarının su ihtiyacı buradan sağlanmıştır. Bedeli de yüksek zamlarla halka ödetirilmiştir. 1919 yılında su satış ücreti ilk olarak yüzde 80 oranında artırılmış, bu tarifenin işletme masraflarına yetmediği gerekçesiyle aynı yıl içinde bu defa yüzde 300 oranında bir artışa gidilmiştir. Bir süre sonra sürekli artmakta olan kömür fiyatları nedeniyle tekrar artış talebinde bulunulmuş ve hükümetin itirazına rağmen tek taraflı bir inisiyatifle su ücretlerindeki artış yüzde 400'e ulaşmıştır (Öztürk, 2009). 1923-1924 yıllarında yapılan görüşmelerde şirketin imtiyaz süresi 85 yıla indirilmiştir. 21 Eylül 1932 tarihinde ise şirketle yapılan görüşme çerçevesinde imtiyaz süresinin 75 yıla indirilmesi ve halka verilecek suların Sıhhiye Vekâletinin öngördüğü ilkelere uygun olması kararlaştırılmıştır. Ancak şirket temiz su verme sözünü yerine getirememiştir. Halkın suyun kalitesi ve pahalılığı konusundaki ısrarlı şikâyetlerinin yanı sıra yapılan incelemelerde şirkette yolsuzluklara da rastlanmıştır (Güneş, 2004: 537). Düzgün'ün (2006: 191-192) çalışmasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde su şirketi ile ilgili sorunları içeren belgelerin sayıca çokluğundan bahsedilmiştir. Bu belgeler arasında Dahiliye Nezareti tarafından ilgili kuruluşlara gönderilen yazışmalar da yer almakta olup bu belgelerin içeriğini; şirketin usulsüzlükleri, Şehremaneti ve Nafia Nezareti'nin şirketi denetleme konusundaki yetersizliği ve hizmetin millileştirilmesi gerektiğine dair açıklamalar oluşturmuştur.³ Yaşanan bu olumsuz gelişmeler ve müzakereler sonucunda şirketin hükümet tarafından satın alınması kararlaştırılmıştır. 17 Haziran 1937 tarihinde Nafia Vekilliği ile İstanbul Belediyesi ve şirket delegeleri tarafından imzalanan

---

³ Üsküdar Kadıköy Su Şirketi'ni işleten imtiyazcı Fransız şirket, 1996 yılında Antalya Su İşletmeleri A.Ş.'nin hisselerinin sahibi durumuna gelmiştir. Her iki dönemde de şirketle ilgili benzer sorunlar yaşanmıştır. Bunun için bkz. Akıllı, Hüsnüye (2012). "Su Hizmetlerinde Dejavu: Osmanlı Su Şirketlerinden ANTSU'ya", Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt: 21 Sayı: 4 /Ekim, 15-26.

sözleşme uyarınca; şirketin tüm arsa, mal, makine, tesis vb. varlıklarının ve imtiyaz akitlerinden doğan her türlü hak ve menfaatlerinin 1 Temmuz 1937 tarihinden itibaren belediyeye devredilmesi hüküm altına alınmıştır (3359 Sayılı Kanun-Mukavele 1. madde). Kayıtları, abonelere ait cari hesap ve depozito defterleri, abone listeleri, tüketim istatistikleri, şebeke ve tesisata ait tüm plan ve haritaları, menkul ve gayrimenkul mallara ait envanterleri, tesisat ve abonelere ilişkin hesapları, her çeşit belge ve defterleri şirketin yine aynı tarihte belediyeye mazbata karşılığında teslim edeceği evraklar olarak belirlenmiştir (3359 Sayılı Kanun-Mukavele 3. madde). Birinci madde gereğince belediyeye devir ve temlik olunan hak, mal ve tesisatın bedeli olmak üzere belediye tarafından şirketin Türkiye’de göstereceği bir bankaya şirket ve nam ve hesabına olmak üzere, ilki 30 Haziran 1938 tarihinde başlayacak şekilde 10 eşit taksitte toplam 400.000 Türk lirası ödenmesine karar verilmiştir (3359 Sayılı Kanun-Mukavele 5. madde). Nafia Vekâleti tarafından hazırlanan yasa tasarısı 4 Nisan 1938 tarihinde görüşülerek kabul edilmiştir. Devletçe satın alınan Üsküdar-Kadıköy Türk Anonim Su şirketi İstanbul Sular İdaresine bağlanmıştır (Güneş, 2004: 537-538).

4.3. İzmir Suları Şirketi

19. yüzyılın sonlarına doğru İzmir sadece Osmanlı Devleti’nin değil aynı zamanda Doğu Akdeniz’in en önemli kozmopolit metropollerinden biri haline gelmiş, tren yollarının yapılması ve limanın hareketlilik kazanması ile İzmir göç alarak büyümeye devam etmiş ve su sıkıntısı kentin en büyük sorunlardan birini oluşturmuştur. Padişah II. Abdülhamit döneminde su imtiyazına gidilerek, su işleri 1895 yılında Belçika sermayeli (Compagnie Otoman des Eaux de Smyrne)) ‘İzmir Suları Şirketine’ verilmiştir (Gülsöz, 2019: 14; izsu.gov.tr, 2022). Asıl yönetim merkezi Liege’deki Crédit Général Liégeois binasında bulunan ve nizamnameye göre İzmir merkezli olarak kurulan şirkete

tin 3.750.000 frank olarak belirlenen sermayesi, 500 franklık 7.500 hisseye bölünmüştür. Şirketin net kârının yüzde 5'inin ihtiyat akçesi olarak ayrılması ve gelir fazlasından hükümete yüzde 20 kâr payı ödenmesi kararlaştırılmıştır (Yetişgin ve Özdamar, 2018: 286). Halkapınar kaynaklarını (Diana Hamamlarını besleyen) geliştirerek kuyular açan şirket, kentin su sorununu çözmeye yönelik pompa istasyonu, sarnıç, su deposu ve isale borularının yapımını 1897 yılında tamamlamıştır (Pektaş, 2009: 91-92). Mahmud Celaleddin Paşa başkanlığında kurulan denetim komisyonun çalışmaları neticesinde alınan ruhsat sonrasında 1898 yılında çalışmaya başlayan şirketin imtiyaz süresi 47 yıldan 85 seneye çıkarılmıştır. İstanbul Su Şirketinin sözleşmesinde yer alan benzer hükümler ve yükümlülükler (çeşme ve yangın musluklarının yapım işi, ücretsiz su verilmesi gibi) İzmir Suları Şirketi için de söz konusu edilmiş olmakla birlikte yine benzer bir şekilde kamu binalarına verilen ücretsiz suyun israf edildiği gerekçe gösterilerek verilen su miktarına kota konmak istenmiş ve fazladan tüketilen her metreküp su için ücret talep edilmiştir. Mali bilançosunu nizamnameye göre her yıl açıklaması gerekirken buna uygun davranmayan şirket, 1929 yılına kadar zarar ettiğini beyan etmiştir (Yetişgin ve Özdamar, 2018: 287-288). İzmir Suları Şirketi faaliyete geçinceye kadar konutlara ulaşan bir su tesisatı olmadığından başı hep kalabalık olan su çeşmelerinden ihtiyacını karşılamak durumunda olan halkın umudu olmuş ancak hastalık ve susuzluktan mustarip yukarı mahallelerin bu umudu şirketin kâr elde etme kaygısı nedeniyle kısa sürede sönmüş, paralı ya da Frenk suyu olarak adlandırılan Halkapınar suyundan gelir durumu daha iyi olan mahalleler yararlanmıştı (Gülsöz, 2019: 16). Şirket hakkındaki sorunlara işaret eden farklı tespitlere Çalışkan'ın (2014) çalışmasında da yer verilmiştir. Buna göre örneğin; şirket her kadar denetimden kaçınsa da yapılan incelemeler neticesinde bilançolar üzerinde oynandığı ve elde edilen gelirin yurt dışına aktarıldığı ortaya çıkmıştır. 1927-1932

yılları arasında ne sebeple ve kimlere verildiği bilinmeyen paraların Masrafı Umumiye'ye kaydedildiği saptanmıştır. İzmir yangını ve Belçika'daki su baskını gerekçe gösterilerek şirkete ait belge ve dosyaların kaybolduğu iddia edilmiştir. Türkler şirkette sıradan düşük maaşlı işlerde çalıştırılmıştır. Gelir getirisi az olacağı düşünülen bölgelere yeterli yatırım yapılmamış, hükümet halkın şikayetlerine maruz kalmıştır. Böylece şirketin satın alınmasına ilişkin millileştirme planı 1939 yılında yapılmaya başlanmış ve yönetim kurulunun şirketi satmak istemesi ve II Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle aksaklığa uğramış olsa da müzakereler neticesinde 8 Kasım 1943'te Şirket ve hükümet arasında bir satış sözleşmesi ("İzmir Suları Şirketi Tesisâtını Satınalma Mukâvelesi") imzalanmıştır (Pektaş, 2009: 92-93).

Sözleşme gereğince (4583 Sayılı Kanun-Mukavele 8. Madde) devrine karşılık olarak hükümet tarafından şirkete 1.399.157 İsviçre frangı eş değerinde Türk lirasının ödenmesi kararlaştırılmıştır. 1944 yılında kabul edilen İzmir Suları Türk Anonim Şirketinin Satın Alınmasına ve Devrine Dair Kanun gereğince İzmir Suları Türk Anonim Şirketi, İzmir Belediyesi'ne devredilmiştir.

Tablo 1. Türkiye’de Millileştirilen Su Şirketleri

	İSTANBUL SU ŞİRKETİ (TERKOS /DERSAADET SU ŞİRKETİ)	ÜSKÜDAR VE KADIKÖY SU ŞİRKETİ	İZMİR SULARI ŞİRKETİ
İmtiyazın Verilme Tarihi	1873/1882	1888	1895
İmtiyaz Süresi	İlk kurulduğunda 40 yıl olarak belirlenen imtiyaz süresi 1887 yılında, 1882 yılından itibaren geçerli olmak üzere 75 yıla çıkarılmıştır.	Hizmete ilk başladığında 65 yıl olan imtiyaz süresi 1914 yılında 1888’den başlamak üzere 99 yıl, 1923-1924 yıllarında yapılan görüşmeler sonucunda ise 85 yıla indirilmiştir. 1932 yılında da 75 yıla indirilmiştir.	İlk kurulduğunda 47 yılına verilen imtiyaz daha sonra 85 seneye çıkarılmıştır.
Kuruluş Sermayesi	880.000 Osmanlı lirası	75.000 Osmanlı lirası	3.750.000 Frank
İmtiyazın Verildiği Ülke	Fransa	Fransa/Almanya	Belçika
Satın Alınmasına Dair Mevzuat	2198 Sayılı ve 20.05.1933 Kabul Tarihli İstanbul Türk Anonim Su Şirketi İmtiyazı ile Tesisatının Satın Alınmasına Dair Kanun	3359 sayılı ve 11 Nisan 1938 Kabul Tarihli Üsküdar ve Kadıköy Türk Anonim Su Şirketi İmtiyazı ile Tesisatının Satın Alınmasına Dair Mukavelelerin Tasdiki Hakkında Kanun	4583 Sayılı ve 5 Haziran 1944 Kabul Tarihli İzmir Suları Türk Anonim Şirketinin Satın Alınmasına ve Devrine Dair Kanun
Satın Alma Bedeli	Yabancı firmanın imtiyaz süresi dolana kadar her yıl 1.300.183 Fransız frangının ödenmesine karar verilmiştir.	10 yıl içinde her yıl 40.000 lira taksit ödemek suretiyle toplam 400.000 Türk lirasıdır.	Hükümet tarafından şirkete 1.399.157 İsviçre frangı eş değerinde Türk lirasının ödenmesi kararlaştırılmıştır.

Kaynak: Tablo, Tabakoğlu, 2015; Güneş, 2004; Yetişgin ve Özdamar, 2018 ve Su Şirketlerinin Satın Alınmasına Dair Mevzuattan yararlanılarak oluşturulmuştur.

5.SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ortasından itibaren daha önce vakıflar aracılığıyla yerine getirilen hizmetlerde aksaklıkların yaşanmaya başlaması, ülkedeki sorunların ve yoksunlukların yanı sıra yabancı yatırımın yoğun olduğu yerleşim merkezlerinin düzenli alt yapı ve ulaşım hizmetlerinin yerine getirilmesi ihtiyacı kent hizmetlerine ilişkin yeni bir örgütlenmeye gitme ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Kent hizmetleri için belediye teşkilatının kurulmasının yanı sıra batılılaşma çabası ve yarı bağımlılık ilişkisi çerçevesinde demiryolu, gaz, elektrik gibi farklı kamu hizmeti alanlarında başvuru alanları da imtiyaz yöntemi olmuştur. Yabancı özel girişimcilerin imtiyaz elde ettikleri en önemli kamu hizmeti alanlarından birini de su hizmetleri oluşturmuştur. Bu alanda büyük kentlerde Fransa ve Belçika sermayesi etkin olmuştur. Gereksinimlerden ve ülkenin içinde bulunduğu koşullardan kaynaklı bu ayrıcalıklara sahip olan şirketler, ülke içinde çeşitli yatırımlar yapmış ve hizmetler vermiş olsalar da süreç içinde vatandaşın ve ülkenin zararına, kendi lehlerine olacak biçimde hareket etmişlerdir. Kapitülasyonlar ve dış borçlarla batının uydusu haline gelen ülkede Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte bağımlılıktan uzak bir ekonomik kalkınma arayışı ve tek parti döneminde izlenen devletçilik politikası kapsamında, sözleşmeden doğan yükümlülüklerini yerine getirmeyen, usulsüzlükleri ve kamuoyunda yarattıkları gerginlikleriyle çoğu zaman salt kâr odaklı hizmet anlayışıyla hareket eden şirketlerin millileştirilmesi, mevcut koşulların hem zamanlı bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Su hizmetlerinin yerine getirilmesi konusunda yabancı şirketlere verilen imtiyazlar meclis tarafından kabul edilen münhasır yasalar doğrultusunda satın alınmış, daha önce imzalanmış bulunan ferman ve sözleşmeler gereğince şirketlerin inşa ettikleri tüm tesisler, demirbaş ve evraklarıyla birlikte teslim alınarak 1930'lu yıllardan itibaren belediyelere devredilmiştir. Vakıflar eliyle yürütülen sonrasında özel sektöre dev-

redilen hizmet alanı böylece beledileştirilerek 1980'li yılların başına kadar kamu hizmeti kapsamında büyük kentlerde belediyelerce işletilen sular idaresi örgütlenmesi çatısı altında yönetilmeye devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- 1910 Tarihli Menâfi-i Umumiyyeye Mütcellik İmtiyâzât Hakkında Kanun (Yayımlandığı Takvimi Vakayı Tarihi: 24 Haziran 1326; Sayı: 576).
- 1984 Tarih ve 3082 Sayılı Kamu Yararının Zorunlu Kıldığı Hallerde, Kamu Hizmeti Niteliği Taşıyan Özel Teşebbüslerin Devletleştirilebilmesi Usul ve Esasları Hakkında Kanun (Resmî Gazete Tarihi: 01.12.1984; Sayısı: 18592).
- 2198 Sayılı ve 20.05.1933 Kabul Tarihli İstanbul Türk Anonim Su Şirketi İmtiyazı ile Tesisatının Satın Alınmasına Dair Kanun (RG Tarihi: 27.05.1933, Sayı: 2411).
- 3359 sayılı ve 11 Nisan 1938 Kabul Tarihli Üsküdar ve Kadıköy Türk Anonim Su Şirketi İmtiyazı ile Tesisatının Satın Alınmasına Dair Mukavelenin Tasdiki Hakkında Kanun (RG Tarihi: 19.04.1938, Sayı: 3886).
- 4583 Sayılı ve 5 Haziran 1944 Kabul Tarihli İzmir Suları Türk Anonim Şirketinin Satın Alınmasına ve Devrine Dair Kanun (RG Tarihi: 14.06.1944, Sayı: 5730).
- Akıllı, Hüsnüye (2012). "Su Hizmetlerinde Dejavu: Osmanlı Su Şirketlerinden Antsu'ya", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 21 (4), 15-26.
- Avcı, İlhan (2001). "İstanbul'un Tarihsel Gelişim Süreci İçinde Öne Çıkan Bir Öge: Su". *TMH - Türkiye Mühendislik Haberleri*, (413), 25-29.
- Azrak, Ülkü (1968). "Millileştirme Kavramı Üzerine", *Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, (2), 47-58.
- Azrak, Ülkü (1970). "Millileştirme ve Kamu Hizmeti", *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 36 (1-4) 44-78.
- Başar, Dilek (2020). "1924-1928 Yılları Arası İstanbul Şehremaneti Mecmuası'nda Şehircilik Açısından Su Konusu", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, (9) 1, 29-53.
- Çalışkan, Tuğba (2014). İzmir Su Şirketi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1893-1944), *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Uşak.
- Çapar, Onur (2019). Osmanlı Devleti'nde Fransız Sermayesi (1838-1914), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul.
- Çetintaş, Cengiz (2019). Kurtuluş Savaşının Zafer Yılı 1922 TBMM Tutanakları Yıllığı: 3, Ankara.

- Çınar, Tayfun (2004). Dünya'da ve Türkiye'de Başkentlik Sorunu, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları Tezler Dizisi: 15, No: 32.
- Çoker, Fahri (1996). Türk Parlamento Tarihi: TBMM IV. Dönem (1931-1935) I. Cilt. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No. 11.
- Düzgün, Mehmet Ali (2006). "Arşiv Belgelerine Göre Üsküdar Kadıköy Su Şirketi", IV. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri, İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayını, 185-193.
- Göger, Erdoğan (1969). "Kamulaştırma ve Millileştirmenin Devletler Hususi Hukukuna Getirdikleri Sorunlar", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 26 (1), 165-192.
- Gülsöz, Nihal (2019). "Halkapınar Su Fabrikası", KNK Dergisi, (38), İzmir: Konak Belediyesi Yayını, 14-17.
- Günday, Metin (2011). İdare Hukuku, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Güneş, İhsan (2004). Türk Parlamento Tarihi: TBMM V. Dönem (1935-1939) I. Cilt. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No. 11.
- <https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/millilestirme/3373>, Erişim Tarihi: 10.08.2022.
- <https://www.izsu.gov.tr/tr/izsutarihcesi/1/132>, Erişim Tarihi: 12.08.2022.
- Karaca, Coşkun (2021). Kamu Maliyesi, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Osman Nuri (1926). "İstanbul'da Anonim Şirketler Karşısında Şehrin Hakkı ve Vazifesi", İstanbul Şehremaneti Mecmuası 27.
- Örsten Esirgen, Seda (2010). Osmanlı Devleti'nde Yabancılara Verilen Kamu Hizmeti İmtiyazları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Özer, Mehmet Halis (2015). "Türkiye'de Devletçi İktisat Politikaları Çerçevesinde Yabancı Sermayeli İktisadi Teşekküllerin Millileştirilmesi ve Ekonomiye Yansımaları", NWSA Social Sciences, 10 (1), 20-36.
- Özgül, Giray Can (2017). "Türkiye'de Beledileştirme Politikası", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, (61), 249-268.
- Özgül, Can Giray (2011). Türkiye'de Kentsel Hizmetler Alanında İmtiyazlı Şirketler ve Beledileştirme (1850-1950), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Kent ve Çevre Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Öztan, Güven Gürkan (2022). Türk Siyasal Hayatı, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Kamu Yönetimi Lisans Programı Ders Notu, http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/kamuy%C3%B6netimi_ue/trksiyashayt.pdf, Erişim Tarihi: 08.08.2022.
- Öztürk, Ali İhsan (2009). "İstanbul'un İşgali Sırasında Üsküdar Kadıköy Su Şirketi'ne El Konulması", Yakın Dönem Türkiye Araştırması Dergisi, 0 (15-16), 31-52.

- Öztürk, Ali İhsan (2010). “Yüzyıl Önce Ülkemizde Parlamenter Denetime Bir Örnek: Şehir Su Hizmetlerinin Denetimi”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, 0 (17-18), 39-61.
- Pektaş, Ümit (2009). Milli Ekonominin Kurulması Sürecinde Atatürk Sonrası Dönem Millileştirme Politikaları (1938-1950), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Sükan, Bige (2014). “İmparatorluk’tan Cumhuriyete Türkiye’de Yabancı Sermaye Anlayışı”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 54, 195-222.
- Şeker, Nesim (2022). Millileştirilen Yabancı Şirketler (Atatürk Döneminde), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/millilestirilen-yabanci-sirketler-ataturk-doneminde/>, Erişim Tarihi: 02.08.2022.
- Şimşek, Suat (2019). Devletleştirme Nedir? Devletleştirmenin Şartları Nelerdir? <https://gayrimenkulmevzuati.com/devletlestirmenin-anayasal-ilkeleri/>, Erişim Tarihi: 02.08.2022.
- Tabakoğlu, Ahmet (2015). “Osmanlı İstanbul’unun Su Tarihi”, Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi 6. Cilt. İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş. Ortaklığı Yayını, 82-117.
- Temiz Dinç, Dilek (2022). Kapitülasyonlar. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kapitulasyonlar/>, Erişim Tarihi: 05.08.2022.
- Yetişgin, Memet ve Özdamar, Toroshan (2018). “Osmanlı Şehirlerinde Belçika Şirketlerinin Altyapı Faaliyetleri”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 37 (64) , 273-308.
- Yurdakul, İlhami (2017). “İstanbul’a İçme Suyu Temini Terkos Suyu”, Z Kültür Sanat Şehir Dergisi (Mevsimlik Tematik Dergi), Güz 2017/2 (Su ve Şifa Sayısı), İstanbul Zeytinburnu Belediyesi Yayını, 154-159.
- Yücel, Hüseyin (2017). Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu ve Gelişimi, Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 347.

TÜRKİYE'NİN KAMU PERSONEL TARİHİNE DÖNEMSEL BAKIŞ (1923-1950)*

Rana İçmen**

1. GİRİŞ

Türkiye'nin kamu personel tarihi açısından süreç analizi- ne bakıldığında yaşanan olayların hiçbirinin geçmişteki olaylar ile tamamen bağımsız olmadığını, bugün yaşanan her şeyin geçmişte gerçekleşen olaylar sebebiyle meydana geldiğini görürüz. Bu durum da bizlere süreçlerin zaman içindeki değişimini incelemek için kullanılan yol bağımlılığı teorisini¹ akıllara getirir. Teori temel olarak bir organizasyonda farklı seçenekler arasından yapılan bir seçimin ardından, alternatif seçeneklerden yoksun kalınıp kalınmadığına odaklanmaktadır. Seçim

---

* Bu çalışma Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalında Rana İçmen tarafından sunulan “Türkiye’de Kamu Personelinin Dünü ve Bugünü (Hakları, Görevleri Ve Sorumlulukları)” başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** Dr.Öğr.Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, SBMYO, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, ranaicmen@mehmetakif.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7409-2919

¹ Kavramın kökenleri, ekonomi alanında çalışan iki İngiliz akademisyen Paul David ve Brian Arthur’un çalışmalarına dayanmaktadır. David, 1985 yılındaki yayınında, başlangıç koşullarının mevcut ya da gelecek seçimleri artan bir şekilde kısıtladığını varsayan dinamik bir teori geliştirmiş ve bu teoriyi yol bağımlılığı olarak adlandırmıştır. David, yol bağımlılığı tanımını temel olarak geçmiş önemlidir şeklinde ifade etmektedir. Arthur da 1989 yılındaki yayınında yol bağımlılığı, temel olarak tarihsel olaylara kilitli kalmak olarak tanımlamaktadır. Philip Booth (2011)’e göre, yol bağımlılığının çok fazla alanda kullanılıyor olmasının nedeni ise tarihsel olguları ve geçmiş olayların etkisini açıklamak için rasyonel bir yöntem sunmasıdır.

sonuçları pozitif geri beslemeler sağladıkça, bu sonuçlar doğrultusunda yapılan tekrarlı seçimler ile belirli yolda ilerlenmektedir. İleri zamanlarda artık pozitif geri besleme alınmasa da; farklı bir yola girmenin neredeyse imkânsız olduğu ve kilitli kalma olarak belirtilen bu sürecin de yol bağımlılığına neden olduğu belirtilmektedir (Küçükyaşıcı, 2004: xxiii).

Bugün gerçekleşen olayların sadece günün şartlarından değil, geçmişte alınan bir takım kararların sonucunda meydana geldiğini ve gittikçe yol bağımlılık kavramının izlerine rastlandığını görürüz. Etkileşimle bir olayın yapılmasını vurgulayan koordinasyon etkileri, iç ve dış siyasi sebepler, değişime karşı gerekli bilincin oluşmaması, değişimlerin uygulanması ve sürekliliği için uygun koşulların hazırlanmaması, konjonktürün iyi değerlendirilmeden adımların atılması; kamu personel yönetiminde değişiklik yapma algısını yol bağımlı hale getirmiştir.

Türkiye’de kamu personel politikasının geçmiş faktörlerden etkilenmesiyle ilgili olarak neden yol bağımlı olduğunu anlamak ve yolun kırılması için gerekli çalışmalar yapılmasına ışık tutması açısından bu çalışmada 1923-1950 arası dönem ele alınacaktır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kamu personel politikasına ilişkin yaşanan gelişmeleri dönemsel bir perspektifle analiz eden bu çalışma; önce tek partili dönemi 1923-1946 arası ve 1946-1950 arası olarak ikiye ayırarak kamu personeline ilişkin değişiklikleri irdelemiştir. Bu dönemlerde kamu personelinin özelliklerine, yasal değişikliklerine ve bu yasal değişikliklerin liyakat ilkesi açısından değerlendirilmesine yer verilmiştir. Daha sonra 1923-1950 arası dönemde siyasi konjonktürün kamu personeline olan yansımaları incelenmiştir.

Türk kamu personelinin cumhuriyet sonrası ilk dönemini incelemeyen önce Osmanlı Devletinin son dönem bürokrasisinden bahsedecek olursak; Osmanlı Devleti, hem içine düştüğü sıkıntılı dönemden kurtulup eski görkemli günlerine kavuşa-

bilmek maksadıyla hem de eskiden sadece askeri alanda gerçekleştirildiği çalışmaları devlet yönetiminin geneline yaymak maksadıyla birçok yeniliklere imza atmıştır. Bu çabasında batının birçok alandaki üstünlüğünü kabul etmeye başlaması yer alır.

Devletin her alanda modernleşmesi olarak diyebileceğimiz bu süreçte, devlet yönetimi batı tipi merkezîyetçi bir durum almaya başlamış, bürokrasi de klasik dönemdeki askeri-dini kimliğinden uzaklaşıp, modern sivil bürokrasi tarzını benimsemeye başlamıştır (Akbal, 2011: 70). Bu dönemde personeldeki gelişmelerde liyakat, padişahın güdümünden çıkarılıp devlete yöneltilmiştir. Sivil bürokratların yetişmesi için eğitim kurumları açılmış, Osmanlı bürokrasisinin temel amacı olan memurların güvenceli duruma getirilmesi için; memurların faaliyet alanlarını, hak ve ödevlerini düzenleyen kanunlar çıkarılmıştır. Bu dönemde yapılan düzenlemelerle (Maaşat Fermanı-1838, Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi-1881, 1876 Kanun-i Esasi-39.md) memurların düzenli maaş, süreklilik, iş güvenliği, emeklilik ve anayasal güvence gibi konularda güvence altına alınması istenmiştir. Bu dönemde Heper'in görüşüyle; kuralların dünyevileşmesi eğilimi ile bürokratik kurumsallaşmada kişiselliğin azaldığı, kişiye karşı kurum fikrinin doğduğu görülmektedir (Heper, 1977: 85).

Ancak modern sivil bürokrasi anlayışının yapılan tüm çabalara rağmen personel tarafından içselleştirilememesi, söz konusu dönemde yaşanan ekonomik sıkıntıların yanı sıra memur maaşlarının eksik ve gecikmeli ödenmesi de istenilen düzeyde bir düzelme sağlayamamıştır. Ayrıca 1909 yılı memur tasfiyesi (tenkiset-toplu olarak işten çıkarma) ile kayırmacılığın bitirilemediği, rüşvetin ve kırtasiyeciliğin arttığı ve siyasallaşmanın devam ettiği görülmüştür.

2. TEK PARTİLİ DÖNEMDE KAMU PERSONELİ ALANINDAKİ GELİŞMELER (1923-1946)

1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bilgisiz, enerjisiz ve Cumhuriyet'in faziletlerine yeterince inanmamış bir şekilde yetişmiş bir kamu personelini devralmıştı. İmparatorluktan devralınan kamu personel düzeyinin genel durumunu şöyle özetlemek mümkün: (Adal, 1968: 39-41).

- Kamu personel rejimi, güvencesiz bir kariyer temeline dayanmaktaydı.
- Memurluk tek yanlı ve güvencesiz bir yapıdaydı.
- Memurluğa girişte liyakat ilkesi gözetilmiyor, rüşvet ve kayırmacılık önemli rol oynuyordu.
- Düzenli bir sınıflandırma mevcut değildi ve yükselmelerde kıdem esas alınıyordu.
- Aylıklar arasında büyük farklar bulunmaktaydı.
- Emeklilik hakkı tanınmıştı.
- Memurlukta tam gün çalışma esası vardı.
- Memurlara siyaset yasağı getirilmişti.
- Kamu görevlilerinin grev ve sendika hakkı bulunmamaktaydı.
- Disiplin düzeninden taviz verilmiyordu ve sert disiplin cezaları uygulanmaktaydı.
- Memurlar, görevleri ile ilgili özel yargılama usullerine tabi tutulmuşlardı.
- Memurlar toplu olarak işten (tenkiset) çıkarılabiliyordu.

Cumhuriyet döneminde Osmanlı'nın bürokratik mirasının ve bunun bir unsuru olarak kamu personel sisteminin aynen devralındığını görürüz. Osmanlı devleti sona erdiği zaman kamu personel anlayışında, istihdam açısından bakıldığında genel

olarak güvencesizlik niteliği göze çarpar. Siyasi otoritenin işe alma ve işten çıkarma hususunda önemli bir takdir yetkisi vardı. Bu bakımdan Cumhuriyet dönemi ile birlikte kamu personel rejiminin bütünüyle yeniden yapılandırılmasına ilişkin ciddi adımlar atılmış ve personel rejimi Cumhuriyetin ilkeleri doğrultusunda 1920'ler ve 1930'larda yeniden şekillendirilmiştir. 1923 - 1945 yılları arasında personel rejimi için önemli kanunlar çıkartılmıştır. Mustafa Kemal ve arkadaşlarından oluşan asker-sivil bürokratlar, Cumhuriyeti ilan edip devrim yasalarını hızla çıkarırken, memurluğu da gerek ekonomik gerek toplumsal açıdan çekici kılabilmek için birçok yasal düzenlemeler yapmışlardır. Ayrıca bu dönemde Danıştay'ın yeniden kurularak işlerlik kazanması memurluk güvencesini de arttırıyordu. Bu dönemde kamu görevlilerine Cumhuriyet devrimini yaymak görevi de verildiğinden bu durum, onlara toplumda ek bir saygınlık da kazandırmıştır. Bu dönemde kamu personel adına çıkarılan yasal düzenlemelerde, tek partili dönemdeki kamu personelinin, siyasi iktidardaki ağırlığının önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Bunlar; 1926 yılında 788 sayılı Memurin Yasası, 1927 yılında 1108 sayılı Maaş Yasası, 1929 yılında 1452 sayılı sivil memurlarla ilgili yasa ile yine aynı yıl 1453 sayılı askeri personele ilişkin yasalar çıkarılmıştır.

Ayrıca tek partili dönemde ülkenin sanayileşmesini de devlet üstlendiğinden KİT'ler dediğimiz ve sermayesinin tamamı devlete ait olan Kamu İktisadi Teşebbüslerinin kurulması, kamu personelinin sayısını da arttırmıştır. Çünkü KİT'lerde işçi statüsü ve iş hukuku hükümleri dışında çalışan kamu görevlileri de bulunuyordu. Bunların çoğu teknik personeldi. Bir de bu kuruluşlarda büro memuru, yöneticiler, sağlık personeli gibi kamu görevlileri de çalışıyordu.

1923-1950 yılları arasındaki Cumhuriyet Türkiye'sinde tıpkı Osmanlı Devleti gibi güçlü bir bürokrasinin hâkim olması aslında bilinçli yapılan bir tercihti. Bu dönem boyunca üst düzey sivil bürokratlar, devrimi yapan kadrolar, hem tek siyasi

parti olan Cumhuriyet Halk Partisinde söz sahibiydi, hem de mecliste çoğunluktaydılar. Cumhuriyet Halk Partisinin Başkanı Atatürk aynı zamanda devlet başkanı, parti genel sekreteri İsmet İnönü başbakan, illerde valiler ise aynı zamanda partinin il başkanları olduklarından siyasi parti eşittir siyasi iktidar, siyasi iktidar eşittir meclis oluşumu ortaya çıkıyordu (Öztek, 1998: 58). Cumhuriyet Halk Partisi, Heper'in ifadesiyle "siyasi hayatın sivilleştirilmesinde büyük rol oynamıştır". Diğer taraftan saltanat ve halifeliğin kaldırılmasıyla dini bürokrasi de eski gücünü kaybetmiş, ardından normal memur statüsüne evrilererek sivilleştirilmişti (Heper, 1974: 89-94). Ancak Türk kamu personel yönetiminin insan unsurunu oluşturan kamu görevlilerinin tek partili dönem boyunca Cumhuriyet Halk Partisiyle büyük ölçüde bütünleşmeleri ve siyasetle olan ilişkileri, bir sonraki dönemde gerçekleşecek olan iktidar değişikliği ile bürokrasi-siyaset ikileminde büyük sıkıntılara neden olmuştur.

1923-1950 arası dönemde bürokrasinin en iyi yıllarını yaşadığını ve çok kuvvetli bir durum elde ettiğini söylemek gerekir. Burada ifade edilmesi gereken husus, bahsedilen dönemin bürokratik yapısı ile o dönemde baskın olan ekonomik anlayışın birbiriyle olan ilişkisidir. İncelediğimiz dönemin ekonomi politikasında, ilk yıllar uygulanmaya çalışılan liberalizm yerini devletçiliğe bırakmış olsa da bürokrasi ve kamu personel rejiminin liberal devlet algısını kaybetmemiştir ve bu yönde şekillenmiştir. Cumhuriyet döneminin kamu personel rejimi alanındaki ilk düzenlemesi sayılan 788 sayılı Memurin Kanunu, bu durumu bize kanıtlar niteliktedir. 788 sayılı Memurin Kanunu, liberal eksende yükselmekte ve liberal nitelikte bir personel rejimi görüntüsü çizmektedir (Akbal, 2011: 75).

2.1. Tek Partili Dönemde Kamu Personeli İle İlgili Yasal Değişiklikler

1923 sonrası kamu personel rejimindeki yeniden yapılanma, 1924 Anayasası ile başlamıştır ve 1924 Anayasası Cum-

huriyet döneminde liyakat ilkesini kabul eden ilk anayasa olmuştur. 1924 Anayasası'nın memurlarla ilgili maddeleri, 23, 92, 93 ve 94. maddelerdir. Buna göre;

Madde 23- Milletvekilliği ile Hükümet memurluğu bir kişide birleşemez.

Madde 92- Siyasi hakları olan her Türkün, yeterliğine ve hak edişine göre, Devlet memuru olmak hakkıdır.

Madde 93- Bütün memurların nitelikleri, hakları, görevleri, aylık ve ödenekleri, göreve alınmaları ve görevden çıkarılmaları, yükselme ve ilerlemeleri özel kanunla gösterilir.

Madde 94- Kanuna aykırı işlerde üstün emrine uymuş olmak memuru sorumdan kurtarmaz(<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/ErişimTarihi:24.07.2022>).

Bu dönem, yeni devletin personel sisteminin, mevzuat açısından alt yapısının oluşturma yılları olmuştur (Kayar, 2013: 7). Bu Anayasa ile devlet memuru atamasının, eşitlik ve liyakat ilkeleri temeline dayandığı ifade edilebilir. 1924 Anayasası'nın 93. maddesi memurlarla ilgili özel bir kanunun düzenlenmesi gerekliliğine atıf yapmıştır. Bu kanun 18 Mart 1926 tarihli ve 788 sayılı Memurin Kanunu'dur.

2.1.1. 788 sayılı Memurin Kanunu²

788 sayılı Memurin kanunu, kamu personel rejimini genel bir pozisyon içinde düzenlemesi ve o günkü koşullara göre kamu personeli adına bazı ilkeleri belirlemesi açısından ileri sayılabilecek bir kanundur (Akgüner, 2001: 13). Bu kanun memurluk rejimi için, özellikle Osmanlı döneminin olumsuz tecrübelerini ve bunların kamu personel düzenine yaptığı yanlış yansımaları ortadan kaldırmak amacıyla düzenlenmiştir.

---

² 788 sayılı Memurin Kanunu, RG 31.03.1926, Düstur, 3. Tertip, Cilt 7

788 sayılı kanun, hukuki yönden güvenceli ve ekonomik yönden çekici bir memurluk statüsü yaratmıştır (Tutum, 1979: 16). Bu kanunda, memur olabilmek şartları, sorumluluklar, yükümlükler, haklar, sicil, disiplin işleri, atama, terfi, nakil, takdirname, emirlerin yürütülmesi, işten el çektirme, şikâyet hakkı, çalışma saatleri, istifa, mecburi hizmet, işten ayrılan memurların tekrar atanması, izinler, vekâlet, sağlık izinleri kaldırılan memurlar, aylığa hak kazandırma ve başka görevde çalıştırma hükümleri yer almaktadır (Akin, 1969: 6).

Bu kanunla, personel rejimi genel bir statü içinde düzenlenerek, askeri personel dışındaki tüm kamu personeli memur ve müstahdem ayrımıyla düzenlenmiştir. Böylece 788 sayılı kanun, memur ve müstahdemler olarak iki istihdam kategorisi düzenlenmiştir. Yasada memur, “kendisine devlet hizmeti tevdi olunan ve sicil-i mahsusunda mukayyet olarak umumi veyahut hususi bütçelerden maaş alan kimse” dir (https://www.5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400788.pdf Erişim Tarihi:01.08.2022). Bu çerçevede, memur; devlet hizmeti veren; sicile kayıtlı olan yani kadrosu olan; genel veya özel bütçeden maaş alan kişidir. 788 sayılı Kanunda, memurların hizmete alınmasında hizmete alma yöntemine ilişkin bir açıklık olmasına rağmen, hizmete girmek için sahip olması gereken genel nitelikler sayılmıştır³. Buna göre memur olmak için en az ortaokul mezunu olmak gerekir. Eğer birden çok ortaokul bitiren var ise veya hiç ortaokul bitiren bulunmaması durumunda yarışma sınavının yapılacağı kabul edilmiştir. Bir tek açık varsa ve sadece bir ortaokul bitiren başvurmuş ise bu durumda ya-

---

³ Memurluğa giriş şartları: 1-Türk olmak, 2- Siyasi haklardan mahrum olmamak, 3- İyi ahlak sahibi olup, yüz kızartıcı suç işlememiş olmak, 4- En az ortaokul mezunu olmak, 5- Askerlikle ilgisi bulunmamak, 6- Görevini yapmamaya mani bir hastalığı bulunmamak, 7- Yabancı tabiiyetli kadınla evli olmamak. Müstahdemliğe giriş şartları: Memurlar için sayılan 1, 2, 3 ve 6. maddelerdeki şartları taşıyor olmak.

rışma sınavı yapılmadan alınacaktır denmiştir. İlkokulu bitirenlerin ise sınavla alınmaları zorunlu görülmüştür⁴.

Memurin Kanunu'nda yer alan diğer istihdam biçimi müstahdemlerdir. Memurin Kanunu'nda müstahdem, "devlet işlerinde ücretle kullanılan ve memurin sicilinde mukayyet bulunmayan ve memurin hukuk ve selahiyetinden müstefit olmayan kimse" olarak hüküm altına alınmıştır. Ayrıca müstahdemler, devlet işlerinde sözleşmeyle ve ücret karşılığı çalışan, sözleşme yapılmadığı durumlarda çalışma koşullarının idarece belirlendiği, kadrosu bulunmayan ve memurların hak ve yetkilerine sahip olmayan personel olarak tanımlanmıştır. Memurin Kanunu döneminde müstahdemler kategorisi, nicel olarak memurlar kategorisini geçmiş ve çok çeşitli müstahdem istihdam biçimi ihdas edilmiştir (Aslan, 2012: 25). Müstahdemler için ise, diploma koşuluna yer verilmemiştir.

Ayrıca bu kanun yalnızca merkezi idare personeli için düzenlenmiş, yerel yönetim personeli 788 sayılı Memurin Kanunu kapsamı dışında tutulmuştur. Belediye personelinin bu kanuna tabi olmadığı, 1928 tarihli ve 468 sayılı meclis kararına göre açıkça belirtilmiştir.

Kanun, belediye memurlarının özlük haklarını ayrı bir nizamnameyle düzenlemiştir. Belediye memuru özel bütçeden maaş alırken, devlet memurları genel bütçeden maaş almıştır. İki memuriyet arasında ki bu ayırım, 1974 yılında yürürlüğe giren 1327 sayılı kanun hükmündeki kararnameye kadar devam etmiştir (Aslan, 2005: 249).

788 sayılı kanununun 6. maddesinde; kadınların da "memur ve müstahdem" olabilecekleri, ancak ne gibi memuriyet ve

---

⁴ Kanunda ilke olarak benimsenmesine rağmen 1939 yılına kadar hayata geçirilememiştir. Hasan Şükrü Adal, Kamu Personel İdaresi kitabında bunun nedenini şu şekilde ifade etmiştir: "Bu maddenin getirdiği sistemi açıklayacak ve düzenleyecek bir tüzük ya da bir genel yönetmelik yapılmadığı için yarışma sınavı rejimi fiilen ve hukuken yürütülemediği için."

hizmetlerde çalışabileceklerini her bakanlık tarafından özel kanunla saptanacağı hükmü bulunmaktadır. Kanunun 10. maddesi ise, “sicil dosyalarının tanzimi ve bunların işlenmesi esasları ile sicil numarası verilmesi, memurların kıdemlerini gösteren kadro cetvellerinin düzenlenmesi ve bunun esasları” belirlenmektedir.

Kanunun 37. maddesinde, mahrumiyet bölgelerinde görevlendirilecek memur ve müstahdemlere mahrumiyet zammı verilmesi, 68. maddesinde, “Memurin Muavenet Sandığı” kurulması, bunun işleyiş ve yönetim şeklinin özel bir kanunla düzenlenmesi, 69. maddesinde emekli kanunu ile tanınmış hakları saklı kalmak kaydı ile ölen memurların ailelerine, hizmet sürelerine uygun olarak 2-6 maaş yardımı yapılması öngörülmektedir.

Memurluk rejimini düzenlemeye çalışan ve kırk dört yıl yürürlükte kalan Memurin Kanununda, sınıflandırma konusunda herhangi bir hükme yer verilmemiştir (Akgüner, 2001: 14). Memurin Rejiminde getirilen düzenlemelerde eksik kalan nokta, kariyer sisteminin temeli olarak ona süreklilik sağlayacak olan sınıflandırma sisteminin getirilmemiş olmasıdır. Kurumların birbirinden bağımsız olarak personel kadrolarını ve derecelerini belirlemeleri ve merkezi bir personel kurumunun olmaması da haliyle birtakım sorunlara yol açmıştır (Akbal, 2011: 81). Ayrıca bu kanunun; kamu personeli olabilmenin sadece genel şartlarını ve en az gerekli özelliklerini ortaya koyması ve hizmete alma sürecini büyük oranda kurumların seçimine bırakması nedeniyle hizmete alma sürecinde liyakat ilkesine yeterince yer vermediği görülmektedir (Kara, 2006: 150-151).

Ayrıca kanun, memurların nakilleri ve tahvilleri konusunda, idarenin sahip olduğu takdir yetkisini olanaklı olduğu oranda kısıtlamayı ve memura bir açıdan güvence sağlamayı amaç edinmişti. Tahvil, memurun görev yerini değiştirmek

anlamına geliyordu. 788 sayılı kanunun 42. maddesinde düzenlenen tahvil, yeni Cumhuriyet'in akılcı, gerçekçi ve ileri bir adımı olarak memurlara olumlu bir yaklaşımın sonucuydu. Ancak, 1931'de kamusal gereksinimler karşısında, takdir yetkisini kısıtlayıcı biçimde tahvillerin yapılmasının güçleştiği gerekçesiyle 42. madde değiştirildi ve tahvil konusunda tekrar geniş bir takdir yetkisi tanındı (Güran, 1981: 3).

Memurin Rejiminde kıdem ve amirin takdiri üzerine kurulu olan yükselmeye, kıdem ve takdirin yanında memurun eğitim seviyesi de göz önünde bulunduruluyordu ancak bu durum yükselmeye dolaylı olarak etkili olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, memurun yükselme kriterinde de liyakatten çok takdir yetkisinin geçerliliği söz konusu olmuştur.

2.1.2. 1108 sayılı Maaş Kanunu⁵

778 sayılı Memurin Kanunu, maaş sistemiyle ilgili bir düzenleme getirmemiştir. Sadece maaş konusunun özel kanunlar çıkartılarak düzenleneceği belirtilmiştir. Bu amaçla yapılan ilk düzenleme, 02.07.1927 tarih ve 1108 sayılı Maaş Kanunudur. Bu kanunda memurların maaşlarının verilmesi, kesilmesi, açık maaşları, naklen atanmaların maaşları, atamaların tebliği, izinlilerin maaşları, saymanların devir süreleri, vekâlet maaşları, ek görevler, makam ödenekleri, ücretlilerin mali statü ve hakları, işten el çektirilenlerin maaşları ve hakları, yargılanan ve tutuklananların maaşları, adayların maaşları gibi konuları düzenleyen hükümlere yer verilmiştir (Kantarcıoğlu, 1977: 6).

1108 sayılı Maaş Kanunu'nun 1. maddesinde "devlet memurlarının işe başladıkları tarihten itibaren maaşa, terfi ettikleri tarihten itibaren de zamma hak kazanacakları" hükme bağlanmıştır. Bu dönemde maaş ve ücret adı altında maaş, olağanüstü ödenek, makam maaşı, ihtisas ücretleri, pahalılık zammı

---

⁵ 1108 sayılı Maaş Kanunu, RG 02.07.1927, Düstur, 3. Tertip

gibi değişik ödemeler getirilmiştir. Emekli keseneği, kazanç vergisi, maktu vergi, belediye hissesi adı ile yol parası, milli eğitim ve pul parası gibi kesintiler aylıklara yapılan zam ve eklentilerden düşüldükten sonra maaşın net tutarını hesaplamak oldukça karmaşık bir hal almıştır (Akin, 1969: 6).

Kanun, Genel Bütçe kapsamındaki dairelerde, Devlet Demir Yolları ve Limanları Genel Müdürlüğü ile Tekel Genel Müdürlüğü hariç olmak üzere katma bütçeye dâhil diğer dairelerde ve İl Özel İdarelerinde görev yapmakta olan memurları kapsamına almıştır (Işık, 1953: 4).

Bu kanunda, maaşın kesintilerden sonra ortaya çıkan net hali çok karışık düzenlendiğinden ikinci bir maaş kanunu çıkarıldı. Buda 1452 sayılı Devlet Memurları Maaşatının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanunudur.

2.1.3. 1452 sayılı Devlet Memurları Maaşatının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun⁶

1452 sayılı kanun 1924 Anayasası'na ve 788 sayılı Memurun Kanunu hükümlerine dayanarak Maaş Rejimini yeniden düzenlemek için 1929 tarihinde çıkarılmıştır. Türkiye'de memurlara ödenen aylıkların dereceler ile düzenlenmesi, ilk defa 18.05.1929 tarihli ve 1452 sayılı Devlet Memurlarının Maaşlarının Birleştirilmesi ve Denkleştirilmesine Dair Kanun ile hükme bağlanmıştır. Kanun hâkimler, askerler ve askeri memurlar dışındaki bütün devlet memurlarını kapsamıştır.

Maaş rejiminde yeni bir düzenleme ihtiyacının duyulmasının nedeni ise, Türkiye'de çalışanlara maaş ve ücret adı altında ödenen paraların aldığı isimlerin çok çeşitli oluşu ve mevcut durumun içinden çıkılamayacak kadar karmaşık olmasıdır. Bu karışıklığa son vermek ve hizmet karşılığı verilen

---

⁶ 1452 sayılı Devlet Memurları Maaşatının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun, RG 30.06.1929, Düstur, 3. Tertip, Cilt 10

paranın tek bir sütunda, tek bir kalemde toplanmasını sağlamaktır.

1452 sayılı kanunla tek tip maaş sistemi ve eşitlik ilkesi getirilmiş, değişik isimler altında memurların maaşlarından ve ödeneklerinden yapılan kesintiler kaldırılarak maaş ödemesine gidilmiştir (Kayar, 2013: 9). 1452 sayılı kanunun bir başka özelliği, öncesinde ve sonrasında yaşanmamış biçimde maaşlardan vergi ve emeklilik aidatının kesilmemesidir.

Memurlar yalnızca miktarı çok düşük olan damga ve yol vergisine tabi olmuşlardır. Memurların vergilerden muafiyeti ve emekliliklerinin bütünüyle bütçeden fonlanması, maaşlarda reel artış anlamına gelmiştir. Ancak bu durum 1931 yılına kadar sürmüş, Dünya Ekonomik Bunalımı gerekçe gösterilerek çıkarılan vergi yasalarıyla yapılan değişiklikler ile kazanç, muvazene ve iktisadi buhran vergilerinin memur maaşlarından kesilmesine başlanılmıştır. Emeklilik rejiminin finansmanının bütünüyle devlet tarafından karşılanması ise devam etmiş, 25 Aralık 1945'de yapılan bir değişiklik ile yeniden memurların emeklilik keseneği ayrılmaya başlanmıştır. 1929-1931 yıllarında maaşların vergiden muaf olmasıyla bürokrasinin toplumsal güç göstergesi en çok iki yıl sürmüş burjuvazi egemen sınıf olduğunu kanıtlarcasına, bürokrasinin kendisi için yarattığı vergi vermeme ayrıcalığını ortadan kaldırmıştır (Aslan, 2005: 261).

1452 sayılı kanunla getirilmeye çalışılan düzen Dünya Ekonomik Krizi nedeni ile bozulmuştur. Dünya ekonomik bunalımının bir sonucu olarak, bu dönemde memur ve müstahdem kadrolarında bir artış gözlemlenmektedir. Devlet bütçesindeki açıklar, memur aylıklarına yeni vergiler getirilerek kapatılmaya çalışıldı. Bu nedenle memur aylıkları ile işçi ücretleri arasında fark ortaya çıktı. Böylece kamu personel düzeninde yeni bir düzenlemeye olan gereksinme, bu dönemde kendisini daha çok göstermeye başladı. 1939 yılında çıkarılan 3656 sayılı

Devlet Memurları Aylıklarının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun ile personel düzeni yeniden düzeltilmeye çalışıldı (Akgüner, 2001: 15).

2.1.4. 3656 sayılı Devlet Memurları Aylıklarının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun⁷

1939 yılında, 3656 sayılı Devlet Memurları Aylıklarının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun ile 1452 sayılı devlet memurlarının maaşına ilişkin düzenleme yürürlükten kaldırılmıştır. Bu kanunla sınıf, derece, gösterge, katsayı unsurları ortadan kaldırılmış sadece derecelerden oluşan barem sistemi kabul edilmiş ve aylık dereceleri yirmiden on beşe indirilmiştir.

3656 sayılı kanun ile maaş terfii belli esaslara bağlanmıştır. Bu kanuna göre, üst dereceye terfi için, en az 3 sene bir derecede bulunmuş olmak ve üst dereceye terfiyi hak kazanmış olmak gerekmektedir. Memurun mesleki bilgisi, başarısı, sicili, amirinin takdiri gibi hususlar bu hak edişi değerlendirmede göz önünde tutulur (Mihçioğlu, 1957: 921).

1939 tarihli Devlet Memurlarının Aylıklarının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun'un 17. maddesinde "devlet memuriyetine alınacakların müsabaka imtihanına ve birden fazla talip bulunmadığı takdirde ehliyet imtihanına girip kazanmaları şarttır" ifadeleri yer almaktadır. Maddeden anlaşılacağı gibi söz konusu görev için birden fazla aday bulunmasa bile adayın sınava girip başarılı olma şartının dönemin personel rejimine dahil edilmesi, liyakat ve yarışma esaslarına ne kadar önem verildiğini gösterir. Bu dönemde devlet hizmetine girişte yapılan yarışma sınavlarının en iyi örnekleri; dışişleri bakanlığı meslek memurluğuna, maliye müfettişliğine, bazı bakanlık ve

---

⁷ 3656 sayılı Devlet Memuru Aylıklarının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun, RG 08.07.1939, Düstur, 3. Tertip, Cilt 20

müesseselerin müfettişliklerine, hesap uzmanlığına ve akademik kariyere girişte yapılan sınavlardır (Yıldız, 2016: 158).

Ancak bu dönemde de liyakat ve yarışma esaslarından muaf olan kadrolar bulunmaktadır. Bunlar; mesleki eğitim görenler, mecburi hizmetli olanlar, ihtisas mevkilerine tayin edilecekler, naklen tayini yapılanlar ve istisnai memuriyetlerdir (Mihçioğlu, 1958: 109-111).

788 sayılı Memurin Kanunuyla ilk defa memuriyete alınacaklar için sınav koşulu ilke olarak benimsenmesine rağmen, ancak 1939 yılı 3656 sayılı kanunla, hayata geçirilebilmiştir. Çünkü 1939 yılına kadar hizmete girmede, sınav yerine belirli koşullara sahip olanlar arasından kurumun yetkililerinin takdirine göre memur alınması kuralı geçerli iken 1939 yılı itibariyle söz konusu olan sınav koşulu biraz daha genel hale getirilmiştir. Müstahdemler için ise, herhangi bir sınav koşulu getirilmemiştir (Demirci, 2009: 84).

2.1.5. Tek Partili Dönemde Çıkan Diğer Rapor ve Kanunlar

3656 sayılı kanun, 1452 sayılı kanunun yetersizliklerini gidermek için çıkarılmış olsa da, kanunun çıkarılmasından kısa bir süre sonra başlayan İkinci Dünya Savaşı hayat pahalılığı getirdiğinden, memur maaşlarına yapılan zamlar ve ek ödemeler maaş sistemini bozmuştur. 3656 sayılı kanun da pek çok değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde çıkarılan ve 3656 sayılı kanunda değişiklik yapan başlıca yasalar 3460, 4178, 4500, 4598, 4644 sayılı kanunlardır. Ayrıca bu dönemde idari yapıdan, personel yönetimine, kırtasiyecilikten, ordu gücünden ekonomik alanda yararlanılmasına kadar pek çok konuya değinilen Hines Raporu, kamu rejiminin bulunduğu duruma değinmesi bakımından bu alanda yapılmış ilk çalışmalar arasında anılmaktadır.

Hines Raporu (1934): Hines Raporu'nda kamu personelinin iyi yetişmiş ve nitelikli olması gerektiği vurgulamaktadır. Raporun idare ve personel konularındaki görüş ve tavsiyeleri şu şekildedir: (Kuyaksil, 1994: 89).

- Alt kademedeki memurlardan en verimli şekilde yararlanmak için idare esaslarının ve idareyi etkin kılmak için ortaya çıkarılmış tekniklerin benimsenmesi gerekir. Liderlerin ayrıntılardan kurtulmuş olarak, işlerin genel siyasetini serbestçe düşünmeleri ve teşkilat üzerinde bir kontrol sürdürmeleri gerekir.
- En iyi teşkilat bile elverişli personel ile idare edilmedikçe başarılı olamaz. Astlara yetki verilmesini kabul eden sağlam bir teşkilat sisteminin faydalarından biri de iyi ve yeterli memur yetiştirilmesine hizmet etmesidir.
- İdare ile ilgili en büyük hata, gereken işlerin başına yetkili ve sorumlu memurların getirilmemesi nedeni ile bütün idare sisteminin baştan sona verimsizliğe uğramasına neden olmaktadır.
- İyi bir idarenin değer ölçütü, bir çok liderin gücü, etkinliği ve yeterliliği olmayıp, bu liderlerin sorumluluk duygusu ile dolu ve yönetimlerine verilmiş daha küçük sorunları yerinde bir görüş ve zeka ile yürütebilecek ve böylece üstlerinin, çalışmalarını daha acil ve önemli sorunlara ayırmalarına imkan verecek bir teşkilat ve inisiyatif yaratmalarındaki başarılarıdır.

Ekonomi Bakanı olarak görev yaptığı dönemde kendisine sunulan Hines Raporu'nun Ankara'da basılmasını sağlayan Celal Bayar'ın görevden alınmasını müteakip, söz konusu raporlar İnönü tarafından toplatılmış ve kâğıt fabrikasına gönderilmişlerdir. Hines Raporu'nda getirilen öneriler ise uygulamaya geçirilememiş ve ilerleyen yıllarda rapor unutulmuştur.

1938 tarih ve 3460 sayılı Kanun: 1452 sayılı kanunla getirilmeye çalışılan düzen Dünya Ekonomik Krizi nedeni ile bo-

zulmuştur. 1938 yılında çıkarılan 3460 sayılı Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Sureti ile Kurulan İktisadi Devlet Teşekküllerinin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkındaki Kanun ile söz konusu kuruluşlarda çalışan personel için serbest bir ücret rejimi uygulanmıştır. 3460 sayılı kanun, dengeli bir ücret sistemi oluşturulması çabalarını olumsuz yönde etkilemiş ve nitelikli memurların İktisadi Devlet Teşekküllerine geçiş yapmalarına neden olmuştur (<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3950.pdf> Erişim Tarihi:05.08.2022).

1942 tarih ve 4178 sayılı Kanun: II. Dünya Savaşı'nın sebep olduğu ekonomik sıkıntıların memurlar üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirgeyebilmek için 1942 tarihli ve 4178 sayılı "Memur ve Müstahdemlere Verilecek Olağanüstü Zam Hakkında Kanun" yayınlanmıştır. 4178 sayılı kanun ile derecelere göre %15 ile %25 arasında zam verilmesi hükme bağlanmıştır. 4178 sayılı kanun ayrıca yakacak zammı ve 4 çocuktan itibaren çocuk başına "çocuk zammı" verilmesini hükme bağlamıştır.

1943 tarih ve 4500 sayılı Kanun: 17.09.1943 tarihinde kabul edilen 4500 sayılı kanun ile Devlet memurlarına bir aylık maaşları ve olağanüstü zamlarının tutarı kadar ek ödeme yapılması kabul edilmiştir. 4500 sayılı kanun'un 2. maddesinde "umumi muvazene (denge)" ve umumi muvazeneye dâhil dairelere bağlı müessese ve teşekküllerden maaş, ücret ve tahsilât alanlara 1943 mali yılı içinde bir defaya mahsus olmak üzere ve tediye (Ödeme) zammı İcra Vekilleri Heyeti'ne tayin edilmek üzere almakta oldukları istihkaklarının fevkalade zamları ile bir aylık tutarları ilaveten verilir" hükmü yer almaktadır. Söz konusu hüküm uyarınca bir nevi ikramiye niteliğinde olan bu ek ödeme, Bakanlar Kurulu'nun 84 2/20777 sayılı kararı ile 18.10.1943 tarihinden itibaren memurlara verilmiştir. Aynı kanunun 6. maddesi uyarınca bu ek ödemelerden Silahlı Kuvvetler ve KİT personelinin de yararlanacağı hükme bağlanmıştır (Akgül, 1985: 20).

1944 tarih ve 4598 sayılı Kanun: 3656 sayılı kanunda, 24.6.1944 tarih ve 4598 sayılı kanun ile de değişiklik yapılmıştır. 4598 sayılı kanun ile memuriyette 15. derecede bulunan memurlar 14. dereceye yükseltilmek sureti ile derece sayısı 14'e indirilmiştir. 1.,2. ve 3. derecelere atanmak için yüksekokul mezunu olma şartı aranmış, kadro bulunmaması nedeni ile terfi edemeyen memurlar için ise iki üst dereceden maaş alabilme imkanı tanınmıştır. Çocuk zammı ve ölüm yardımı verilmesi de bu kanun ile hükme bağlanmıştır. 4598 sayılı kanun, 4178 sayılı kanun ile getirilen çocuk zammının miktarında değişiklik yapmıştır.

1944 tarih ve 4644 sayılı Kanun: 03.08.1944 tarihi ve 4644 sayılı kanun ile Genel Bütçe içindeki dairelerin ücretli memuriyet kadroları kaldırılarak bu kadroların ilgili olduğu görevler, maaşlı görevler haline getirilmiştir. Bu tarihten sonra ücretli memuriyet kadrosu sadece bazı katma bütçeli idarelerle, özel idare ve belediyelerde kalmıştır (Kademli, 2006: 32).

1923-1945 arası dönem, memurluk rejimini kariyer sistemi esasına göre düzenlemeye çalışmıştır. Ücret konusunda birlik ve denklik ilkesinin benimsenmesi, kadro sisteminin olmadığını yani eşit işe eşit ücret-işe göre ücret sisteminin benimsenmediğini göstermektedir. Birlik ve denklik ilkesi ile devlet kurumları arasında bütünlük sağlanarak kamu görevlileri sistemi kurumsallaşma yoluna girmiştir.

Türkiye'de yönetim sistemine daha iyi bir yapı ve işleyiş kazandırmayı amaçlayan yönetimi yeniden düzenleme ve geliştirme çalışmaları 1945 sonrası dönemde başlamıştır. Bu dönemde, önemli kanunlar ile yerli-yabancı raporlar karşımıza çıkmaktadır.

Bu dönemde personel rejimi ile ilgili yaşanan başlıca sorun alanları olarak; merkezi bir personel örgütünün kurulmuş olması ve hizmetlerin sınıflandırılmamış olmasının personel sisteminin verimli işlemesini engellemesi, hizmete almada

kurumlara geniş takdir yetkisi tanınması ve sınav yapılması ilkesine gereken önemin verilmemesi, ücret adaletsizliğinin yapılan birçok düzenlemeye rağmen önlenmemesi sayılabilir. Ancak yaşanan tüm sorunlara rağmen 1923-1945 arası dönemde, memurlar açısından güvenceli ve ekonomik yönden çekici sayılabilecek bir memurluk statüsü oluşturulduğu söylenebilir.

Türkiye'de, 1945'den sonra yapılmak istenen çalışmalarda kamu personel yönetimi "sistem olarak" değiştirilmek istenmektedir. İyi yerleşmiş bir geçmişe sahip olan personel yönetiminin üzerinde yükselen kariyer sistemi esasını değiştirme ve mevcut yapıyı kadro sınıflandırma esasına göre kurma çabası birçok çalışmaya konu olmuştur. Yapılan bu çalışmalardan büyük ve önemli bir kısmını yabancı uzmanlara hazırlatılan raporlar oluşturur. Benimsenmek istenilen personel sisteminde Amerikan personel sistemi yapısı önerilmiş ve bu doğrultuda çalışmalar yapılmıştır (Demirci, 2009: 86).

3. TEK PARTİLİ DÖNEMİN MUHALEFET OLGUSUYLA TANIŞMASIYLA BİRLİKTE KAMU PERSONELİ ANLAYIŞINDAKİ GELİŞMELER (1946-1950)

Cumhuriyetin kurumsallaşmasıyla birlikte büyüyen ve güç kazanan bürokrasinin memurları, cumhuriyetin ilkelerine bağlı olmalarının ödülünü, İkinci Dünya Savaşı sırasında çekilen sıkıntılar karşısında kendisine yapılan aynı ve nakdi yardımlarla almıştır. Hükümetin bu politikası, Milli Mücadeleden beri süregelen parti-bürokrasi bütünleşmesi sonucunda göz ardı edilen geniş halk kitlelerinin, CHP ile fikir ayrılıkları yaşamalarına neden olmuştur. Uzun yıllar devam eden tek parti yönetimi altında beklentilerine cevap alamayan halk, Demokrat Partinin ortaya çıkmasıyla kendini hor gören ve bir memur-eşraf teşki-

latlanması halinde görülen CHP'den uzaklaşmaya başlamıştır. CHP, memnun olmayan halkın DP'ye yönelmesi karşısında şaşırılmış ve DP'liler "Hasolar ve Memolar" diye adlandırılmıştır (Tuğluoğlu, 2001: 372).

Tek parti yönetimi boyunca kendilerini siyasal alanda meşru bir biçimde temsil ve ifade etme olanağı bulamayan değişik anlayıştaki muhalefet akımları, 1945 yılında gerek uzun zamandır yönetime karşı oluşan birikimlerden ve gerekse 2. Dünya Savaşı yıllarında izlenen ekonomik politikaların yarattığı ağır ekonomik ve sosyal sorunlardan dolayı kendilerine geniş bir toplumsal taban bulma arayışına girdiler (Akşin, 2003: 179).

1946 seçimleri sonrasında CHP ilk defa TBMM'de kendisine ciddi muhalif olabilecek bir partiyle karşılaşmıştır. DP'nin demokrasi ve özgürlük söylemleri sonrasında birçok kişi partiye kayıt olmuş ve partiyi desteklemiştir. Siyaset sahnesine bu iddialı giriş sonrası 1946 seçimlerinde 465 sandalyeden 66'sını DP kazanmıştır. Böyle olunca da 1946-1950 arasında CHP Hükümeti birtakım değişikliklere imza atmıştır:

- sosyal alanda anti-demokratik yasaları kaldırma yoluna gitmiş,
- işçilere sendikalaşma hakkı tanımış,
- cemiyet ve dernek kurulmasına müsaade etmiş,
- basın yayın kanununda değişikliğe giderek sansürü kaldırmış,
- sıkıyönetim uygulamasına son vermiş,
- sıkıyönetim mahkemelerindeki dosyaları bağımsız mahkemelere aktarmış,
- Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nda değişikliğe giderek halkın sebepsiz yere karakola götürülmesine son vermiş,
- siyasal partilere propaganda izni vermiş,
- İstiklal Mahkemelerini kaldırmıştır (Kaştan, 2006: 137).

1949 tarih ve 5434 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu ile sivil ve askeri bürokrasinin emeklilik rejimi düzenlenmiş ve 1930 tarihli Askeri ve Mülki Tekaüd Kanunu'nun yerine geçmiştir. Emekli Sandığı Kanunu ile memurların geniş biçimde sosyal açıdan zarara uğrama tehlikesine karşı korunması olgusu ortaya çıkmış, memurların sosyal güvenlik sistemi toplumsallaşarak gelişkin biçime gelmiştir, müteferrik müstahdemlere de emeklilik hakkı tanınmıştır. Bu yasa ile bazı KİT'lerin, Merkez Bankası çalışanlarının, il özel idaresi ile belediye memurlarının tekaüt sandıkları Emekli Sandığına devredilerek, emeklilik rejimi tek elde toplanmış ve merkezi olarak düzenlenmiştir (Aslan, 2005: 269). 5434 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu ile sayıları on biri bulan mevcut emeklilik sandıkları ortadan kaldırılmış, çalışanlardan ve işverenlerden prim alınması ilkesine dayalı, modern anlamda bütüncül bir sosyal güvenlik yapısı oluşturmuştur. Bu yapının tek elden yürütülmesi için de Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü kurulmuştur.

5434 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununda 1953 ve 1954 yıllarında yapılan 6122, 6422 ve 6435 sayılı kanunlarla yapılan değişikliklerle, kamu personeli üzerindeki iktidar baskıları iyice artmıştır. Bu yasal değişikliklere dayanarak önceleri Danıştay, Yargıtay başkanı ve üyeleri, cumhuriyet savcıları, yargıçlar ve üniversite öğretim üyeleri, sonra da subay ve astsubay sınıfı askeri personel, belediyelerde ve KİT'lerde çalışan üst düzey memurlar ya görev yerleri değiştiriliyor ya teşkilat emrine alınıyor ya da görevden uzaklaştırılıyorlardı (Öztekin, 1998: 64). Bu kanunlarla, memurun dolaylı da olsa belli bir siyasi partiye hizmet etmeleri ve bu partiye bağlı davranmaları istenmiştir. Danıştayın, memur hukukuna ilişkin yargısal yetkilerinin kısıtlanması yoluna gidilmiştir.

1949 tarih ve 5439 sayılı Kanun ile memurlukta hizmet güvencesi ortadan kaldırılmış, geçici maddesi ile hükümete kadroları kaldırma yetkisi verilmiştir. Bu uygulamanın, devlet teş-

kilatı kadrolarında tasarrufu sağlamak amacıyla yapıldığı ifade edilmiştir. Hükümet bu yetkiyi bir yıl süreyle kullanmıştır. Bu yasa ile kanunla yapılabilecek olan görev yaratma ve iptal etme yetkisi, fiilen yürütme organına devredilmiş, memur güvenliği ortadan kaldırılarak tarafsız-bağımsız hizmet koşulları işlemez kılınmış; memurlar kayırma sistemine dayalı bir ceza-ödül sisteminin konusu haline getirilmiştir (Küçük, 2019: 64).

İkinci Dünya Savaşından sonra Türkiye’de önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bir yandan, demokratikleşme sürecine girişin gerekleri, öte yandan kamu hizmetlerindeki genişleme; kırsal alanlara uzanma eğilimini, yönetimle kalkınma arasındaki ilişkinin bilincine varılmasını, yönetim sisteminin ve özellikle personel yönetimi sisteminin yetersizliğini ortaya koymuştur (Canman, 1995: 249).

Planlı dönem öncesinde kamu idaresinde yeniden yapılanma ihtiyacı görülmüş ve bu konuda çalışma yapılması sonucuna varılmış olmasına rağmen, bu işi kimin, ne zaman yapacağı netleşmemiş ve ayrıca çalışmalar teorik düzeyde kalmıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalar hükümet tarafından talep edilmiş ancak yeterli uzman bulunmaması ve bu alanda bilgi birikimi olmaması nedeniyle çalışmalar sınırlı kalmıştır (Kalağan, 2010: 65). Ortaya çıkan bu durum, çözüm bulma umuduyla çoğu yabancı uzmanlara hazırlattırılan bir dizi raporlar döneminin başlamasına neden olmuştur. İlerleyen yıllarda bu çalışmalar, çoğunlukla yerli uzman kişiler ya da heyetlerince ileri sürülen kamu yönetimi reform tasarıları ve uygulamalarına tartışma zemini hazırlamıştır (Kara, 2006: 160).

Neumark Raporu(1949): İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi öğretim üyesi Ord. Prof. Fritz Neumark tarafından, 1949 yılında Başbakanlığın emriyle “Devlet Daireleri ve Müesseselerinin Rasyonel Çalışması Hakkında” bir rapor hazırlanmıştır.

Raporun birinci bölümünde; idari reformu gerektiren nedenler, memur sayısının dağılımdaki dengesizlik, memur nite-

liklerinin yetersizliği, örgütlenme eksiklikleri, mevzuat yetersizliği, aşırı kırtasiyecilik ve denetim sistemindeki bozukluklara yer verilmiştir.

Raporun ikinci bölümünde, idarenin yeniden yapılandırılması için bir örgüt kurulması gerektiği, bakanlıklarda reform çalışmalarının yürütecek komisyonların kurulması önerilmiştir. Üçüncü bölümde, Başbakanlığa bağlı bir enformasyon bürosu kurulması ve kamu yönetimi sorunları ile bunların çözümü için alınacak tedbirlerin halka bu vasıtayla duyurulması tavsiye edilmiştir. Diğer bölümlerde ise, personel ve ücret konularında çözüm önerileri getirilmiştir (İdareyi Geliştirme Başkanlığı, 1994: 29).

Neumark, kamu personel niceliği ile niteliğine yönelik sorunların rasyonel çalışmayı engellediğinden dolayı önemli görmektedir. Kamu personel dağılımındaki dengesizlik konusunda bazı kurumlarda sayının az olduğu ancak genelde gereğinden fazla olduğu ifade edilmiştir. Raporda işin gerektirdiği özellikte ve sayıda memurun elde tutulup diğerlerinin ise tasfiye edilmesi önerilmiştir ve aynı zamanda işe alma ve yükselmelerde sınav sisteminin uygulanması gereği üzerinde durulmuştur (Yılmaz, 2020: 22).

14 Mayıs 1950 yılında yapılan genel seçimler ile iktidar, bu sefer DP lehine değişmiş ve aynı zamanda seçim sonuçları Türkiye'de Milli Şef Döneminin ve tek parti yönetiminin sonunu gösteren bir dönüm noktası olmuştur.

Atatürk'ün iki kez niyetlendiği çok partili hayata geçiş denemesinden sonra ülkemizi muhalefet kavramıyla tanıştıran, Türk siyasal yaşamına çok partili hayat deneyimini kazandıran DP, 1950 seçimleriyle birlikte 27 yıllık tek parti iktidarını hukuki zemine dayalı olarak sona erdiren ve Türkiye'de merkez-sağ serüveninin başlamasına neden olan siyasi bir partidir (Bakan ve Özdemir, 2013: 373).

Yaklaşık çeyrek asırdır aynı iktidardan benzer hükümler, komutlar ve emirler almaya alışmış kamu personeli 1950 yılındaki iktidar değişikliğiyle değişik bir yönetim anlayışına maruz kalmış en önemlisi kamu görevlilerinin hem meclisteki oranı hem de ulusal gelirden aldıkları pay düşmüştür. Daha önceki dönemde bu oranların yüksekliği onlara hem ekonomik yönden hem de saygınlık yönünden toplumda ayrıcalıklı bir yer sağlıyordu. Ancak dönemim iktidar partisi kendi partilerinin ideolojilerini paylaşan, programını uygulayacak, siyasetten ve partiden arındırılmış kamu görevlileri istiyordu (Öztek, 1998: 62-63).

Daha sonraki süreçte dönemin siyasi iktidarına sahip olan DP, memur statüsündeki kamu personeli üzerinde başta üst düzey kamu personeli olmak üzere önemli ölçüde tasfiye hareketine başlamıştır. Dolayısıyla bu partinin iktidarıyla birlikte Türk siyasi arenasında çok uzun süre hüküm süren siyasi gelenek bozulmuştur. Bunun nedeni, asker-sivil bürokrasi kökeninden olmayan bir partinin ilk kez iktidara gelmesiydi. Bu dönemde, bürokrasi açısından en dikkat çekici olay, siyasi seçkinler-iktidar (seçilmişler) ve asker-sivil bürokrasi (atanmışlar) ayrışmasıdır. Bürokratik kadro ve CHP ayrı düşünülemezken artık CHP'nin iktidarda olmayışı bürokrasi için zorlu yılların başladığının habercisi olmuştur (Akbal, 2011: 83).

DP iktidarda olduğu ilk yıllarda önce üst düzey kamu personeline (müsteşar, genel müdür, daire başkanı, bölge müdürü, vali ve yardımcılar ile kaymakamlar, yüksek yargı organlarının başkan ve üyeleri, generaller, üniversite öğretim üyeleri ve yöneticileri) ilişkin bazı yer değiştirmeler ve görevden almalar yapmış, zamanla bu yer değiştirmeler ve görevden almalar alt kademelere kadar indirilmiştir.

4.1923-1950 ARASI DÖNEMDE SİYASİ KONJONKTÜRÜN KAMU PERSONELİNE OLAN YANSIMALARI

Weberyana anlamda tek parti döneminin bürokrasi ve siyaset ilişkilerini, otorite ve meşrutiyet tipolojisi açısından değerlendirecek olursak, Osmanlı Devleti'nin klasik dönemlerinde iktidar yapısının geleneksel otoriteye bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Yöneticilerin kul olarak görüldüğü ve devlet gücünün tek sahibinin padişah olduğu bu dönemden sonraki yıllarda tazminat dönemiyle beraber, padişahın bazı yetkilerinin kısıtlanması ile yasal ussal otorite anlayışına geçilmek istenmiştir. Ancak bu istek ve çabaya rağmen geleneksel otorite anlayışı da varlığını devam ettirmiştir.

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte ve devletinde kurtuluş savaşıyla bağımsızlığına ulaşması sonucunda ve bunun en büyük mimarı Atatürk'ün kahramanlıklarının halk tarafından benimsenmesi sebebiyle bu dönem için weberyana anlamda karizmatik otorite tipi önemli bir yönetim anlayışı haline gelmiştir.

İmparatorluğun tamamen çözüldüğünü ve ülkenin paylaşıldığını gören Mustafa Kemal, Anadolu'ya geçerek ülkenin kurtuluşu için "Müdafaa-i Hukuk" adını taşıyan birçok yerel örgütlerle temas kurmuştur. Bu örgüt üyelerinin çoğunluğu öğretmen, hükümet memuru, müftü gibi kamu görevlilerinden oluşuyordu. Birçok ilde yeni kurulan bu örgütler, yeni feshe-dilmiş olan İttihat-Terakki Cemiyetinin devamı niteliğindedi. Kurtuluş Savaşı bittiğinde asker-sivil bürokratlar, hem savaşı yapan hem de savaş sonrası ortama tek parti aracılığıyla el koyan güç olarak ortaya çıkmışlardı. Bu dönemde girişimci sınıfın güçsüzlüğü, toplumda asker-sivil bürokrasinin gücünü arttıran en büyük etken olmuştur (Yücekök, 1983: 109).

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, hükümet üyelerini kendi içerisinde seçmekteydi. Büyük kumandanlar, sefirler, bir kısım büyük memurlar kendi görevlerinin yanı sıra aynı zamanda meclis üyesiydiler (Ağaoğlu, 1999: 38). Birinci mecliste görev yapanlar devlet memuru, yerel yönetici, asker, din adamı, aşiret reisi, çiftçi, tüccar ve diğer mesleklerin üyelerinden oluşuyordu. Oldukça karmaşık bir yapıya sahip olan bu mecliste, zaman zaman uyumsuz sesler ve aykırı görüşler ortaya çıkıyordu. Bu sebepten dolayı Mustafa Kemal, ikinci meclise kendi partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi aracılığıyla büyük ölçüde istediği kişileri seçtirerek, mecliste sakin bir çalışma ortamı yaratabilmişti (Yücekök, 1983: 93).

Mustafa Kemal ve arkadaşları daha Cumhuriyeti ilan etmeden kendi bürokratik kadrosunu oluşturmuştu. Bir anlamda ayıklama da diyebileceğimiz bu düzenlemeyle iktidar 1 Ekim 1922'de çıkardığı bir yasayla tüm idari kadroları ortadan kaldırmış, her bakanlığa açıkta kalan memurlar arasından yeni bir bürokratik kadro oluşturma yetkisi vermişti (Tuncay, 1978: 329). Bu yasayla, saraycı memurlar görevlerinden alınmış, yerlerine Cumhuriyetçi memurlar alınmıştır. Böylece Mustafa Kemal'in kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi, iktidarda kaldığı dönem boyunca bürokrasiyle yani kamu görevlileriyle hemen hemen hiç çatışmaya girmemiştir.

1923-1950 yılları arasında siyasi iktidarı elinde tutan Cumhuriyet Halk Partisi büyük ölçüde bürokratlardan oluşan siyasi bir kuruluştur. Bu durum tek partili dönem boyunca meclislerin toplumsal yapıları incelendiğinde de anlaşılacaktır. 1920-1950 yılları arasında parlamentoda II. Meclisin % 66'sı, III. Meclisin % 61'i, IV Meclisin % 60'ı, V. Meclisin % 65'i, VI. Meclisin % 61'i, VII. Meclisin % 50'si asker-sivil kamu görevlilerinden oluşuyordu (Frey, 1965: 181).

1923-1950 yılları arasında memurların birçok yönden politika ile iç içeliği, onları neredeyse siyasi iktidarın, dolayısıyla

siyasi partinin savunucusu ve propagandacısı durumuna getirmişti. Dönemin siyasi iktidarı bazı uygulamalarıyla memurları partinin, rejimin ve cumhuriyetin savunucusu durumuna da getirmişti. Tek partili dönemde kamu görevlileri, siyasi iktidar partisiyle bütünleştikleri için ayrıca örgütlenerek baskı grubu oluşturma gereği de duymamışlardır. Her ne kadar tek partili dönemde de siyasi iktidar zaman zaman memurların tarafsız olmadıklarını vurgulamış olsa da, bundan büyük rahatsızlıklar duyulmamıştır.

Kamu görevlilerinin politika ile ilişkileri daha çok dikkat ister. Eğer kamu görevlileri siyasi partilerle bütünleşip aktif olarak politikayla uğraşırlarsa, tarafsızlıklarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar. Tek partili dönemde de karşımıza çıkan bu durum, 1950'den sonra siyaset sahnesine iktidar olarak çıkan ve iktidarda kaldığı 10 yıllık süre içerisinde, DP'nin kamu personelinin tarafsızlaştırılmasından çok onları tasfiye etmeye yönelik yasaları çıkartması yönünde evrilmiştir.

Tek partili siyasal rejimlerde memur-siyaset çatışması hemen hemen hiç görülmez. Önemli olan çok partili ve çoğulcu demokratik düzenlerde bu çatışma ve sorunların en düşük ölçülerde kalabilmesidir (Güven, 1976: 59). Ülkemizde de kamu görevlileriyle siyasi iktidar çatışmaları, çok partili döneme geçişle birlikte başlamıştır. Çünkü 1923-1946 yılları arasındaki tek partili dönem boyunca siyasi iktidarı büyük ölçüde bürokrasi yönlendiriyor ve partiye memurlar sahip çıkıyorlardı. Cumhuriyet Halk Partisi içinde değişik görüşleri barındıran düşünce eğilimleri bulunmakla birlikte, bu eğilimleri taşıyanlar ayrı siyasi partiler oluşturup iktidar mücadelesine giremediklerinden fazla etkili olamıyorlardı (Çeçen, 1974: 22). Bu nedenle Tazminattan beri yeniliklerin sürükleyici gücü olan asker-sivil bürokrasi hem Cumhuriyeti ilan edip cumhuriyetle ilgili anayasal ve yasal değişiklikleri gerçekleştirmiş hem de yaptığı yeniliklere sahip çıkmıştır (Ünsal, 1980: 56).

Kısacası Mustafa Kemal ve arkadaşlarının önce kurdukları Cumhuriyet Halk Partisi'ni, sonra parti aracılığıyla parlamento istedikleri yönde etkileyebiliyor olmalarının nedenleri arasında; partinin büyük ağırlığının asker-sivil kamu görevlilerinden oluşması, partinin devleti kontrol altına alması, CHP karşısında başka siyasi partilerin olmaması yer alır. Bu gibi nedenlerle 1923-1950 yılları arasında memur ve siyaset ilişkisi, oldukça sakin bir dönem yaşamıştır diyebiliriz.

Ancak bu sakinlik Türk siyasal hayatında ilk kez seçimle iktidar olan ve 1950-1960 döneminin iktidar partisi olan DP ile birlikte yerini, kamu görevlileri-siyaset ilişkisinde çalkantılı bir döneme bırakmıştır. Siyasi iktidarın bürokrasinin etkisinde olan Cumhuriyet Halk Partisi'nden girişimci sınıfın temsilcisi sayılan DP'ye geçmesiyle birlikte dönemin siyasi iktidarı, kamu görevleri üzerinde büyük baskılara başlamış, bürokrasi ile güç yarışına girmiş, bürokrasinin geleneksel egemenliğini ve ekonomik güçlerini kırmak istemiş, yasal değişikliklerle personelin güvencelerini ortadan kaldırmıştır.

5.SONUÇ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, hem bürokrasisinin biçimsel yönü ile birlikte siyaset kültürü hem bürokrasiye ait merkeziyetçi geleneğe dayalı kamu yönetimi anlayışı hem de patrimonyol özellikler taşıyan bürokrasi ve bürokratik devlet adamları olduğu gibi devralınmıştır (Yılmaz vd, 2013: 280).

Osmanlı Devleti'nden günümüze liyakat, gerek mevzuat hükümlerinde gerekse uygulamada yer alan Türk kamu personelinin de temel ilkeleri arasında gösterilen anayasal bir ilkedir. Bu açıdan her bir düzenleme ve uygulamanın bu ilkeyle çelişmemesi gerekmektedir. Türkiye'de liyakat ile ilgili temel konu bu ilkenin uygulamada ne derece var olduğudur. Diğer bir ifadeyle bu ilkenin ne derece uygulamaya konulabildiğidir

(Küçük, 2019: 59). Ancak şunu söyleyebiliriz ki; uygulamada bu ilkeyle çelişen durumlara sıklıkla rastlanmaktadır.

Liyakat ilkesi birden çok siyasi düşünceye karşı bağımsız bir bürokratik yapı ile oluşturulur. Oysa tek bir siyasi düşüncenin olduğu ortamda bürokrasinin, o siyasi görüş doğrultusunda şekillenmesi kaçınılmazdır (Diler, 2018: 26). Çalışma kapsamındaki dönemin mevzuatı incelendiğinde her ne kadar Cumhuriyet yöneticilerinin hizmete alınmalarında ve yükselmelerinde yeterlik ve kıdem esas alınması hedeflense de tek partili dönemin kamu personel sistemi anlayışında bürokrasinin, siyasi görüş doğrultusunda şekillendiğine yakından tanıklık ediyoruz. Çok partili hayata geçilinceye kadar, dönemin bürokrasi partisi konumuna gelen Cumhuriyet Halk Partisi, siyaset sahnesinde ciddi bir muhalefet ortaya çıkınca bu üstünlüğünü kaybetmiştir.

Tek partili dönemin bürokrasi ve siyaset ilişkilerini Max Weber'in otorite ve meşruiyet tipolojisi açısından değerlendirecek olursak; hem Osmanlı'dan miras alınan geleneksel bürokratik yönetim anlayışının hem de yasal-ussal bürokratik yönetim anlayışının bir arada olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Atatürk'ün kahramanlıklarının halk tarafından benimsenmesi sebebiyle bu dönemde weberyan anlamda karizmatik yönetim anlayışı da gözlenmiştir. Bu dönemin her üç otorite tipini sentezleyen bir niteliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Türk kamu yönetiminde personele yönelik yapılan düzenlemelerin geneline bakıldığında geçmişin izlerine rastlamak pek mümkündür. Olumlu sonuçlar alabilmek için geçmiş siyasi gelişmelere bağımlılığın azaltılması için geleceğe dönük, iyi yapılmış durum analiziyle birlikte, uzun vadeli planlar yapılmalı ve planların kararlılıkla uygulanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Adal, Hasan Şükrü (1968). Kamu Personel İdaresi, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
- Ağaoğlu, Samet (1999). Kuvayı Milliye Ruhü, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akbal, Ayşegül (2011). Tarihsel Arka Planıyla Türk Kamu Personel Rejimi ve Yeniden Yapılandırılması, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Akgül, Mümin (1985). Kamu Görevlilerinin Aylık ve Ücret Sistemi, Ankara: TODAİE Kamu Yönetimi Lisansüstü Uzmanlık Programı Uzmanlık Tezi.
- Akgüner, Tayfun (2001). Kamu Personel Yönetimi, İstanbul: , Der Yayınları.
- Akın, Mecdeddin (1969). "Personel Reformu", Mülkiyeliler Dergisi, 2 (14), 3-18.
- Akşin, Sina (2003). Yakınçağ Türkiye Tarihi 1, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Aslan, Onur Ender (2012). Kamu Personel Hukuku, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2701.
- Aslan, Onur Ender (2005). Kamu Personel Rejimi, Ankara: TODAİE Yayını.
- Bakan, Selahaddin; Özdemir, Hakan (2013). "Türkiye'de 1946-1960 Dönemi İktidar-Muhalefet İlişkileri: Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Demokrat Parti (DP)'ye Karşı" Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 14, (1), 373-397.
- Başbakanlık (1994). 21.yy. Girenken Türkiye'de Kamu Yönetiminin Geliştirilmesi ve Bazı Ülkelerdeki Uygulamalar, Araştırma Raporları II, Ankara: Başbakanlık İdareyi Geliştirme Başkanlığı.
- Booth, Philip (2011). "Culture, Planning and Path Dependence: Some Reflections On The Problems Of Comparison", Town Planning Review, 82 (1), 13-28.
- Canman, A. Doğan (1995). Çağdaş Personel Yönetimi, Ankara: TODAİE Yayını.
- Çeçen, Anıl (1974). Atatürk ve Halkçılık, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Demirci A. Güneşer (2009). Kamu Personel Sistemleri Analizi: Türkiye'de Kariyer-Kadro Gerilimi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Diler, K. İmran (2018). Kamu Personel Hukukunda Liyakat İlkesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Frey, Frederick W. (1965). The Turkish Political Elite, Cambridge: MIT Press.
- Gökdeniz, Kutay; Aydemir, Vahap ve Çağan, Semih (2017). "Cumhuriyet Sonrası Türk Kamu Yönetiminde Liyakat Sistemi Uygulamaları", Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 6 (2), 200-215.

- Güran, Sait (1981). "Cumhuriyet Kurulurken Memurun Kanununun Dikkat Çekici Bir Hükmü", *İdare Hukuku ve İlimler Dergisi*, 2 (3), 65-77.
- Güven H. Sami (1976). "İdare-Siyaset İlişkileri ve Personel Yönetimi Açısından Önemi", *Amme İdaresi Dergisi*, 9 (1), 50-70.
- Heper, Metin (1974). *Bürokratik Yönetim Geleneği*, ODTÜ İdari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara: Ogun Kardeşler Matbaası.
- Heper, Metin (1977). *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Işık, Faruk (1953). *Maaş Kanunu*, Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi.
- Kademli, Serap (2006). *Cumhuriyet'ten Bugüne Kamu Personel Yönetimi Reform Girişimleri*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
- Kalağan, Gökhan (2010) "Cumhuriyet Dönemi Türk Kamu Bürokrasisinde Yeniden Yapılanma ve Yönetimsel Reform Çalışmaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 2 (1), 65-84.
- Kantarcıoğlu, Selçuk (1977). *Devlet Personel Rejimi*, Ankara: Devlet Personel Dairesi Yayını.
- Kara, Bülent (2006). "Türkiye'de Personel Reformu Çalışmalarının Altyapısı: 1930-60 Yılları Arasında Yabancı Uzmanların Kamu Yönetimine İlişkin Hazırladıkları Raporlar", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30 (2), 149-162.
- Kaştan, Yüksel (2006). "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme Geçişte CHP'nin Yönetim Anlayışındaki Gelişmeler (1938-1950)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1), 123-140.
- Kayar, Nihat (2013). *Kamu Personel Yönetimi*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Kuyaksil, Ali (1994). *Türkiye'de Yönetimi Yeniden Düzenleme Çalışmaları Çok Partili Dönem (1945-1963)*, İstanbul: Yıldızlar Basın ve Yayıncılık.
- Küçük, Gülçin (2019). *Kamu Hizmetine Girişte Liyakat İlkesi*, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.
- Küçükyazıcı, Güneş (2014). *Yol Bağımlılığının Modellenmesi ve Analizi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Mihçioğlu, Cemal (1957). "Türkiye'de Liyakate Göre Terfi Meselesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 12 (3), 90-95.
- Mihçioğlu, Cemal (1958). "Türkiye'de Memuriyete Girişte Liyakat Prensibi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13 (1), 109-116.
- Öztekin, Ali (1998). *Türk Kamu Personel Yönetiminde Personel Sorunları ve Çözüm Önerileri*, Ankara: Başbakanlık Devlet Personel Başkanlığı Yayınları.

- Tuğluoğlu, Fatih (2001). “Tek Parti Döneminde Hükümet Memur Dayanışması”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 7 (27), 353-373.
- Tunçay, Mete (1978). “Heyet-i Mahsusalar: Cumhuriyete Geçişte Osmanlı Asker Sivil Bürokrasinin Ayıklanması, 1923-1938”, Armağan Kanun-u Esası'nın 100.Yılı, Ankara: Üniversitesi SBF Yayınları.
- Tutum, Cahit (1979). Personel Yönetimi, TODAİE Yayını, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Ünsal, Artun (1980). Siyaset ve Anayasa Mahkemesi, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Yıldız, Gülay (2016). “Türk Kamu Yönetiminde Liyakat”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3 (8), 140-180.
- Yılmaz, Feride (2020). Kamu Çalışanları Bakış Açısından Liyakat İhlali Algısı, Kaynakları ve Yansımaları, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mersin.
- Yılmaz, Nihat; Doğan, K. Caner ve İnankul, Hakan (2013). “Tek Parti İktidarı Döneminde (1923-1946) Bürokrasi ve Siyaset İlişkisinin Weberyan Değerlendirmesi”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 27 (3), 263-284.
- Yücekök, Ahmet N. (1983). Türkiye’de Parlatmentonun Evrimi, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- T.C. Anayasa Mahkemesi. *Anayasalar*, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>, Erişim Tarihi: 24.07.2022.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1926). *Kanunlar*, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400788.pdf, Erişim Tarihi: 01.08.2022.
- Resmi Gazete (1938). *Kanunlar*, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3950.pdf>, Erişim Tarihi: 05.08.2022.

TÜRKİYE'DE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE BELEDİYE YÖNETİMİNE KATILIM

Bengi Demirci*

1. GİRİŞ

Yerel ihtiyaçların daha kolay tespit edilmesi, ilgili kararların daha çabuk alınıp gerekli kamu hizmeti düzenlemelerinin rahatlıkla ve zamanında yapılmasının yanında, bütün bunların daha katılımcı ve demokratik bir zeminde yapılabileceği vurgusu yerel yönetimlerin varlık sebepleri arasında ilk sıralarda sayılmaktadır. Elbette yerel yönetimlerin varlığı her koşulda katılımcı ve demokratik bir yapının varlığına işaret etmemektedir. Ancak, katılımcılık, bilhassa kararların konunun muhatabı olan vatandaşlara daha yakın bir konumda alınıyor olması nedeniyle, yerel yönetimlerin önemli bir unsuru olarak anılmaya devam etmektedir.

Erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'de kamu yönetimi ve merkezi yönetim-yerel yönetim ilişkileri açısından merkezîyetçi yapının olduğu bir döneme işaret etmektedir. Öte yandan bu dönem, özellikle 1930 yılında çıkarılmış olan 1580 sayılı Belediye Kanunu ve onun ardı sıra çıkarılmış olan diğer tamamlayıcı nitelikteki yasalarla, Türkiye'nin yerel yönetim yapısının belirgin bir biçimde ortaya çıktığı dönem olmuştur. 1580 sayılı

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, bengidemirci@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7515-4982

yasa ile belediyelere pek çok alanda görev verilmiş ve bu görevler belli bir süre devamlı olarak artırılmıştır. Yine bu dönemde Ankara'nın başkent oluşu sonrasında orada hayata geçirilen düzenlemeler Cumhuriyet'in belediyeçilik anlayışını ortaya koymaları açısından önemlidir. Başkentteki düzenlemeler ve uygulamaların diğer şehirler tarafından örnek alınması ve ülke geneline yayılması sonucunda Türkiye'deki belediyeçilik anlayışının yerleşmeye başlaması da yine bu dönemde gerçekleşmiştir. Öte yandan 1930-1944 yılları arası, ağırlığı iyice belirginleşmiş olan tek parti yönetimi dönemine denk gelmektedir. Bunun belediyeçilik düzenlemelerine ve uygulamalarına olan etkisi de bu dönem açısından dikkate değer bir konu olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışma, burada özetlenen bütün bu özellikleri dikkate alarak, Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'deki Belediye yapılanmasını, belediye yönetimine katılım konusuna odaklanarak ele almaktadır. Çalışmada, söz konusu dönemde nasıl bir belediyeçilik anlayışının ortaya çıktığı ve bunun ne tür bir yönetime katılım modeli öngördüğü sorusuna, formel katılım araçlarına yönelik düzenlemelere odaklanılarak, birincil ve ikincil kaynaklar üzerinden nitel bir araştırma ile cevap aranmaktadır.

Bu kapsamda ilk önce belediye yönetimine katılım konusunun kavramsallaştırılması ve teorik arka planı üzerinde durulmuştur. Sonraki kısımda, 1923 öncesi dönemin belediyeçilik anlayışı ve yapılanması, vatandaşların belediye yönetimine katılımı konusu merkeze alınarak kısaca anlatılmış ve bunlardan, sonraki döneme devredilmiş olan özellikler üzerinde durulmuştur. Daha sonra, Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'de belediyeçilik alanında yaşanmış olan gelişmeler yine belediye yönetimine katılım konusu çerçevesinde incelenmiştir. Bu inceleme iki alt başlıkta yapılmıştır: İlkinde 1923 yılından 1580 sayılı Belediye Kanununun çıkarılmış olduğu 1930 yılına

kadar olan döneme bakılmıştır. İkincisinde ise 1930-1944 döneminde yapılmış olan düzenlemeler üzerinde durulmuştur. Bu yapılırken, önce 1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediye Kanunu ve onu tamamlayıcı nitelikte olan düzenlemeler belediye yönetimine katılım açısından değerlendirilmiş, sonrasında 1930-1944 dönemindeki tek parti uygulamalarının belediyeçilik anlayışına ve düzenlemelerine nasıl yansıdığı yine belediye yönetimine katılım konusu özelinde incelenmiştir. Sonuç kısmında ise çalışmanın bütününde anlatılanlar ışığında, Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye’de belediye yönetimine katılım konusunda geliştirilmiş olan anlayış ve bunun getirmiş olduğu uygulamalara ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır.

2. BELEDİYE YÖNETİMİNE KATILIMIN KAVRAMSALLAŞTIRILMASI

Yerel yönetimlerin demokrasi ve katılım ile ilişkilendirilmesi ve bunların gerçekleştirilmesi için uygun zemin sağladıkları düşüncesi oldukça yaygın bir yaklaşımdır. Yerel yönetimlerin üç temel amacı gerçekleştirmek için var olduğu söylenir: yerel halkın mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak, kamu hizmetlerinin sunumunda verimliliği sağlamak ve demokrasiyi hayata geçirmek. Bunların gerçekleşebilmesi için de halkın katılımının sağlanması gerektiği ifade edilir (Tekeli, 1983a: 22-23).

Yerel yönetim-demokrasi ilişkisi ile ilgili iki farklı görüş mevcuttur. Birincisi, demokratik bir toplumun tesisi için güçlü yerel yönetimlerin olması gerektiği düşüncesine dayanır ve buna birçok düşünürde rastlamak mümkündür. Jeremy Bentham, John Stuart Mill, Sidney Webb, Montesquieu bu isimlerden yalnızca birkaçıdır (Tekeli, 1983a: 23-24). Bu düşünürlere göre, güçlü ve özerk yerel yönetimler sağlıklı, demokratik ve yurttaşlık bilincinin gelişeceği toplumlar için önemli rol oynamaktadırlar (Tekeli, 1983b: 4-5). J. S. Mill’e göre yerel yönetim-

ler, yerel katılım ve siyasal eğitim olanağı sağladıkları için demokratik toplum için önemli yapılardır (Görün, 2006: 161). İkinci görüş ise yerel yönetimlerin varlığını demokrasi için sakıncalı bulan düşünürlerin görüşüdür. Bunlara göre yerel yönetimler etrafında konuşlanabilecek yerel eşraf vb. imtiyazlı güç odakları ile demokrasi ve katılım sekteye uğrayabilir. Jean Jacques Rousseau, Condorcet, Tolman Smith buna benzer düşünceler ile, yerel yönetimlerin yerine bu sakıncaları giderecek merkezden yönetim anlayışını savunmuşlardır. Hatta kimileri buradan bakarak yerel yönetimleri demokratik toplumun kurulmasının önünde bir engel olarak görmüşlerdir (Tekeli, 1983a: 23-25). Tolman Smith'e göre yerel yönetimler, geleneklerden gücünü alan kurumlar olarak demokratik seçim ilkesine aykırı yapılardır (Görün, 2006: 161).

Yerel demokrasi kavramı ile genel olarak demokratik değerlerin yerel yönetimler için de geçerli kılınması ifade edilmektedir. Bu kapsamda karar organlarının seçimle belirlenmesi, temsil ilkesine riayet edilmesi, ölçeğin küçük olması sayesinde yüz yüze ilişkilere daha çok imkân tanınması, katılım ve denetim imkanlarının daha fazla olması yerel yönetim-demokrasi ilişkisinde sıkça dile getirilmektedir (Görün, 2006: 162). Ancak, yerel yönetim yapılanmasının varlığı tek başına demokrasi ve katılımın var olduğu anlamına gelmemektedir. Zira burada önemli olan yerel yönetimin demokratik olabilmesi için gerekli şartları taşımasıdır. Yerel demokrasi en genel anlamıyla, belli mahalli sınırlar içerisinde yaşayan halkın, orada yaşamaktan kaynaklı ortak ihtiyaçları/konuları ile ilgili kararlar alınırken karar alma süreçlerine katılımı olarak ifade edilir. Dolayısıyla, vatandaşların yönetime katılımı, yerel demokrasinin hayata geçirilmesinin en temel şartı olarak kabul edilir. Halkın karar alma mekanizmalarına katılımına olanak sağlayan kanallarının varlığı da yerel demokrasinin ilk ön koşulu olarak sunulur.

Katılım, hem demokrasi hem de yerel yönetimlerle ilgili tartışmalarda en çok başvurulan kavramlardan biri olsa da, üzerinde uzlaşmış tek bir tanımı yoktur. “Birlikte belirleme, ortak yönetim, çoklu yönetim” gibi değişik anlamları karşılar şeklinde kullanılan katılım kavramının, “kimin neye, nasıl, nerede ve ne zaman” katılımı gibi sorulara verilecek yanıtlara göre farklı uygulamaları olabileceği ifade edilmektedir (Görün, 2006: 164).

Klasik temsili demokrasinin en temel göstergesi, alınacak kararlardan etkilenecek olan halkın, karar organlarının seçimine katılımının mümkün kılınmasıdır. Burada elbette katılımın eşit koşullarda ve olabildiğince kapsayıcı bir biçimde sağlanmasının önemi vurgulanır. Bununla birlikte, zaman içerisinde, demokrasinin, salt karar organlarında yer alacak kişilerin seçimine indirgenmesi ve yine karar alma süreçlerinde salt çoğunluğa dayanmanın yol açtığı sorunlar temsili demokrasinin sorgulanmasına ve katılımcı demokrasi kavramının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Katılımcı demokrasi ile seçimlerde oy kullanıp karar organını seçmelerinin yanında, halkın bu organların alacağı kararlara farklı kanallar üzerinden - toplantı, açık kapı görüşmeleri, halk günü, dilek/şikayet masası, kent konseyleri ve son dönemde e-posta, sosyal medya vb. internet temelli araçların da kullanılmasıyla - katılımının olabildiğince artırılması ve devamlı kılınması amaçlanmaktadır. Katılımcı demokrasi ile temsili demokrasinin uygulamada ortaya çıkmış olan boşlukları ve sorunlu yönleri giderilmeye çalışılmıştır (Görün, 2006: 165). Bunun sonucunda, katılımcı demokrasi, özellikle yerel düzeyde oldukça sık kullanılan bir kavram haline gelmiştir. Zira yerel düzeyin bu tip katılımcı uygulamalara daha açık olduğu ve buna daha fazla imkân tanıdığı bilinmektedir.

Yerel düzeyde gerek temsili gerekse katılımcı demokrasinin varlığından ve işlerliğinden söz edebilmek için bir takım somut düzenlemelerin var olması gerekir. Bunların başında

anayasal ve yasal düzenlemeler gelmektedir. Yerinden yönetim ilkesinin benimsenmiş olduğu, yerel yönetimlerin karar organlarının seçimle işbaşına gelmesini öngören ve idari ve mali yönlerden özerkliklerini güvence altına alan anayasal ve diğer hukuki düzenlemelerin varlığı temsili demokrasi için önemli bir göstergedir. Öte yandan karar organlarına adaylık ve onları seçecek seçmen olabilme koşulları ile seçim sisteminin özellikleri de temsili demokrasinin niteliği açısından önem arz etmektedir. Demokrasinin katılımcı olabilmesi ise, burada sayılan özelliklerin yanında, gerek kurumsallaşmış bir takım katılım mekanizmaları - kent konseyleri, belediyelerin kurdukları masa/platform vb. uygulamalar-, gerek durumsal araçlar -konu bazlı toplantılar, halk oylaması vb.- veya günümüzün bilgi iletişim teknolojileri bazlı sosyal medya vb. katılım araçlarının kullanılması ile yakından ilişkilendirilmektedir.

Öte yandan katılıma yönelik bu araçların varlığı da yine katılımının sağlanabilmesi için yeterli görülmemekte, bunların tam anlamıyla amacına ulaşabilmesi için halkın gerek kullanılan bu yöntemler gerekse de bunları kullanan bağlı buldukları yerel yönetimin yapısı hakkında doğru ve sürekli bilgi sahibi olmaları ve böylece aynı zamanda şeffaflığın ve meşruluğun da sağlanması gerektiğinin altı çizilmektedir. Yine yeterli düzeyde sivil toplum örgütlenmesinin varlığı da katılımcı demokrasi için gerekli olan koşullar arasında sayılmaktadır (Görün, 2006: 166-170).

Tekeli'ye göre, yerel yönetim-demokrasi ilişkisi ile ilgili olarak her ülke kendi tarihsel koşulları içerisinde değerlendirilmelidir (Tekeli, 1983b: 5). Türkiye'de erken Cumhuriyet döneminin yerel yönetim yapısına yerel demokrasi ve katılım açısından bakıldığında, dönemin özellikleri ve uygulamaları itibarıyla konuyu katılımcı demokrasi perspektifinden ziyade, temsili demokrasi açısından değerlendirmek daha yerinde olacaktır. Takip eden bölümlerde, belli bir alt dönemleme çerçevesinde

vesinde Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye’de belediye yönetimine katılım konusu bu açılardan ele alınacaktır.

3.1923 ÖNCESİ DÖNEMDE BELEDİYE YÖNETİMİNE KATILIM

Cumhuriyet öncesi dönemde, modern anlamda belediyelerin ortaya çıkışı Tanzimat Fermanı ile başlayan süreç ile gerçekleşmiştir. Bu durumun yerel demokrasi ya da yerel katılımın sağlanması amacıyla ziyade, o dönem Osmanlı İmparatorluğu içerisinde artan adem-i merkezîyetçilik taleplerinin karşılanması, vergi toplama ve diğer kamusal hizmetlerin düzenli bir şekilde sunulması ile ülke genelinde asayişin sağlanıp İmparatorluğun bütünlüğünün korunması çabasıyla yakından ilgili olduğu ifade edilmiştir (Ersoy, 1989: 45).

Tanzimat’tan önce şehirlerin yönetimi ve kentsel hizmetlerin sorumluluğu kadılık makamı ile vakıflara bırakılmıştır. Merkezi yönetim tarafından atanmış olan kadılar kentin yönetiminde önemli ölçüde söz sahibi iken, vakıflar da içme suyu, altyapı vb. kentsel hizmetleri sağlıyorlardı (Ersoy, 1989: 45-46). 1854 yılında İstanbul’da kurulan Şehremaneti ve Şehir Meclisleri sisteminde, şehremini (belediye başkanı) merkezdeki Babıali ve padişah tarafından belirleniyordu. Şehir Meclisi ise “İstanbul’da oturan her sınıf Osmanlı uyruklulardan ve saygın, güvenilir esnaftan atanacak üyelerden” oluşuyordu (Ersoy, 1989: 46). 1857 yılında İstanbul’da on dört belediye dairesi kurulmuştur. Her belediye dairesinin, yerel halk tarafından seçilen bir meclisi vardı ve bunlar arasından biri belediye dairesinin başkanı olarak merkezi hükümet tarafından atanıyordu. Tüm belediye dairelerinin bağlı olduğu Şehremini ve Şehremaneti Meclisinin üyeleri de yine merkezi hükümet tarafından atanmaktaydı (Ersoy, 1989: 46). 1877 tarihli Vilayet Belediye Yasası ile “her kent ve kasabada tüzel kişiliği olan belediye örgütlerinin kurulması, meclis üyelerinin halk tarafından seçil-

mesi ve belediye başkanlarının da bu üyeler arasından merkez tarafından atanması” öngörülmüştür (Ersoy, 1989: 46). Belediye meclisi seçimlerinde seçmen olabilmek için 50 kuruş, meclis üyeliğine aday olabilmek için 100 kuruş emlak vergisi ödemiş olmak gerekiyordu. Yine belediye seçimlerinde seçmen olabilmek için 25 yaşında, aday olabilmek için de 30 yaşında olma zorunluluğu getirilmişti (Oktay, 2020: 174-175).

1921 Anayasası doğrudan belediyelerle ilgili düzenleme getirmemekle beraber il idaresi ile ilgili birçok düzenlemeye yer verilen ve yerinden yönetim anlayışının ağırlıkta olduğu bir metindir. Anayasanın yürürlüğe girmesinden sonra 1877 tarihli Vilayet Belediye Yasası’nda yapılan düzenleme ile belediye meclisi seçimlerinde aday ve seçmen olabilmek için belli bir miktar emlak vergisi ödeme zorunluluğuna son verilmiştir. Belediye seçimlerinde oy kullanabilme yaşı 20’ye, aday olabilmek için 25’e indirilmiştir. Ayrıca belediye başkanlarına okuma yazma bilme şartı getirilmiştir (Oktay, 2020: 174-175). 1922’de yapılan düzenleme ile “belediye başkanlarının belediye meclisi tarafından kendi içinden iki yıl için seçilmesi” öngörülmüştür (Oktay, 2020: 174-175).

Osmanlı İmparatorluğu’ndan Erken Cumhuriyet dönemine aktarılmış olan belediyecilik deneyiminin gerek mevzuat gerekse uygulama ve mali kaynak açısından oldukça sınırlı olduğu ifade edilmiştir (Tekeli, 2009: 33). Öte yandan o dönemden devralınan belediyelerle ilgili olarak şu tespitler yapılmıştır: ciddi altyapı eksikliklerinin olduğu, mali güçlerinin kısıtlı olduğu, belediyelerle benzer hizmetleri sunan vakıfların bu alanlarda varlıklarını sürdürüyor olmaları, daha önceden bu yetkinin kadiya verilmiş olması nedeniyle belediyelerin ceza verme yetkisinden yoksun olmaları, İstanbul’un belediyecilik anlamında farklı bir yasaya tabi olması, düşük kentleşme ve nüfus artış hızı nedeniyle belediyelerin ilgilenmek durumunda kaldıkları sorunların nispeten daha az olması (Tekeli, 2009: 33-36). Söz

konusu dönemde belediye yönetimine katılım konusu ile ilgili olarak ise, karar organlarında belli bir gelir düzeyine sahip, kentin üst tabakasında yer alan emlak ve akar sahiplerinin temsil edilebildiği ve İttihat ve Terakki mensuplarının esnaf loncaları aracılığıyla belediyelerde güç odakları oluşturmaya çalıştıkları tespiti yapılmıştır (Tekeli, 2009: 35- 36).

4. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE BELEDİYE YÖNETİMİNE KATILIM

4.1. 1923-1930 Dönemindeki Düzenlemeler

Cumhuriyetin ilanından sonra yürürlüğe giren 1924 Anayasası öncekinin aksine oldukça merkeziyetçi bir yaklaşımla hazırlanmıştır ve yerel yönetimlerle ilgili fazla düzenleme getirmemiştir. Dönemin yerel yönetimler açısından en önemli gelişmelerinden biri başkent ilan edilmesinin ardından Ankara’da da İstanbul’daki gibi bir belediye örgütlenmesi (Şehremaneti) kurulmasıdır. Ankara’da bu dönemde ortaya konulmak istenen belediyecilik anlayışı ve uygulamaların ülke genelindeki diğer belediyeler için de örnek teşkil etmesi amaçlanmıştır. Merkezi yönetimin bu dönemde Ankara belediyesi yönetimine ve onun belediyecilik uygulamalarına müdahale etmesinin ardında büyük ölçüde bu amacın yattığı ifade edilmiştir (Oktay, 2020: 177-178).

Bu dönemde belediyecilik anlamında göze çarpan bir başka özellik, 1924 yılından itibaren belediyelerin görev ve yetki alanları ile mali kaynaklarının artırılmaya başlanmış olmasıdır. Bu kapsamda belediyelerin imarla ilgili yetkilerinin artırıldığı (1925 tarihli Ebniye (Yapılar) Kanunu ile), içme suyu hizmetlerinin idaresinin vakıflardan alınıp belediyelere verildiği (1926 tarihli Sular Kanunu ile) ve sosyal yardım hizmetlerinin yürütülmesinde belediyelerin görevlendirildiği görülmüştür (Tekeli,

2009: 40; Oktay, 2020: 177). Tekeli'ye göre su hizmetlerinin idaresinin vakıflardan alınıp belediyelere verilmesi, sağlıkla ilgili kaygıların yanında, mevcut vakıf-belediye çatışmasının belediyeler lehine çözülmesi amacını gütmektedir (Tekeli, 2009: 41).

Bu dönemdeki bir başka gelişme de daha sonra aksi yönde düzenlemeler yapılmış olsa da ilk başlarda belediyelerin mali kaynaklarının artırılması olmuştur. Bu kapsamda 1924 yılında bina, levha vb. vergilerin oranını ve kapsamını belirleme yetkisi belediyelere verilmiştir (423 Sayılı Belediye Vergi ve Resimleri Kanunu ile) (Tekeli, 2009: 38). Öte yandan belediyelere kendi konularıyla ilgili ceza düzenleme yetkisi verilmiştir (1926 tarihinde Ceza Kanunda yapılan düzenleme ile) (Oktay, 2020: 177). Tekeli'ye göre belediyelere ceza düzenleme yetkisinin verilmesi belediyelerin esnaf üzerindeki kontrolünü artırarak belediyeler etrafında önceki dönemlerden kalmış olan İttihat ve Terakki yapılanmasının önüne geçmeyi de hedeflemiş olan bir adımdır. Belediyelere esnaf birlikleri ile ilgili verilmiş olan yetkilerin daha sonra sanayi ve ticaret odalarına devredildiği belirtilmiştir (Tekeli, 2009: 39-40).

Bu dönemin ilk yıllarında belediyelere sağlanmış olan mali olanakların 1926 yılından itibaren yapılan düzenlemelerle merkezi yönetime devredilmesi ile belediyelerin gelirleri azaltılmıştır (Tekeli, 2009: 38; Oktay, 2020: 177). Belediyelerin nüfusu 50.000'den yukarı olan şehirlerde ilkokul giderlerine katılması zorunluluğu gibi gelişmeler 1929 ekonomik krizi ile birleşince 1930'lara gelindiğinde belediyelerin mali durumlarında önemli bir gerileme meydana gelmiştir (Tekeli, 2009: 39-40).

Mali konulardaki kayıpların yanında, bu dönemde belediyelerin yetki anlamında birtakım kayıplar yaşadıkları görülmüştür. 1928 yılında teknik yetersizlikler gerekçesi ile Ankara belediyesinin imar konusundaki görev ve yetkileri, Bakan-

lar Kurulu tarafından atanan üyelerden oluşan ve İçişleri Bakanlığı’na bağlı olarak kurulmuş olan “Ankara Şehri İmar Müdürlüğü’ne devredilmiştir (Ersoy, 1989: 47; Oktay, 2020: 177). Ankara’nın belediye başkanı da (Şehremini), İçişleri Bakanlığı (Dahiliye Vekaleti) tarafından atanıyordu. Belediye Meclisi (Cemiyet-i Umumiye-i Belediye) üyeleri ise o dönem yürürlükte olan 1877 tarihli Vilayet Belediye Kanunu uyarınca seçimle belirleniyordu. Ankara Belediye Meclisi seçimine katılabilmek için herhangi bir vergi ödeme şartı öngörülmemişti (Oktay, 2020: 177; Tekeli, 2009: 42). Öte yandan belediye bütçesinin onaylanması, kadro ve maaşların belirlenmesi gibi konular İçişleri Bakanlığı tarafından yürütülüyordu (Ersoy, 1989: 47). Yine bu dönemde belediye seçimlerinin düzenli yapılmamış olduğu ve belediye meclislerinin genel idare meclisleri üyelerinin karışımından oluşturulmuş olduğu ifade edilmiştir. (Oktay, 2020: 178).

Sonuç olarak bu dönemde merkezîyetçi bir anlayışın egemen olduğu ve merkezi yönetimin belediyeler üzerinde önemli ölçüde kontrol yetkisine sahip olduğu görülmektedir. Buna karşılık merkezi yönetimin taşra teşkilatlanmasının yeterince yaygınlaşmamış olması nedeniyle yerel/kentsel hizmetlerin belediyeler kanalıyla yürütüldüğü görüşü dile getirilmiştir (Oktay, 2020: 178). Belediye yönetimine katılım konusunda ise belediye başkanlarının atanarak göreve gelmeleri ve belediye meclisi seçimlerinin düzenli yapılamamış olması gibi hususlar temsil ve katılımcılık anlamında ciddi eksikliklere işaret etmektedir.

4.2. 1930-1944 Dönemindeki Düzenlemeler

1923-1930 döneminde belediyecilikle ilgili yapılmış olan birçok düzenlemenin “yüzeysel ve dağınık olduğu, bütüncül bir belediyecilik anlayışı ortaya koyamadığı” ifade edilmiştir (Tekeli, 2009: 42). Öte yandan belediyecilikle ilgili olarak Osmanlı

döneminden kalan iki temel kanun 1930 yılına kadar yürürlükte kalmıştır ve 1930 yılında çıkarılan 1580 sayılı Belediye Kanunu ile bunlar (Vilayet ve Dersaadet Belediye Kanunları ve Ankara Şehremaneti Kanunu) yürürlükten kaldırılmıştır (Ersoy, 1989: 47; Oktay, 2020:176).

1580 sayılı Belediye Kanunu ve sonrasında özellikle başkent Ankara'da hayata geçirilen düzenlemeler Erken Cumhuriyet dönemi belediyecilik anlayışı ve uygulamalarının temelini oluşturmuştur. 1580 sayılı yasayı tamamlayıcı nitelikte olan ve onun ortaya koymuş olduğu belediyecilik anlayışının uygulanmasını sağlamaya yönelik birçok yasal düzenlemenin de yine bu dönemde yapıldığı görülmüştür. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu (1930), Belediyeler Bankası Kuruluş Kanunu (1933), Belediyeler Yapı ve Yollar Kanunu (1933), Belediyeler İstimlak Kanunu (1934), Belediyeler İmar Heyeti Kuruluş Kanunu (1935) bunlardan bazılarıdır ve bu düzenlemeler uzun yıllar Türkiye'deki belediyecilik faaliyetlerinin temel arka planını oluşturmuşlardır (Tekeli, 2009: 42, 55).

Cumhuriyetin belediyecilik anlayışının ve kent kurgusunun temellerini ortaya koyan 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun dayandığı temel ilkeler şu şekilde sıralanmıştır: "belediyelerin hizmet alanının genişletilmesi, belediyeler arası eşitlik, belediyelerin icraatlarında serbest bırakılması, belediyeler üstünde güçlü bir merkezi yönetim denetimi, tek dereceli seçim ve halkın etkin denetiminin sağlanması," (Tekeli, 2009: 56-62).

Belediyelerin hizmet alanının genişletilmesi kanunda ilk dikkat çeken hususlardan biridir.1923-1930 arası dönemde belediyelerin görev ve yetki alanları genişletilmişti. 1580 sayılı yasa ile bunlara yenilerinin eklendiği görülmüştür. Yasanın bir başka özelliği de belediyelerin görevlerini ayrıntılı bir biçimde sıralamış olmasıdır. Yine belediyelerin görevleri mecburi ve ihtiyari görevler olarak yasada sınıflandırılmış ve belediyelerin bunları gelirlerine göre gerçekleştirmeleri öngörülmüştür. Be-

lediyelerin artan görev alanlarına karşılık bunu sağlayacak gelir ve personel ile ilgi orantılı bir düzenlemenin yapılmamış olduğu ifade edilmiştir (Tekeli, 2009: 91).

Belediyeler arası eşitlik ilkesi, kendileri için farklı birer model geliştirilmiş olan Ankara ve İstanbul belediyeleri dışında kalan diğer tüm belediyelerin 1580 sayılı yasa tarafından aynı düzenlemeye tabi kılınmalarına karşılık gelmektedir (Ersoy, 1989: 47). Bu düzenlemenin arka planında, Osmanlı İmparatorluğu döneminde öne çıkmış olan belli şehirlerin yanı sıra, Anadolu şehirlerini geliştirme amacının yattığı ifade edilmiştir (Tekeli, 2009: 56). Yapılan düzenlemelerle Ankara ve İstanbul başta olmak üzere tüm belediyelerde merkezi yönetimin kontrolü sağlanmıştır. 1580 sayılı kanun, İstanbul Belediye Başkanlığı görevini İstanbul Valisinin yürüteceğini ifade ederek (madde 150) bu vilayette belediye başkanlığı ile valiliği birleştirmiştir. Belediye Meclisine verilmiş görevleri, Belediye Meclisi üyeleri ile Vilayet Meclisi üyelerinden oluşan İstanbul Meclisi’nin yürüteceğini belirtmiştir (madde 151). Ankara’da ise İçişleri Bakanı tarafından atanacak olan belediye başkanının Cumhurbaşkanının onayı ile göreve geleceği belirtilmiş ve bu görevin vali veya kaymakamın sorumluluğunda da yürütülebileceği ifade edilmiştir (madde 94). Diğer belediyeler için tek dereceli seçim ilkesi getirilmiş ve belediyelerin karar organları üzerinde merkezi yönetim tarafından sıkı bir denetim mekanizması oluşturulmuştur (Ersoy, 1989: 47).

1930-1944 dönemi tek parti iktidarı uygulamaların en yoğun yaşandığı yıllara karşılık gelir (Ersoy, 1989: 47). Dolayısıyla tek parti yönetiminin devlet, toplum ve siyaset anlayışı belediye ile ilgili düzenlemelere de yansımıştır (Tekeli, 2009: 50). Bu kapsamda, tek parti döneminin en temel özelliklerinden olan “parti örgütü ile devlet örgütünün birlikte hareket etmesi” durumunun yerel düzeyde belediye ve parti teşkilatı etrafında gerçekleşmiş olduğu görülmüştür. Bunun sonucunda, belediye

başkanlığı ve parti başkanlığı görevi aynı kişide bulunabiliyordu. Bazı durumlarda, merkezi yönetimin taşra temsilcileri olan vali veya kaymakam da bu görevleri üstlenebiliyordu (Tekeli 2009: 52-53).

Tek parti döneminin bir diğer temel özelliği olan devletçilik anlayışının da yine dönemin belediyeçilik anlayışını ve uygulamalarını etkilemiş olduğu görülmüştür (Tekeli, 2009: 51-53). Bu durum özellikle birtakım kamu hizmetlerinin üretiminin “belediyeleştirilmesi” olarak tecrübe edilmiştir. Bu dönemde, belediyelerin hizmet alanlarının genişletilmiş olmasının konu ile yakından ilişkili olduğu oldukça açıktır. Öte yandan “halkçılık” ilkesinin, halkı çağdaş uygarlık seviyesine çıkaracak olan kentsel düzenlemelerin yapılması olarak yorumlaması ve bu yönde adımlar atılmış olması da bu kapsamda değerlendirilebilmektedir (Tekeli 2009: 52-53).

Belediyelerin icraatlarında serbest bırakılması ilkesi ile bir ölçüde yerinden yönetim vurgusu yapılmış olsa da yeni yasa belediyelerin kararları ve karar organları üzerinde güçlü bir merkezi yönetim denetimi öngörmüştür. Bununla birlikte, seçilen belediye başkanlarının göreve başlamaları için, il merkezi olan kentlerde İçişleri Bakanı tarafından atanmaları ve bunun Cumhurbaşkanı tarafından onaylanması, diğer yerlerde ise valinin onayı gerekiyordu (Tekeli, 2009: 58).

1580 sayılı Kanun, belediye seçimlerinin tek dereceli yapılmasını ve halkın belediye hizmetleri üzerinde etkin denetiminin sağlanmasını öngörmekteydi. Belediye seçimlerinde oy kullanabilmenin temel koşulları 18 yaşını bitirmiş olmak, Türk vatandaşı olmak, son altı aydır ilgili yerde ikamet etmek olarak sıralanmıştır. Öte yandan yine aynı kanuna göre belediye meclisi üyeliğine aday olabilmek için 25 yaşını bitirmiş olmak, Türk vatandaşı olmak, son altı aydır ilgili yerde ikamet etmek ve devlet memuru olmamak gerekmekteydi (Belediye Kanunu, maddeler 23-25). Buradaki önemli bir husus, kadınların ilk kez

- yerel düzeyle sınırlı kalmış olsa da - seçme ve seçilme hakkını kullanabilmelerinin önünün bu kanunla açılmış olmasıdır. Halkın belediye hizmetleri üzerindeki denetimini sağlamaya yönelik katılım anlayışı ise, uygulamada sorunlar ortaya çıkmış olsa da, belediye meclisindeki tartışmaların halka açık olarak yapılması ile hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Böylece vatandaşların belediyenin işleri ile daha ilgili olacakları ve karar alıcılar üzerinde etkili olup onları hesap vermeye zorlayacakları ileri sürülmüştür (Tekeli, 2009:60).

5.SONUÇ

Genel olarak yerel yönetimlerin özel olarak da belediyelerin ortaya çıkışı ile yerel demokrasi ve yerel katılım kavramları arasında ilişki kurulması oldukça yaygın bir yaklaşım olsa da Türkiye’de belediyelerin ortaya çıkışını bu modelle açıklamak pek mümkün değildir. Zira, ilk olarak Tanzimat döneminde ortaya çıkmış olan belediye yapılanması, yerel demokrasi ya da yerel katılımı sağlama çabasından ziyade ülke bütünlüğünü koruma ve kamu hizmetlerini etkin sunma gibi kaygılara cevap olmaya çalışmıştır. Yine sözü edilen dönemde, belediyenin karar organlarına farklı katılım yollarının aranmasından ziyade, çoğunlukla buralara kimlerin, nasıl seçileceği üzerinde durulmuştur. Benzer bir anlayışın Cumhuriyetin ilanından sonra ve Erken Cumhuriyet dönemi boyunca devam ettiği söylenebilir. Bu durum, Türkiye’de belediyelerin gelişim sürecinin tabandan yukarıya doğru olmaması ve bunun sonucunda yerel demokrasi kültürünün gelişmemiş olması (Görün, 2006: 162), dünyadaki birçok örneğin aksine Türkiye’de belediyelerin sivil toplum geleneğinin uzantısı olarak ortaya çıkmamış olması (Tekeli, 1983b: 6) ve “yerel hükümet geleneğinden yoksun bir belediyeçilik” anlayışı ve yapılanmasına sahip olunması (Göymen, 1999: 68) ile açıklanmıştır.

Türkiye’de Erken Cumhuriyet döneminde belediye yönetimine katılım konusunda yapılacak değerlendirmelerin ana eksenini, konu ile ilgili anayasal/yasal düzenlemelerin varlığı, karar organlarının seçimle işbaşına gelmesi ve karar oranlarına seçilecek kişilerin ve onları seçecek olan seçmenin herhangi bir kısıtlamaya/koşula bağlı olup olmadığı hususları oluşturmaktadır. Buradan bakıldığında, öncelikle, bu dönemde belediyeler ve belediye yönetimine katılım konusu ile ilgili düzenlemelerin anayasal ve yasal düzeyde yapılmış olduğu görülmektedir. Özellikle 1921 Anayasası ve 1580 sayılı Belediye Kanunu ve ilgili diğer düzenlemelerde bu konulara yer verilmiştir. Öte yandan önceki dönemde uygulanmış olan, belediyenin karar organları için aday ve seçmen olacak kişilerin belli bir miktar vergi ödeyen kesimden olmaları şartı Erken Cumhuriyet dönemi içerisinde yürürlükten kaldırılmıştır. Kadınların belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkını bu dönemde elde etmiş oldukları bilinmektedir. Diğer taraftan, oldukça merkeziyetçi bir yapının bulunduğu, belediye başkanlarının valilerden atanabildiği ve belediyeler üzerindeki vesayet denetiminin yoğun bir biçimde kurulmuş olduğu tek parti döneminde, bu uygulamalara gerekçe olarak sıklıkla dile getirilmiş olan belediyeleri geleneksel yapılardan ve yerleşik esnaf ilişkilerinin etkisinden kurtarma amacı (Tekeli, 1983b: 9) hem belediye yönetimine katılım konusu ile ilgili olarak hem de belediyeleri merkezin bir uzantısı olarak gören yaklaşıma karşılık dikkat çekicidir.

Sonuç olarak, Erken Cumhuriyet döneminde belediyecilik ile ilgili düzenlemelerin katılımcı demokrasi kavramından ziyade temsili demokrasi kavramı çerçevesinde değerlendirilmesi daha yerinde olacaktır. Göymen’in M. Heper’den aktardığı “Türkiye’deki belediye sistemi yerinden yönetim yerine temsile dayanır” ifadesi bu görüşü destekler niteliktedir (Göymen, 1999: 68). Burada anlatılmak istenen, Erken Cumhuriyet döneminin yerel yönetim anlayışının temelinde, demokratik, katılımcı, kaynak bölüşümünü hedefleyen bir yaklaşımından ziyade

yerelin temsil edilmesini amaçlayan ve bunun altyapısını düzenlemekle ilgilenen bir yaklaşımın olduğudur.

KAYNAKÇA

- Belediye Kanunu (1930). T.C. Resmi Gazete, Tarih: 14 Nisan 1930, Sayı: 1471, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1471.pdf>, Erişim Tarihi: 06.11.2022.
- Ersoy, Melih (1989). “Tarihsel Perspektif İçinde Türkiye’de Merkezi Yönetim-Yerel Yönetim İlişkileri”, ODTÜ MFD, 9 (1), 45-66.
- Görün, Mustafa (2006). “Yerel Demokrasi ve Katılım: İzmir, Konya ve Ağrı İl Genel Meclis Üyeleri Üzerinde Bir Araştırma”, Yönetim Bilimleri Dergisi, 4 (2), 159-183.
- Göymen, Korel (1999). “Türk Yerel Yönetiminde Katılımcılığın Evrimi: Merkezîyetçi Bir Devlette Yönetişim Dinamikleri” Amme İdaresi Dergisi, 32 (4), 67-83.
- Oktaç, Tarkan (2020). “1920-2020 Döneminde Türkiye’de Belediyelerin Gelişimi”, Medeniyet Araştırmaları Dergisi, 5(2), 171-223.
- Tekeli, İlhan (1983a). “Democracy in Local Administrations and the Development of Municipalities in Turkey”, Turkish Public Administration Annual, 9 (10), 22-52.
- Tekeli, İlhan (1983b). “Yerel Yönetimlerde Demokrasi ve Türkiye’de Belediyelerin Gelişimi”, Amme İdaresi Dergisi, 16 (2), 3-22.
- Tekeli, İlhan (2009). Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü (1923 - 1990), Toplu Eserler 4, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ KENTLERİ ÜZERİNDEN ANKARA'YI ANLAMAK

Ahmet Yazar*

1. GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu geçmişten bir kopuş anlamına gelmediği gibi dünyanın içinde bulunduğu dönemden tüm koşullarıyla soyutlanmış ayrık bir sürecin de habercisi değildir. Özellikle düşünsel açıdan modernleşme ve ulus devletleşme Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşumunda belirleyici etkenler olarak görülebilir ancak yeni rejimi düşünsel olarak hazırlayan kadroların tek bir sorunsal bağlamında hareket etmedikleri, rejimi biçimlendiren pek çok arka planın var olduğu, bunlardan en önemlilerinden birinin de kalkınma sorunu olduğu vurgulanmalıdır. Bu çalışma kapsamında Erken Cumhuriyet döneminin kalkınma sorunsalına çözüm amacıyla ortaya koyduğu ekonomik perspektifin Anadolu kentleri üzerinden bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Çalışmanın varsayımı; Cumhuriyetin kalkınma ve kültürü önceleyen idealinin ilk önce Ankara'nın siyasal, yönetsel, ekonomik ve kültürel açıdan merkez haline getirilmesini şart koşan, merkezden çepere doğru ışınal ve sıralı bir yayılım şeklinde değil Anadolu kentleriyle birlikte, çoklu ve eş zamanlı

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ahmet.yazar@erzincan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0350-8080

kalkınma odaklı siyasal, ekonomik ve kültürel birliği esas aldığı yönündedir. Çalışmanın amacı bu varsayım doğrultusunda Erken Cumhuriyet Döneminde Anadolu kentlerinin Ankara ile birlikte yaşadıkları bu değişimin kent planlaması ve kent mekanına (kentsel kamusal alanlar ve yapılar) ilişkin görüngülerini olabildiğince derleyerek okuyucuya sunmaktır.

Çalışma daha çok derleme niteliğindedir. 1923-1950 yılları arasında Anadolu'da belirli bir nüfus büyüklüğüne sahip, buldukları bölgede ekonomi ve kentsel gelişme açısından belirli bir öneme sahip¹ özellikle nüfus açısından göç olarak büyüyen, ekonomi ve ulaşım açısından gelişme potansiyeli olan Adana, Bursa, Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, Kayseri, Konya ve Sivas kentlerinin söz konusu yıllarda geçirdikleri değişim ağırlıklı olarak mekânsal (yapılı çevre) açıdan ortaya konulmaya çalışılmış, genel olarak ülke ekonomisinin iyileştirilmesi yönünde güdülen amaçla bu kentsel görüngülerin ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Bu sayede aslında Anadolu'nun tamamında bölgelerarası bütünleşme ekonomisi yaratılmaya çalışıldığı yönünde bir görüşün de çalışma yürütülürken oluştuğunu, ancak bu konuda yöntemsel açıdan çok daha yetkin bir çalışmanın yapılmasına ihtiyaç olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

Çalışmanın seyri içerisinde, bizi ortaya koymak istediğimiz amaca doğru götüren yolda bilinçli olarak iki kısıt yarattığımızı ve bu kısıtların çizdiği sınırlar içerisinde düşündüğümüzü (buna sadık kalmaya çalıştığımızı) belirtmeliyiz. İlk olarak konuya kalkınma odaklı bir bakış açısıyla yaklaştık ve kültür tartışmalarını bir kenara bıraktık. İkincisi ise Erken Cumhuriyet dönemini anlamaya yönelik tartışmalarda önümüze çıkan

---

¹ Çalışmada ele alınan kentlerin belirlenmesinde etkili olan veriler Şevket Işık (2005)'in ("Türkiye'de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri", Ege Coğrafya Dergisi, 14, ss. 57-71) ve Yüksel Kaştan (2010)'ın ("Cumhuriyet Döneminde Nüfus Hareketlerinin Fonksiyonu", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(1), 65-76) çalışmalarında bulabilmek mümkündür.

modernleşme, hatta “Türk Modernleşmesi” ifadesinin yaratıcısı olan eleştirel yazının önyargılarından kurtulmayı amaçladık.

Öncelikle ilk kısıtla bağlantılı olarak, kalkınmanın salt ekonomik bir mesele olmadığını, kalkınmanın sosyo-kültürel yönünün de olduğuna yönelik çalışmaların mevcut olduğunu belirtmek gerekmektedir². Devletin kalkınma odaklı yeniden örgütlenişinde kültürel kodları etkileyen müdahalelerinin Anadolu kentlerindeki yaşam üzerinde etkileri muhakkak olmuştur. Örneğin Ziya Gökalp gibi ideologlarda milli kültür çok fazla kendisine yer bulmuştur. Milli kültür gibi veya İnsel’de halkçılık ilkesi üzerinden yürütülen tartışmada olduğu gibi devlet tarafından yaratılan düşünsel zemin devletin sosyo-kültürel açıdan güdümlenici bir karaktere bürünmesini de beraberinde getirmiştir (İnsel, 1996: 119). Çalışma kapsamında kalkınma odaklı bir değerlendirme yapılmaya çalışılacak, kültür üzerinden bir tartışma yürütülmeyecektir.

İkinci kısıtla ilgili olarak ise bu çalışma “Türk Modernleşmesi” vurgusunun alışlagelmiş biçimde Erken Cumhuriyet dönemi tartışmalarını yürüten her çalışmada selam durulan bir kavram olarak ortada durmasına karşı yeni bir tartışma mecrası açma kaygısı taşımaktadır. Bu kavram kullanımının yarattığı sınırlardan kurtulma yönünde; adına Türk modernleşmesi denilen olgunun tartışılmaz biçimde var olduğu öngörüsünden hareketle Türk modernleşmesinin batılılaşma mı, modernleşme projesi mi olduğu yönündeki tartışmalardan³ önce tarihsel, ekonomik, toplumsal ve siyasal olarak yaşanan bu dönüşüm sürecine neden modernleşme veya Türk modernleşmesi denildiğinin kavramsal içerik itibarıyla tartışılması gerektiğini dü-

---

² Bu çalışmalar arasında en dikkate değer olanı Prof. Dr. Miran Kurtkan Bilgiseven’in “Kalkınma ve Kültür İlişkisi” (2.Türkiye İktisat Kongresi III. Cilt, ss. 567-584) başlıklı bildiri metnidir.

³ Nurettin Topçu, Şerif Mardin, Ahmet İnsel, Metin Heper, Kemal Karpat, Nilüfer Göle, Çağlar Keyder, İdris Küçükömer gibi yazarların eserlerinde Osmanlı/ Türk modernleşmesi üzerinde önemli tartışmalar mevcuttur.

şünüyoruz. Kısacası Erken Cumhuriyet dönemindeki dönüşüm sürecinin modernleşme projesi gibi iddialı nitelemelerden uzak biçimde, yukarıda belirtildiği gibi bu dönüşüm olgusunun köklü biçimde yeniden düşünülmesi gerektiği görüşündeyiz. Bu kısıt nedeniyle Erken Cumhuriyet dönemini, Türk modernleşmesi olarak veya bir modernleşme projesi olarak değerlendirmedimizi, daha çok modernlik deneyimleri toplamının var olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca bu modernlik deneyimlerinin, liberal, muhafazakâr ve sosyalist görüşlerce üretilen eleştirel çalışmalarda nasıl anlaşıldığına yönelik bir tartışma bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Modern kelime köküne bakıldığında *moderne* – *modus* hâkim ideolojinin çağı takip etme ve hatta onun ötesine geçme isteği (muasır medeniyetler seviyesine erişme isteği) olarak sözlüklerde⁴ yer aldığı görülmektedir. 19. ve 20. Yüzyıla doğru baktığımızda bugün bizim modernleşme olarak adlandırdığımız değişimin o dönemki saiklerinin devrimsel nitelikli ekonomik, toplumsal, siyasal açıdan uzun bir dönemi kapsadığı, bu dönemin düşünsel açıdan farklı kalıpları bünyesinde barındırdığı söylenebilir. Modernleşmeyi halen biz nasıl yaşıyorsak 20. Yüzyıl başındakiler de öyle yaşıyordu, 19. Yüzyıl ortalarındakiler de öyle yaşıyordu. İçinde bulunulan ve halen devinen bir sürecin faileri olarak nasıl ki kendimizi “modernleşme/modernite projesinin” neferleri olarak görmüyorsak o dönem bu devinen sürecin bir şekilde faili olan aktörlerin modernleşme projesi üretip uyguladıklarını düşündüklerini iddia edercesine sürekli biçimde bir “modernleşme projesi” tabiri kullanmanın çok da yerinde olmayacağını düşünüyoruz. Bu nedenle ortada bir proje varsa bu proje Erken Cumhuriyet dönemi açısından bir millileşme projesi olabilir, kültürel kodların yeniden hatırlanması projesi olabilir. Kaldı ki Erken Cumhuri-

---

⁴ Bu konuda Nişanyan Sözlük, Wiktionary, Etimoloji Türkçe gibi web sayfaları incelenebilir.

yet döneminde ekonomik açıdan alınan kararlara, kalkınma yönünde atılan adımlara bile belirli bir projenin ürünü demenin zor olduğunu belirtmek gerekmektedir. Nitekim Boratav bir röportajında; Türkiye’de Cumhuriyet’in bir demokratik devrim olduğunu, dolayısıyla liberal mi kamucu mu olunacağını, sosyalist mi kapitalist mi olduğunu peşinen belirlemediğini ifade etmiştir (Oksijen, 28 Ekim-03 Kasım 2022). Benzer bir ifadeyi İnel (1996: 169) “el yordamıyla bulunan iktisadi kalkınma politikası” olarak yazısının başlığında kullanmıştır. Bundan da anlaşılacağı üzere “modernleşme projesi” şeklindeki kullanım -keza Türk modernleşmesi ibaresinin kullanımı da- Batılılaşma amacını taşıyan düzenlemelerin toplumsal ve siyasal kurumsallaşma düzlemindeki karşılığı üzerine yoğunlaşmaktadır.

Ankara ve Anadolu’daki kentleri anlamaya çalışırken başvurulan birincil argümanın “Türk modernleşmesi” olması meselesi üzerinde tartışılması gerekmektedir. Ancak Türk modernleşmesi denilince belli bir kalıba oturtulmuş, bu topraklara has biçimde tasarlanmış dört başı mamur bir yeni nizam anlaşılmaktadır. Çavuşoğlu (2014: 50-51) resmi ideolojinin modernlik idealini “giydirilmiş modernlik” olarak adlandırmaktadır. Hatta Türkiye açısından modernleşmenin değil “modernleştirme”nin söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Bu konuda önemli tartışmaları sınıflandırarak kavramsal boyutta tekrar tartışmaya açan Girgin (2020: 244), Türk modernleşmesinin bir proje olduğu fikrine katılmakla birlikte Batılılaşma olarak anlaşılması yerine Türkiye gibi Batılı olmayan toplumların modernlik deneyimlerinin Batıda yaşanan modernlik deneyimlerinden parçalar içerdiği çoklu modernlikler veya geç modernlikler olarak görülebileceği görüşündedir.

Cumhuriyetin ilanını takip eden yılların tarihsel açıdan ulus devletleşme sürecinin, milliyetçilik akımının, Avrupa’daki siyasal kurumsallaşma deneyimlerinin, pozitivist bilimsel yaklaşımının (Mardin, 1995), Fransız sosyolojisinin tesirlerinden

uzak biçimde değerlendirilmesi mümkün değildir. Ancak dönemi ele alan çalışmalarda Türkiye'nin Cumhuriyet dönemiyle birlikte yaşadığı hızlı dönüşümün modernist-determinist olduğu yönündeki tespitler yapılırken paradoksal biçimde bu iddida bulunan yazarlar (başta Şerif Mardin olmak üzere) tarafından modernist-determinist meta kalıplar yaratıldığı söylenebilir. Bunları aşmanın yolu Arlı (2015) tarafından yapıldığı gibi Türk modernleşmesinin tekrar sorunsallaştırılması, hatta bu tür adlandırmanın ötesinde Cumhuriyet dönemi değişim ve dönüşüm deneyimlerinin çok almasıklı içeriğinin “modernleşme veya modernlik” olarak adlandırılmaksızın kavramsallaştırılmasının çabası içine girilebilir. Bu çalışmanın ise böyle bir amacı bulunmamaktadır.

Erken Cumhuriyet döneminde devletin Batılı menşelerine içkin olan modern devlet hasletlerinden farklı olmadığını belirtmek gerekmektedir. Nihayetinde devlet bir toprak parçası üzerinde, bir mekanda gerçekleşir. Yapılı çevre, demiryolu ağları, ticaret ağları gibi her şey devletin düzenleme alanına gien mekansal unsurlardır. Çünkü devlet mekansız üretilmez. Devlet farklı üretim biçimlerinin mekansal dayanaklar bağlamında örgütlenmesidir (Lefebvre, 1978: 262; Kardeş, 2019: 639). Devlet öyle bir aygıttır ki sürekli biçimde mekansal kurgular yaratır. Bu sayede kontrol eder, kontrolü sürekli kılmaya çalışır, kendi arzu ettiği biçimi yaratmak için parçalar, hiyerarşilere ayırır (Kardeş, 2019: 640).

Çalışmanın kesitsel açıdan 1923-1950 yılları arasını kapsamaktadır. Bu uzun tarihsel dönem kendi içerisinde farklı dönemselleştirmelere tabi tutulmaktadır. Örneğin ekonomi açısından 1923-1929 arası dönem açık ekonomi (liberal politikalar) dönemi iken 1930-1938 arası dönem korumacı politikaların hâkim olduğu dönem olarak ayrılırken; mimari açıdan bu dönemselleştirmenin Birinci Ulusal Mimarlık Akımı açısından 1908-1930 yıllarını, İkinci Ulusal Mimarlık Akımı açısından 1939-1950 yıllarını kapsayacak şekilde yapıldığı söylenebilir.

Tabii bu tarihsel belirlemeler keskin biçimde birinin bitip diğerinin başladığı yılları anlatmadığı gibi farklı tarihsel belirlemeler de muhakkak vardır. Bu çalışmada ele alınan kentlerde meydana gelen değişimi böylesi ayrı ayrı tarihsel belirlemelerle irdelenmemiştir.

Kentsel açıdan bakıldığında Ankara'yı oluşturan düşünsel güç ve yönetsel irade ontolojik olarak içinde bulunduğu düşünce akımının hem bir ürünü hem de yeniden yaratıcısı olmuştur. Bu bağlamda Erken Cumhuriyet döneminde yaşanan değişim ve dönüşümün kentlerle iç içe geçen bir karakter taşıdığını, kentsel mekan ve kentsel gelişme bağlamında kültürel bir değişimin yaşandığını ifade eden Kulöz (2016: 28)'ne göre bu dönem Osmanlı'nın son dönemlerinden bağımsız düşünülecek bir sosyo-mekânsal stratejiler toplamı olarak ifade etmek mümkündür. Bu görüşe katılmakla birlikte çalışmanın varsayımı doğrultusunda bu sosyo-mekansal stratejiler toplamının sadece Ankara ölçeğinde değil bütün bir Anadolu ölçeğinde dikkate değer bir benzeşme ve eş zamanlılık sergilediği yönündeki öngörümüzü tekrar vurgulamak gerekmektedir.

2. ANKARA

2.1. Siyasal ve Yönetsel Nedenlerle Kentleşme

Ülkemizdeki kentleşme yazınına bakıldığında kentleşme sürecinin birbiriyle iç içe bazı nedenlere dayandırıldığı, buna göre birbirine benzer sınıflandırmalar yapıldığı görülmektedir. Örneğin Keleş (2004: 26) kentleşme nedenlerini sıralarken; ekonomik, teknolojik, siyasal, sosyo-psikolojik nedenler şeklinde bir ayrıma giderken, Toprak Karaman (2016: 17) bu nedenleri ekonomik itici-çekici, iletici ve siyasal nedenler olarak sınıflandırmaktadır. Her iki sınıflandırmada da siyasal nedenlere yer verildiği görülmektedir. Bu doğrultuda Erken Cumhuriyet dönemi kentleri arasında Ankara'nın kentleşme sürecini yön-

lendiren en önemli nedenin siyasal ve yönetsel olduğunu belirtmek gerekir.

1950'ler itibariyle tarımda makineleşmeyle ortaya çıkan topraktan kopuş, kırsalda emek arzının fazlalaşması, nüfus artışıyla birlikte tarımla uğraşan ailelerde aile bireylerinden bazılarının açıkta kalarak kente göç etmeleri, kalkınma anlayışının sanayiden tarıma kayması, iç kaynaklardan çok dış kaynaklara dayalı kalkınma politikasının benimsenmesi, özel kesim eliyle kalkınma beklentisi, karayolu şebekesinin artışıyla ulaşımın kolaylaşması, Marshall yardımıyla sermaye oluşturan kesimlerin toprak spekülasyonu ile kentsel yatırımları artırmaları, görece kentlerin cazibesinin artması gibi nedenler halen günümüze kadar etkilerini yaşadığımız ve yabancı olmadığı nedenler olarak sıralanabilir (Mimarlar Odası, 1971: 28-33). Ancak tüm bu sıralanan nedenlerden çok farklı olarak siyasal ve yönetsel kararlarla şekillenen başka bir kentleşme olgusunu Ankara özelinde ele almak mümkündür. Cumhuriyeti ilan edecek olan iktidarın Ankara'yı aynı tarihlerde başkent ilan etmesi, Türkiye Cumhuriyeti'ni temsil edecek mekânsal açıdan yeni bir yerleşim yeri, sosyolojik açıdan yeni bir toplumsal yapı, yeni bir yönetsel merkez inşa etmenin ilk işaretidir denilebilir.

1950'ler öncesindeki Ankara'nın kentleşme sürecine ilişkin özelliklerin 1950'ler sonrası Türkiye'sinde ortaya çıkan kentleşme sürecine etki eden nedenlerle bağlantısını kurmak neredeyse mümkün değildir. Daha önce ifade edilen tarımda makineleşmeden dış kaynaklara dayalı kalkınma anlayışına, karayolu şebekesinin artışından toprak spekülasyonuna kadar sayılabilecek pek çok kentleşme nedeninin 1923-1950 arası yılların Ankara'sı için belirgin biçimde kentleşme hızını artırdığı iddia edilemez. Yani Ankara'nın 1950'ler öncesi kentleşme süreci ile 1950'ler sonrası kentleşme süreci birbirinden oldukça farklıdır.

2.2. Başkent Ankara

Tankut, Ankara'nın başkent olarak belirlenmesinin arka planında yatan sebeplerden bazılarını şu şekilde açıklamaktadır; “Yirminci yüzyılın bir özelliği sayılan Canberra, Ankara, Brasilia ve İslamabad gibi planlı başkentlerin hepsinde, yaratılacak yeni fiziksel çevrenin ve onun sahneleyeceği yeni yaşam biçiminin, uluslaşma sürecini hızlandırıp güçlendirmesi beklenmektedir. Hele Pakistan ve Türkiye örneklerinde, yeni bir ulusun doğması ile sonuçlanan siyasal model değişiminin, fikirde doğan yeni ulusun gerçekte de var olmasının en güçlü aracı, kurulacak yeni bir başkenttir. Yeni başkent, görüntüsü ve faaliyetleri ile uluslaşmayı özendirecektir. Böyle bir çerçevenin kendine özgü bir karakteri, görüntüsü olacaktır. Söz konusu kentsel karakter, ulusal çaba ve gururun, kısaca uluslaşmanın, dışa vurmasıdır (Stephenson, 1970: 323'dan Akt. Tankut, 1988: 94).”

Ancak Ankara'nın başkent oluşunu sadece ulus devletleşme niyetlerine bağlamak konuyu eksik değerlendirmeye neden olacaktır. Ulus devletleşme süreci önemli bir etken olmakla birlikte yeni kurulan devletin sosyo-mekansal bir stratejisinin olduğunu görmek gerekmektedir. Simgesel, jeopolitik ve bölgesel dengeleri gözetken bu stratejik karar resmî *ideolojinin mekansallaşmasını* sağlamıştır (Çavuşoğlu, 2014: 60).

Ankara'nın başkent olarak belirlenmesini Keskinok (2006: 27-29) bölgesel gelişime kararı olarak değerlendirmiştir. Yeni başkente geri kalmışlığın giderilmesi ve bölgesel gelişmenin sağlanması için mekansal bir rol biçilmiştir. Bölgesel gelişmenin “adil ve eşitlikçi” biçimde tesis edilmesinde belirli bir birikime sahip bir kent olan Ankara tercih edilmiştir.

Gazi Mustafa Kemal'in Ankara, Sivas veya Kayseri'den birini başkent olarak ilan edilecekken *de facto* biçimde Ankara'da karar kılınması görüşü bu stratejik tercihi basitleştirmektedir.

Anadolu'nun kalkınabilmesi için başkentin, bir ağırlık merkezi oluşturabileceği bir yerde kurulması görüşü daha tutarlı görünmektedir (Tankut, 1988: 95). Ancak ağırlık merkezi ifadesinin salt ekonomi ve sayısal bir veri olarak nüfus açısından değil Anadolu'daki hakim toplumsal yapı (kentli eşraf, dini önder, toprak ağası, taşra doktorları, avukatlar, bürokratlar vb.) gibi etkenler açısından da göz önünde bulundurulmalıdır⁵.

13 Ekim 1923 tarihinde Ankara'nın Başkent olarak kabul edilmesi, hızlı biçimde yeniden yapılandırılacak olan bu kentin gelişme potansiyeline hizmet edecek bir yönetsel projeksiyonun ortaya konulması gerekmiştir. Osmanlı yerel yönetim deneyiminin İstanbul'daki örneği olan Şehremaneti örgütlenmesi Ankara için uygun görülmüştür (Tankut, 1988: 96). "Şehremaneti Kanunu 1930 yılında 1580 Sayılı Belediye Kanunu çıkana kadar sürmüştür. Yaklaşık 6 yıl yürürlükte kalan Şehremaneti Kanunu döneminde, 583 Sayılı Kanun ile planlanan yeni şehir modeli için kamulaştırmalar yapılmıştır. Ayrıca bu dönem içerisinde planlama ve yatırımlar devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. 1928 tarihinde 1351 sayılı Kanun ile İçişleri Bakanlığına bağlı olarak görev ifa eden Ankara Şehri İmar Müdürlüğü kurulmuştur. Ankara kenti için İmar Müdürlüğünün kurulması başkent Ankara'nın imarının bir şehir belediyesinden farklı olarak bir devlet meselesi olarak ele alındığının göstergesidir. 1930 yılında çıkarılan 1663 sayılı kanunla birlikte Ankara İmar Müdürlüğüne araziler, arsalar ve topraklar üzerinde işlem yapabilme yetkisi verilmiştir" (İrdem ve Lenger, 2021: 341). Ankara'nın yoktan var edilen bu yönetsel yapılanması içinde Cumhuriyetin kentli burjuvazisi, meclis üyeleri, İnsel'in (1996: 138) ifadesiyle *memur-girişimciler* (*yarı-resmi girişimciler*) oldukça önemliydi. Böyle bir durumda kentsel ranttan pay alan bir sınıfların ortaya çıktığı bir Ankara'dan bahsetmek gerekir. Çünkü yeni inşa

---

⁵ Bu konuda Bkz. Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi Makaleler 4 içinde eğitim başlığı (İstanbul, İletişim Yayınları, s. 230-238).

edilen Ankara imar spekülasyonlarına açık haldedir (Çavuşoğlu, 2014: 116). Nitekim bürokrasi, “arazi spekülasyonu ve devlet ihaleleri yoluyla” rant temin etmeye başlamıştır (Çavuşoğlu, 2014: 60). Ankara'nın imarı büyük oranda kamulaştırma kararlarına dayanmaktadır. 24.03.1925 tarihli 583 sayılı yasa ile Ankara Şehremanetine yetki verilerek yaklaşık 3 milyon m²'lik arazi kamulaştırılmıştır. Ancak kamulaştırılan alanların imarıyla ortaya çıkan değer kamu döndürülememiş, spekülatif baskılarla birlikte ortaya çıkan yüksek arazi fiyatları kentsel gelişimi olumsuz etkilemiştir (Keskinok, 2006: 45).

Ankara'daki değişimi Anadolu'daki arzulanan değişimin öncüsü olarak görebiliriz. Özellikle mimari, kent planlaması, anıtlar ve heykeller üzerine yoğunlaşan yapılı çevre unsurları üzerinden bu süreci okumaya yönelik çok sayıda çalışma mevcuttur (Tankut, 1988; Alpagut, 2017). Bu çalışmalar Egli, Jansen, Lörcher, Jaussely gibi plancıların çalışmaları; Holzmeister, Mongeri, Kemaleddin Bey, Arif Hikmet Koyunoğlu, Vedat Tek gibi dönemin mimarlarının eserleri; Hanak, Thorak, Krippel, Canonica'nın anıt ve heykelleri üzerinde durmaktadır. Adı geçen mimar ve plancılar Ankara'yı hamur gibi yoğurarak ortaya çıkarmışlardır⁶.

Kapitalizm, devletçilik ve korumacılık (Kaprol, 2002: 172) üçlüsüyle bütün Anadolu coğrafyasında bölgelerarası bütünleşme ekonomisi tesis edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu görüşü destekleyen veriler de mevcuttur. Örneğin 1927-1950 arasında sanayi istihdamı %88 artmış, karayolu ağı 13.900 km'den 24.200 km'ye, motorlu taşıt sayısı 1.500'den 26.500'e, yük taşımacılığı 20 ton/km'den 147 ton/km'ye deniz ticaretinin yaklaşık 100.000 tondan 500.000 tonu aşması, üstelik verilerdeki bu artışın tek bir kent veya birkaç sektöre bağlı olarak değil, 1933 sanayi planıyla ilişkili biçimde farklı kent-

⁶ Bkz. Ayşe Durukan Topuz (2018). “Türkiye’de Erken Cumhuriyet Dönemi Yabancı Mimarların İzleri, Franz Hillinger Örneği”, *Megaron*, 3(3), 363-373.

lerde farklı sektörlerdeki gelişime bağlanabilir. Diyarbakır ve Elazığ'da içki, Bitlis'te tütün, Malatya'da tütün ve iplik, Iğdır'da iplik fabrikalarının devlet eliyle kurulması ve Doğu-Güneydoğu Anadolu'nun demiryoluyla Ankara ve kıyı kentlerine bağlanması bu mekânsal dönüşümle birlikte kalkınma ve dünya kapitalizmine eklemlenme çabasının sonuçları olarak görülebilir (Çavuşoğlu, 2014: 117).

Ankara'dan beklenenin başkent olarak modern dünya anlayışının ve bu anlayışa uygun Türkiye'nin yeni yaşam biçiminin simgesi olması, diğer kentlerin önünde de bir örnek oluşturması olduğunu ifade eden Kulözü (2016: 28) Ankara'nın başarısının rejimin başarısıyla özdeşleştiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Kulözü (2016: 30)'nün anlatımıyla Ankara'daki normatif kent planlama anlayışı Anadolu'daki belli büyüklükteki kentler için de planlama yapma zorunluluğuna dönüştürülmüştür. Nitekim Herman Jansen'in 1930'lu yıllarda yayına başlayan *Belediyeler Dergisi*'nin 12. sayısında yayımlanan yazısında "memleket planı ile kent planının birbirinden ayrılması" gerektiğini belirtmesi, Anadolu'daki kentlerin ve bölgelerin birlikte gelişmesi yönündeki stratejik kararın net bir ifadesidir.

Gazi (Atatürk) Orman Çiftliği⁷ (AOÇ), tarımın nasıl yapılması gerektiğini idealize eden bir prototipin, bir başka deyişle "numune çiftlik" in 1934 yılında Ernest Egli ve 1936'da Herman Jansen tarafından hazırlanan (kentsel ve bölgesel nitelikli) planlarla⁸ biçimlenen yapısı sadece arazi kullanım planlaması ve mimari açıdan değil kültürel, sosyal ve ekonomik açıdan bir yeni düzen vizyonu yaratmaya yarıyordu (Alpagut, 2017: 2).

---

⁷ Gazi Orman Çiftliği, Gazi Mustafa Kemal'in Atatürk soyadını almasıyla Atatürk Orman Çiftliği olarak anılmıştır.

⁸ Başta Herman Jansen olmak üzere Alman mimarlar tarafından Türkiye'deki kentlere yönelik yapılan planlara Berlin Teknik Üniversitesi Mimarlık Müzesi arşivinden ulaşılabilir. İlgili link: <https://www.arkitera.com/haber/berlin-teknik-universitesi-mimarlik-muzesi-arsivinden-turkiyeye-dair-projeler/>

“Gazi Orman Çiftliği, İzmir İktisat Kongresi’nde geliştirilen düşüncelerin, Beş Yıllık Sanayi Planı’nın ve Atatürk’ün Meclis açılış konuşmalarında dile getirdiği çiftlikler sisteminin, tarımda kollektifleşme ve makineleşme politikalarının, kırsal kalkınma ve özgürleşme hedeflerinin modeli olarak üretilmiştir” (Alpagut, 2017: 7).

Sokak ve meydanlarda yapılan geçit törenleri, Belediye Bandosu’nun Pazar konserleri, bakımlı bahçeler, kahveler, Bulvar’da gezinti, Halkevi’nde gösteriler gibi yeni gelenekler yaratılmıştır (Tankut, 1993: 270-271; Alpagut, 2017: 4).

Kemalist kent planlaması, partinin altı ilkesi ve temelde tek bir ulus yaratmak, resmi ideolojiyi seküler alana taşımak, kadını toplumsal hayatta öne çıkararak Cumhuriyetin önemli bir figürü yapmak ve kalkınma ışığında gerçekleşmektedir (Özer ve Özen, 2019: 64). Bu noktada kalkınma bakış açısının kentler üzerinden şekillendiğini ancak daha net bir ifadeyle Anadolu’nun geliştirilmesinin önemli bir bölgesel gelişme stratejisi olarak belirlendiğini vurgulamak mümkündür (Keskinok, 2006: 74).

3. ANADOLU KENTLERİNDEKİ DEĞİŞİM

1950’ler öncesinde Anadolu’da hızlı ve güçlü kentleşme olgusu yoktur. 1927 yılında kentsel nüfusun ülke nüfusuna oranı %24,2 iken 1950 yılında bu oranın %25’e yükseldiği görülmüştür. Bu kayda değer olmayan artış 1950 sonrasında farklılaşmış, her 5 yılda bir yaklaşık %5 oranında kentsel nüfus artışına dönüşmüştür (Şevket, 2005: 61). 1923-1950 yılları arasındaki kentleşme olgusunu anlamak için rejimin ekonomide yön arayışını ortaya koymak gerekmektedir. Çavuşoğlu’nun tespitiyle ulus inşa sürecinde planlamadan yararlanarak dünya kapitalizmiyle akılcı bir bütünleşme sağlanmak istenmiş ancak buna yönelik kararlı bir tutum sürdürülememiştir (Çavuşoğlu, 2014: 55).

1923-1950 yılları arasında Anadolu kentlerindeki değişim yeni kurulan rejimin ekonomide yön bulma gayretleriyle ve kalkınma amaçlarıyla beraber değerlendirilmelidir. 17 Şubat-4 Mart 1923 yılında düzenlenen I. İzmir İktisat Kongresi ile devletin 1929 yılına kadar sürecek olan; bir taraftan liberal ekonomi araçlarını önemseyen bir taraftan da iç kaynaklarla üretimi önceleyen ve hatta üretimi milli bir kültür haline getirmeyi isteyen misak-ı iktisadi kararları alınmıştır.

Özer ve Özen'e göre Türkiye'de söz konusu dönemde devlet kapitalizminden farklı bir ekonomi politikası benimsenmiştir. Ahmet Makal (2002)'ın metninde belirttiği gibi, "kapitalistleşmesi geç olan otoriter korporatizm" ifadesiyle kendini bulan aslında liberal emareler taşıyan korporatizm uygulamalarına denk gelen devletçi bir anlayış egemendir. Çavuşoğlu (2014: 44) da benzer bir yaklaşımla "hiçbir zaman tam anlamıyla liberal olamayan ekonomide, korporatist bir devlet kapitalizmi kaçınılmaz hale gelmiştir" şeklinde bu durumu nitelemiştir. Örneğin "1924 yılında, Mütedair Kanunu ile içki üretimi tekel altına alınmaktadır. 1926 yılında, İspirto ve Meşrubat-ı Külliye İnhisarı Hakkında Kanunu ile alkollü içki üretimi ve ithali devlet tekeline verilmektedir. 1925 yılında, Tütün İdare-i Muvakatesi ve Sigara Kağıdı İnhisarı kanunu ile tütün rejisi satın alınmaktadır. 1925 yılında, Şeker Fabrikalarına verilen İmtiyaz ve Muafiyet Hakkında Kanunu ile şeker fabrikası kurmak ve işletmek için hükümet izni gerekli hale getirilmektedir. Yine 1925 yılında Liman İşletmeler İnhisarına Dair Kanunu ile liman tekeli kurulmaktadır" (Özer ve Özen, 2017: 61). Ancak unutulmamalı ki, Osmanlı döneminde yarı sömürge haline gelen bu tür işletmeler devletleştirilerek yeniden yapılanan devletin güvelliğini ilgilendiren stratejik sektörlerle hakim olması sağlanmıştır.

Devletin ekonomide yön bulma arayışlarına ilişkin olarak İnsel (1996: 132) devletin bu çabasını, güdümlü ulusal ekono-

minin kurulmasıyla ilişkilendirip patrimonyalist bürokrasinin belirlediği stratejiler içinde hareket eden yarı resmi girişimlere vurgu yaparak değerlendirmiştir.

Kentler üzerinden yaratılan değişimi açıklayan önemli tespitlerden biri sayılabilecek olan Alpagut (2017: 3)'un deyişiyle "Genç Türkiye Cumhuriyeti (...) ulusallık bilincini kentsel programlar ile desteklerken bilimsel ve akılcı bir yol izlemeyi hedef edinmiştir." Ancak yine Alpagut (2017: 3) tarafından, "Ankara'nın başkent kimliğine kavuşması, Cumhuriyet'in başarısı ile eşdeğer görülür ve ulus bilincini oluşturacak bir program olarak ele alınır" ifadesi Ankara dışındaki kentleri göz ardı etme ihtimalini canlı tutması bakımından eksik bir ifadedir. Tam da bu noktada dikkate değer olan husus, 1929 ekonomik buhranının etkileri yaşanana kadar devletin Ankara'da başlattığı özellikle yapılı çevre üretimindeki reformist uygulamaların 1929 buhranı sonrası Anadolu'daki kentlerde devletin etkin biçimde üretimde rol alacak şekilde evrilmesidir. Anadolu kentlerinde kırsal alanlarda üretilen ürünlere dayalı tarımsal endüstrinin oluşturulmaya çalışılması ya da bir başka deyişle tarıma dayalı kalkınmanın hedeflenmesi, bunu destekleyecek şekilde aşar vergisinin kaldırılması, köylünün topraklandırılması, meraların tarıma açılması sayesinde 1929 yılında tarımda %29 oranında büyüme kaydedilmiştir (Dernek, 2006: 3).

Anadolu kentlerinde devlet eliyle oluşturulmaya çalışılan sanayileşme ve nüfus çekiminin yarattığı etkilerden biri de devletin resmi ideolojisinin halkla buluşma hızındaki ve derinliğindeki değişimdir. Anadolu'da hakim eşrafın dolaylı vergilerle tanışması gibi yerel efradın, ailelerin devlet ricaliyle olan ilişkilerinin ekonomi üzerinden yeniden düzenlenmesi kent meydanı, kentin ana caddesi, hükümet konağı, bankalar, parklar, anıtlar (Özer ve Özen, 2019: 67) gibi mekânsal düzenlemelerle ilişkilidir. Kentte yaşayanlar devletin gücüyle ve yüzüyle mekan üzerinden tanışmaktadır. Bunun yanı sıra sadece kent-

sel mekan değil üretim mekanlarında da devletle tanışma gerçekleşmektedir. Fabrikaların sahip olduğu kreş, yemekhane, müsamere/toplantı salonu, lojman, fabrikalarda çalışan bekar memur/işçilerin konakladığı pavyonları (pavyon veya yatakhane) bu tanışmanın mekanları olarak nitelemek mümkündür. Asiliskender (2009: 159) Anadolu kentlerinde meydana gelen toplumsal değişimi; kimlik farklılaşması ve kozmopolitleşme, kadın-erkek ilişkilerinde değişim ve kolektif yaşamın değişimi olarak değerlendirmektedir. Anadolu kentlerindeki bu değişim kırdan da benzer şekilde bir değişimle paraleldir. Nitekim mimar Egli'ye köy ilkokulu planları yaptırılmış olması bu paralellığe işaret etmektedir (Dere ve Oral, 2020).

1923 sonrasındaki liberal politikalarla teşvik edilmeye çalışılan üretim için bankalar önemli bir aktör olarak ortaya çıkmış, kentlerde de kurulan şubeler yine devletle halkın buluşma mekanları olmuştur. Bu mekânsal buluşma, en nihayetinde tekrar hatırlamak gerekirse sosyo-mekânsal bir stratejinin ürünüdür. Bu sayede devletin resmi ideolojisi kentte üretime dahil olan, kentin ticaretini elinde bulunduran ya da bundan nemalanan kesimler üzerinde sosyo-politik bir etki yaratmıştır.

Özetle Çavuşoğlu'nun da belirttiği gibi; Gramsci'nin mimari, cadde ve sokaklar ile bunların adlarını ideolojinin yayılma kanallarına eklemesini haklı çıkarır şekilde Ankara ve Anadolu kentlerinin değişimi anlamlıdır. Zira "mekan iktidarın varlığını tebaaya ilettiği" ideolojik bir sahnedir (Yeşilkaya, 1999: 16; Çavuloğlu, 2014: 55). Ancak bu noktada ideolojiyi besleyen saiklerin içerisinde kalkınma hedeflerini, özellikle Erken Cumhuriyet dönemi söz konusu olduğunda her zaman göz önünde bulundurulmak gerekmektedir. Bu noktada Kartal (2019: 309) 1929 ekonomik buhranı sonrasında korumacı devletçi politikaların daha baskın hale gelmesiyle Anadolu kentlerinin demiryoluyla hem birbirlerine hem de Ankara'ya eklenmesi yönündeki mekânsal stratejiye dikkat çekmektedir.

3.1. Sivas

Osmanlı'nın son dönemlerinden Erken Cumhuriyet dönemini kapsayan yıllara kadar Anadolu'nun önemli kentlerinden biri olan Sivas'taki kentsel değişim, Cumhuriyet'in ilk yıllarında demiryolu şebekesinin oluşturulması ve fabrikaların kurulmasıyla hızlanmıştır. Nitekim 1935 yılında Wagner, 1941 yılında ise Wandenberg tarafından yapılan planlarla kentsel gelişim yönlendirilmeye çalışılmıştır. 1939 yılında Devlet Demiryolları Fabrikası'nın kurulması, 1943 yılında ise Çimento Fabrikası'nın kurulmasıyla birlikte kente olan göç de artmıştır. Kentte istasyon ve meydanın oluşumu modernleşmenin iki temel göstergesi olarak görülmektedir (Ökmen, 2001: 242; Türk ve Oral, 2022: 186).

Sivas kent meydanı geçmişten bugüne Hükümet Meydanı, İstasyon Caddesi, Selçuklu Parkı ile etrafındaki tarihi ve dini yapılarla bütünlük taşıyan, anayolları kendine bağlayan önemli bir merkez konumundadır. Zira bunda ışımsal kent planlamasının etkisi de göz ardı edilemez. Meydanın etrafından bulunan devlet daireleri ile kamusal yapılar (sinema, halkevi, medreseler, nikah salonu, hapishane vb.) yapılar Erken Cumhuriyet dönemindeki sosyo-mekansal değişimi yansıtmaktadır. (Kallender ve Demiroğlu, 2011: 364).

3.2. Erzurum

Osmanlı döneminde, ticaret merkezi özelliği taşıyan Taş Mağazalar ile çevresindeki Ulu cami ve Çifte Minareli Medrese, bunlara ek olarak Lala Paşa dini merkezin dışında kentin belirgin bir yönetim merkezine sahip olmadığı anlaşılmaktadır (Kulözü, 2016: 36).

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Erzurum'un tarihi yerleşim yerlerinin çeperinde J. H. Lambert tarafından yapılan plan doğrultusunda kentsel gelişimin yaşandığı söylenebilir. Ancak

1960'lı yıllara kadar kente yönelik göçlerle ortaya çıkan kentsel nüfus artışı nedeniyle önce 400 hektarlık bir alan için yapılan planın 950 hektarı aşan kentsel yayılma neticesinde yetersiz kalması, Zeki Yapar planı (1966) gibi başka planların yapılmasını beraberinde getirmiştir (Kulözü, 2016: 37).

Hükümet Binası, Adliye Binası, Kongre Binası, Vali Konağı, bir dönem Alman Konsolosluğu olarak kullanılan Atatürk Evi gibi yapılar kentteki Birinci Ulusal Mimarlık Akımı'nın etkisini yansıtan yapılardır. Bunların yanında Kulözü (2017) tarafından Cumhuriyet'in yaratmak istediği ulus devlet belleğinin bir aracı olarak nitelenen halkevleri üzerinde durulmuştur. Ülke genelinde 1932 yılında açılan 14 halkevinden biri olan Erzurum halkevinin⁹, rejimin mekânsal stratejisine uygun biçimde benzerleri gibi kentin en önemli yeri olan Cumhuriyet Meydanı'nda olacak şekilde kent merkezinde konumlandırıldığı, hatta Hükümet Konağı'ndan sonra en önemli yapı olduğu ifade edilebilir (Kulözü, 2017).

3.3. Bursa

Bursa'nın 1930'lu yıllar itibariyle devlete ait sanayi tesislerinin kurulduğu, ekonomik kalkınmanın lokomotifi kentlerden biri olarak düşünülmesi; Bursa'nın sahip olduğu doğal kaynaklara ve ürünlerine kıymet verilmesinin yanında İzmir İktisat Kongresi'nde ifade bulan Misak-ı İktisadi temelinde inşa edilmeye çalışılan ulusal ekonominin ilk örneği kentlerden biri olma potansiyelini taşımasıyla ilişkilendirilebilir (Süzgün, 2019: 411-412). Nitekim bugün bile Bursa denildiğinde bugün bile halen akla ilk gelen önemli tekstil ve sanayi firmalarının (Merinos, İpek-İş, Gemlik Suni İpek, Uludağ Gazoz vb.) 1930'lu yıllarda Bursa'da kurulmuş olmaları Erken Cumhuriyet Dönemi

---

⁹ Erzurum Halkevi resmi olarak 23 Şubat 1934 tarihinde açılmıştır (Arslan, 2013).

kentleri içerisinde Bursa'nın ekonomik açıdan farklı bir nitelik kazandığını ortaya koymaktadır.

Eski bir Osmanlı başkenti olmanın ötesinde sahip olduğu ılıman iklim ve verimli ovasıyla öne çıkan, tarımsal niteliği baskın bir kenttir. Karabağ (2016)'ın çalışmasında Cumhuriyet Döneminin tarımsal temelli ekonomik kalkınma anlayışının Bursa'nın sahip olduğu tarımsal potansiyelle örtüşmesinin tesadüf olmadığını ortaya koyan veriler sunulmaktadır. Ayrıca Polatoğlu ve Eyyüpoğlu (2020: 353)'nin çalışmasında Bursa'da 1800'lü yılların ortalarında kentte ipek fabrikalarının kurulmaya başlandığı belirtilmektedir. Bu açıdan kentte sınai üretim kültürünün ve Cumhuriyet dönemi öncesi sermayesinin bazı deneyimlerinin var olduğu ifade edilebilir.

Kentte devlet eliyle açılmış olan fabrikalarda, işçilerin sosyal yaşamlarına ilişkin imkanlar da sunulmuştur. Kreş, lojman, toplantı ve eğlence salonları bu fabrikaların tamamlayıcı unsurları olarak düşünülmüştür. Bu nedenle fabrikaların bulunduğu yerlere yakın biçimde inşa edilen lojmanlar fonksiyonel açıdan farklı nitelikteki mekanları birbirine bağlayan caddeler, sokaklar ile yeni bir kimlik kazanmaya başlamıştır (Kaprol, 2002: 174).

Kentteki mimari eserlerde Birinci Ulusal Mimarlık Akımı'nın etkileri görülmekle birlikte o dönem Türkiye'de bulunan yabancı mimarların da Avrupa'daki değişimi Türkiye'ye taşıyan mimari çalışmaları ortaya çıkardıkları anlaşılmaktadır. Kentin yeni cadde ve sokaklarında bulunan binalar bu mahiyette değerlendirilebilir. Bu binalar arasında konut alanları ayrı bir yere sahiptir. Bursa'nın istihdam açısından taşıdığı potansiyel, iç göç ve balkanlardan gelen dış göç ile birlikte değerlendirildiğinde konut ihtiyacının artması yönünde bir etki yaratmıştır. Bu bakımdan nüfus hareketlerinin toplumsal değişmeyi hızlandırdığı Bursa'da çekirdek aile yapısına uygun konutların inşa edilmesi, kullanılan malzemelerin ekonomik olması, sade

ve orantılı, her kesimden insanın ihtiyacına cevap verecek bir sentezi ortaya koyan yapıların sıklıkla görülmesini beraberinde getirmiştir (Kaprol, 2002: 179).

3.4. Adana

Adana'da Erken Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen projeler ve yapılarda Ankara ile eşzamanlı bir dönüşümün izleri görülmektedir. Kentin eski merkezi ile yeni istasyon arasında kalan bölgenin imar planının hazırlanması işi Jansen'e verilmiştir. 1935-40 yılları arasında yapılan imar planına sadık kalınarak büyük bir park, spor alanı, ayrıık nizam konut yapılar birbirine yürünerek ulaşılabilen mekanlar şeklinde tasarlanmıştır. Adana'daki bir başka Erken Cumhuriyet dönemi yansıması ise Ziraat Bankası binası örneğinde görülebilir. Ankara'daki Ziraat Bankası Genel Müdürlük binasının tasarımcısı İtalyan mimar G. Mongeri 1930 yılında Adana'daki şube binasının da tasarımını yapmıştır (Saban, 2016).

Bu noktada Ziraat Bankası örneğinde olduğu gibi 1908-1930 yılları arasında gelişen yeni bir mimari üslup olarak Birinci Ulusal Mimarlık Akımının örneklerinden birinin de Gazi İlmektebi olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu dönem eserlerinde Osmanlı etkisinden bahsetmek mümkünken 1939-1950 yılları arasına tarihlenen İkinci Ulusal Mimarlık Akımı'nın etkilerini taşıyan Halkevi (1940) ve Adalet Sarayı (1946) gibi mimari yapıların da kentteki Erken Cumhuriyet Dönemi eserleri arasında önemli bir yere sahip olduklarını vurgulamak yerinde olacaktır (Saban, 2016).

3.5. Eskişehir

Bağdat-Berlin demiryolu üzerinde bulunan Eskişehir, Erken Cumhuriyet döneminde kamu yatırımlarının yoğunlaştığı bir ticaret ve sanayi kenti olma yönünde gelişmeye başlamıştır.

Koca ve Karasözen (2010: 201)'in çalışmasında ele alınan 7 yapının (Hükümet Konağı, Gar Binası, Adliye Binası, Merkez Bankası, Porsuk Oteli, Kılıçoğlu Sineması-İşhanı ve Apartmanı, Emek Oteli ev Otogar) 6'sı devlet tarafından, 4'ü mimari projeyle yapılmıştır.

Eskişehir'de demiryolunun varlığı kente önemli bir stratejik nitelik kazandırmaktadır. Önceleri Eskişehir'i İstanbul'a bağlayan demiryolu, Ankara'nın başkent olmasıyla Eskişehir'i Ankara'ya ve Konya'ya bağlayan bir niteliğe bürünmüştür. Ayrıca Cer Atölyesi'nin kurulması da istihdamı teşvik etmiştir (Koylu, 2008: 386).

Eskişehir'deki dikkate değer örneklerden biri de Çifteler harasıdır. Kırsal kentle birleştiren önemli temsil mekanlarından biri olan bu örnekte haranın ülkeye sağladığı ekonomik ve teknik kazanımların dışında aynı zamanda haranın sahip olduğu mekânsal yapılanma kamusal işlevlere sahip olmuştur. Yemekhane, misafirhane, lojmanlar, cami, çeşme, lokal, spor salonu vb. mekanlar böylesi bir devlet tesisini haranın çalışanları ve ziyaretçileri üzerinden toplumsal yapıyla buluşturmuştur (Arıtan, 2019). Bu bakımdan Gazi Orman Çiftliği'ni hatırlatan bir işlevselliği canlandırmıştır.

Edirne, Aksaray, Isparta, İzmir, Mersin, Tarsus ve daha pek çok Anadolu kenti Erken Cumhuriyet döneminde kalkınma siyasalarının mekânsal yönüyle tanışmış, planlama uğraşısıyla biçimlenmiştir. Herman Jansen'in ve Gustav Allinger'in İzmir Şehir Planları, yine Jansen'in Gaziantep planları örnek olarak gösterilebilir.

4.SONUÇ

Bu çalışmanın iki itiraz noktasından biri tek bir modernlik halinin olmadığı, Batılı örneklerinden geç bir zamanda ortaya çıkan çoklu ve kesikli modernlik deneyimlerinin Erken Cumhu-

riyet döneminde görülebileceği; ikincisi ise Erken Cumhuriyet döneminin kapsadığı 1923-1950 yılları arasındaki dönemde farklı ekonomik yön arayışlarının olduğu ama amacın kalkınma noktasında birleştiği farklı devrimsel uygulamaların, yasal düzenlemelerin ortaya çıkarıldığı, sosyo-mekansal stratejilerin belirgin biçimde devlet ideolojisini yansıttığı, ancak bunun da ekonomi temelinde, devlet güdümlü biçimde kapitalizmi selamlayan bir noktada durduğu, bu nedenlerle tüm alması ve arayışlarla dolu yapı ortadayken buna bir *proje* denilemeyeceğidir.

Zoraki bir modernleşme projesinden çok planlama odaklı araçların her alanda öne alındığı, kentlerin ekonomik açıdan kalkınmanın lokomotifi olarak görüldüğü, tek merkezli büyüme yerine ağ tipi işlevsel bir bütünlük arzulandığı söylenebilir. Bölgelerin birbiriyle bütünleştiği, kentlerin birbirine eklemlendiği, kırın kentlere eklemlendiği bir kalkınma stratejisi söz konusudur. Ekonomide yön arayışlarıyla, Anadolu'daki aktörlerle ve yarı resmi girişimcilerle biçimlenen kentlerin Ankara'nın başı çektiği bir katarın vagonları olmaktan çok eş zamanlı ve birlikte yürüyen bir gelişmenin (farklı potansiyeller ölçüsünde) deneyimlendiği yerler oldukları anlaşılmaktadır.

Anadolu kentlerinin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan geçirdiği değişimin sosyo-mekansal açıdan devlet stratejisi ile halkın yaşantısının bulunduğu yerler olmasından kaynaklandığı ve bu buluşmanın öyle çok da modernlik projesi denilemeyecek rastlantısal deneyimleri bünyesinde barındırdığı söylenebilir. Bu bakımdan kentin yapıları çevre anlamındaki formel niteliği Ankara'yla kalmamış Anadolu'nun her yerine yayılmış ancak toplumsal zeminde bir dayatmacı modernleştirmeden çok farklı modernlik deneyimleri olarak kesikli ya da çoklu biçimde Anadolu kentlerinde bu kentleşme süreci deneyimlenmiştir.

KAYNAKÇA

- Alpagut, Leyla (2017). "Hermann Jansen İçin Ankara'da Yeni Bir Görev: 'Gazi Orman Çiftliği' Planlaması", Ankara Araştırmaları Dergisi, 5(1), 1-26.
- Aritan, Özlem (2019). "Cumhuriyet Modernleşmesi ve 'Kırsal İletişim/Kalkınma' Eksenleri Bağlamında Mekânsal Bir Model Olarak Eskişehir Çifteler Harası", Tasarım Kuram, 15(28), 179-198.
- Arlı, Alim (2015). "Disiplinlerin Kavşağında 'Türk Modernleşmesi'ni Sorun-
sallaştırmak: Normativite ve Sosyal Bilim", Sosyoloji Konferansları, 52 (2015-2), 221-255.
- Arslan, Mukaddes, (2013). "Türk Siyasi Tarihinde Erzurum (1923-1950)", Atatürk Araştırma Merkezi, 85, 207-218.
- Asiliskender, Burak (2009). "Cumhuriyet Sonrası Kalkınma Hareketi olarak Sanayileşme ve Mekânsal Değişim", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 7(13), 153-169.
- Berlin Teknik Üniversitesi Mimarlık Müzesi, <https://www.arkitera.com/haber/berlin-teknik-universitesi-mimarlik-muzesi-arsivinden-turkiye-dair-projeler/>, Erişim Tarihi: 01.09.2022
- Bilgiseven, Amiran Kurtkan (1981). "Kalkınma ve Kültür İlişkisi" 2.Türkiye İktisat Kongresi Bildiri Kitabı III. Cilt, 567-584, <https://dergi.park.org.tr/tr/download/article-file/101245>, Erişim Tarihi: 10.11.2022
- Çavuşoğlu, Erbatır (2014). Türkiye Kentlerinin Toplumsal Arkeolojisi, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Dere, Murat Erdal ve Oral, Murat (2020). "Erken Cumhuriyet Döneminde Ernst Arnold Eğli'nin Köy İlkemktep Planları ve Eğitimin Önemi", Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, 21(47), 252-277.
- Dernek, Zeynep (2006). "Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler", Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 1(1), 1-12.
- Durukan Topuz, Ayşe (2018). "Türkiye'de Erken Cumhuriyet Dönemi Yabancı Mimarların İzleri, Franz Hillinger Örneği", Megaron, 3(3), 363-373.
- Girgin, Orçun (2020). "Türk Modernleşmesini Kavramsal Olarak Çözümlemeye Yönelik Bir Tartışma", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 64, 227-246.
- Işık, Şevket (2005). "Türkiye'de Kentleşme Ve Kentleşme Modelleri", Ege Coğrafya Dergisi, 14, 57-71.
- İnsel, Ahmet (1996). Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İrdem, İbrahim ve Lenger, Asilkan (2021). "1923-1950 Arası Dönemde Ankara Kentleşmesi ve Sorunları", Gazi Akademik Bakış, 14(28), 331-357.

- Kaprol, Timur (2002). "Cumhuriyet Sonrası 1930-1950 Yılları Arasında Bursa'da Mimari Gelişim", *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 7(1), 171-184.
- Karabağ, Hacer (2017). "Osmanlı'nın Tarımsal Mirası ve Erken Cumhuriyet Döneminde Kırsal Kesimin Kalkınmasına Yönelik Çalışmalar (Bursa Örneğinde)". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(32), 225-257.
- Kartal, Cemile Burcu (2019). "Cumhuriyet'in Başkentinin Mekânsal Dönüşümü ve 1928-1930 Dönemi Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Yansımaları", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 306-344.
- Kaştan, Yüksel (2010). "Cumhuriyet Döneminde Nüfus Hareketlerinin Fonksiyonu", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 65-76.
- Keleş, Ruşen (2004). *Kentleşme Politikası*, Ankara: İmge Yayınevi.
- Keskinok, Çağatay (2006). *Kentleşme Siyasaları*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Koca, Güler ve Karasözen, Rana (2010). "1945-1960 Dönemi Eskişehir Modern Kent Merkezinin Oluşumunda Öne Çıkan Yapılar", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3), 191-211.
- Koylu, Zafer (2008). "XX. Yüzyılın Başlarında Eskişehir", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24(71), 381-412.
- Kulüzü, Neslihan (2016). "Bir Mekânsal Modernleşme Öyküsü: Erzurum Kenti ve Kentsel Mekânında İkili Dokunun Oluşumu", *İdealkent*, 18(7), 22-47.
- Kulüzü, Neslihan (2017). *Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı Yitirilen Bir Erken Cumhuriyet Dönemi Mirası: Erzurum Halkevi*, <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=409&RecID=4188>, Erişim Tarihi: 02.10.2022
- Lefebvre, Henry (1978). *De l'État*, 4 vols. Paris: UGE.
- Makal, Ahmet (2002). "Türkiye'de Tek Parti Dönemi ve Korporatizm Tartışmaları", *Toplum ve Bilim*, 93, 173-199.
- Mardin, Şerif (1995). *İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mimarlar Odası Ankara Şubesi (1971). *Türkiye'de Kentleşme*, Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.
- Oksijen Gazetesi, 28 Ekim-03 Kasım 2022.
- Ökmen, Mustafa (2001). "Sivas'ta Kentsel Gelişme", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 239-264.
- Ölmez Kalender, Sevgi ve Demiroğlu, Demet (2011). "Tarihi Süreç İçerisinde Sivas Kent Meydanı'nın İrdelenmesi", *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 1(3), 355-365.
- Özer, Burak ve Özen, Dilvin (2019). "Kemalist İdeoloji Bağlamında Kent-Taşra Kurgusu ve Kent Psikolojisi", *Liberal Düşünce Dergisi*, 24 (96), 55-72.

- Polatoğlu, Mehmet Gökhan ve Eyyüpoğlu, İsmail (2020). "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde İpekli Dokuma Sanayi ve Gelişimi (1923-1938)". Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 24 (Aralık Özel Sayı), 351-369.
- Saban, Duygu Fazilet (2016). Erken Cumhuriyet Döneminde Adana, <https://www.arkitera.com/gorus/erken-cumhuriyet-doneminde-adana/>, Erişim Tarihi: 12.11.2022
- Stephenson, V. Glen (1970). "Two Newly Created Capitals: Islamabad and Brasilia", Town Planning Review, 41(4), 317-332.
- Süzgün, Gökçe (2019). "Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonomi Alanındaki Devrimler ve Atatürk'ün Bursa Gezileri", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7(97), 409-431.
- Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi Makaleler 4, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tankut, G. (1993). Bir Başkent'in İmarı. İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- Tankut, Gönül (1988). "Ankara'nın Başkent Olma Süreci", ODTÜ MFD, 8(2), 93-104.
- Toprak Karaman, Zerrin (2016). Kent Yönetimi ve Politikası, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Türk, Haydar ve Oral, Murat (2022). "Sivas Tarihi Kent Meydanı'nın Mimari ve Mekânsal Bağlamda Mekân Dizimi Yöntemi İle Analiz Edilmesi", Hars Akademi, 5(1), 185-201.
- Yeşilkaya, Neşe (1999). Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık, İstanbul: İletişim Yayınları.

